

Vicsek Lilla Mária

**Bizonytalanságérzet és meghatározó tényezői
a mai Magyarországon**

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem
Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Témavezető: Dr. Lengyel György

Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
Szociológia Ph.D. program

Bizonytalanságérzet és meghatározó tényezői
a mai Magyarországon

Ph.D. értekezés

Vicsek Lilla Mária

Budapest, 2003

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Mindenekelőtt hálás vagyok témavezetőmnek, Lengyel Györgynek, a sok segítségért, amit számomra tanulmányaim során nyújtott. A kezdetektől a végső eredményekig figyelemmel kísérte a jelen kutatást is és sok hasznos tanácsot adott.

Köszönöm Michalis Lianosnak, hogy több évvel ezelőtt felkeltette az érdeklődésemet a téma iránt, és megismertetett a bizonytalanság témakörének késő-modernitáshoz kapcsolódó szakirodalmával és a fókuszcsoportok módszerével.

Hálával tartozom Szántó Zoltánnak, aki tézistervezetem egyik bírálójaként felhívta a figyelmemet a hipotézisalkotási logikám hiányosságaira. Köszönet illeti Tardos Róbertet, aki tézistervezetem másik bírálójaként rendkívül részletes és hozzáértő megjegyzéseket fűzött a disszertáció akkori tervezetéhez. További köszönettel tartozom Gyenei Mártának, Kuczi Tibornak, Hrubos Ildikónak, Bartus Tamásnak, és Juhász Pálnak a dolgozat korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseikért. A kapott véleményezések, tanácsok hozzájárultak a disszertáció eredeti kutatási kérdéseinek módosításához, finomításához és átstrukturálásához.

A BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék Ph.D. ösztöndíjjal támogatott a disszertáció megírása alatt. A disszertációban szereplő empirikus adatfelvételeket az Európai Unió által finanszírozott *Uncertainty and Insecurity* elnevezésű kutatás tette lehetővé.

A fenti szakmai segítségek mellett szeretném megköszönni a hozzám közel állók támogatását, bátorítását is. Sokat jelentett számomra társam türelme és támogatása. Szeretnék köszönetet mondani szüleimnek is, akik tudomány iránti szeretete jelentős hatást gyakorolt rám, és akik szintén sok támogatást nyújtottak a disszertáció megírásakor.

ÁTTEKINTŐ TARTALOMJEGYZÉK

<u>I. BEVEZETÉS</u>	1
<u>II. ALAPFOGALMAK</u>	8
<u>III. ELMÉLETI HÁTTÉR: MAKRO- ÉS MIKRO-SZINTŰ ELMÉLETI MAGYARÁZATOK A BIZONYTALANSÁGGAL ÉS AZ AHHOZ KÖZELI JELENSÉGEKKEL KAPCSOLATBAN</u>	21
<u>IV. EMPIRIKUS ELEMZÉSEK: BIZONYTALANSÁGÉRZET ÉS MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐI 2001-2002-BEN MAGYARORSZÁGON</u>	56
<u>V. ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK</u>	148
<u>VI. BIBLIOGRÁFIA</u>	160
<u>VII. MELLÉKLET</u>	169
<u>VIII. FÜGGELÉK: DOKUMENTÁCIÓ</u>	CD-ROMON

RÉSZLETES TARTALOMJEGYZÉK

<u>I. BEVEZETÉS</u>	1
<u>II. ALAPFOGALMAK</u>	8
<u>II.1. KOCKÁZAT</u>	8
<u>II.2. BIZONYTALANSÁG</u>	10
<u>II.3. A VESZÉLYEK ÉS A BIZTONSÁGHIÁNY SZUBJEKTIVITÁSA</u>	17
<u>II.4. A DISSZERTÁCIÓ FOGALMI KERETÉNEK ÖSSZEGZÉSE</u>	19
<u>III. ELMÉLETI HÁTTÉR: MAKRO- ÉS MIKRO-SZINTŰ ELMÉLETI MAGYARÁZATOK A BIZONYTALANSÁGGAL ÉS AZ AHHOZ KÖZELI JELENSÉGEKKEL KAPCSOLATBAN</u>	21
<u>III.1. MAKRO-MAGYARÁZATOK</u>	22
<u>III.1.1. Országjellemző</u>	22
<u>III.1.2. Késő-modern társadalmak</u>	24
<u>III.1.3. Magyar történelmi sajátosságok</u>	33
<u>III.2. MIKRO-MAGYARÁZATOK</u>	37
<u>III.2.1. Gazdasági és kulturális erőforrások</u>	37
<u>III.2.2. Anómia és elidegenedés</u>	40
<u>III.2.3. Bizalomhiány</u>	47
<u>III.2.4. A rendszerváltozás szelektív következményei és megítélése</u>	49
<u>III.2.5. Kulturális torzítások</u>	51
<u>IV. EMPIRIKUS ELEMZÉSEK: BIZONYTALANSÁGÉRZET ÉS MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐI 2001-2002-BEN MAGYARORSZÁGON</u>	56
<u>IV.1. A KUTATÁSI TERV ÉS A HIPOTÉZISEK</u>	56
<u>IV.1.1. Makro-hipotézisek</u>	59
<u>IV.1.2. Mikro-hipotézisek</u>	61
<u>IV.2. FÓKUSZCSOPORT ELEMZÉS</u>	66
<u>IV.2.1. A fókuszcsoporthoz tartozó módszerek</u>	66
<u>IV.2.2. A mintáról</u>	75
<u>IV.2.3. A fókuszcsoporthoz tartozó kontextus</u>	77
<u>IV.2.4. A bizonyossághiány és a biztonsághiány jellemzői a fókuszcsoporthoz tartozókban</u>	82
<u>IV.2.5. Milyen tényezőkkel jár együtt a bizonytalanságérzet?</u>	95
<u>IV.2.6. A kvalitatív eredmények összegzése</u>	107
<u>IV.3. KVANTITATÍV ELEMZÉS</u>	111
<u>IV.3.1. Az adatok és módszerek</u>	111
<u>IV.3.2. A bizonytalanság két dimenziója: a bizonyossághiány és a biztonsághiány</u>	114
<u>IV.3.3. A hipotézisek vizsgálata</u>	119
<u>IV.3.4. A kvantitatív eredmények összegzése</u>	142
<u>V. ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK</u>	148
<u>VI. BIBLIOGRÁFIA</u>	160

<u>VII. MELLÉKLET</u>	169
------------------------------------	------------

<u>A MAGYARÁZÓ VÁLTOZÓK JELLEMZÉSE</u>	169
--	-----

<u>A KONTROLLVÁLTOZÓK JELLEMZÉSE</u>	177
--	-----

VIII. FÜGGELÉK: DOKUMENTÁCIÓ	CD-ROMON
---	-----------------

SPSS OUPUTOK

A FÓKUSZCSOPORTOK KÉRDÉSTERVEZETE

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE¹

1. táblázat: A jövőbeli negatívan értékelt állapotok fajtái	15
2. táblázat: A disszertációban vizsgált bizonytalanság koncepció	19
3. táblázat: A fókuszcsoporthoz összetétele	76
4. táblázat: Biztonságihiány és bizonyossághiány konstellációk	117
5. táblázat: A biztonságihiány átlaga és szórása országoként	119
6. táblázat: A bizonyossághiány átlaga és szórása országoként	120
7. táblázat: A posztmateriális fókusz átlaga és szórása országoként	121
8. táblázat: Az 1. mikro-hipotézis regressziós modelljei a bizonytalanságérzet mértékével kapcsolatban. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük	127
9. táblázat: Az 1. mikro-hipotézis regressziós modelljei a bizonytalanságérzet fókuszával kapcsolatban. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük	129
10. táblázat: A 2. mikro-hipotézis regressziós modelljei. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük	131
11. táblázat: A 3. mikro-hipotézis regressziós modelljei. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük	133
12. táblázat: A 4. mikro-hipotézis regressziós modelljei. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük	134
13. táblázat: Az 5. mikro-hipotézis regressziós modelljei az individuális kulturális torzítással kapcsolatban. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük	136
14. táblázat: Az 5. mikro-hipotézis regressziós modelljei az alkalmazottak csoportján belül. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük	137
15. táblázat: Az integrált regressziós modell. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük	138
16. táblázat: Az elméletek összevetése a bizonytalanság mértékére vonatkozó magyarázó erejük szempontjából	141
17. táblázat: A hipotézisek és az eredmények összegzése	149
18. táblázat: A gazdasági és kulturális erőforrások változói	169
19. táblázat: A tartós fogyasztási cikkekkel rendelkező megosztása szubjektív osztályhelyzet szerint	170
20. táblázat: Az anómia és elidegenedés változói	171
21. táblázat: Az anómia és elidegenedés dimenziók közötti Pearson-féle korrelációk	172
22. táblázat: A bizalom változói	173
23. táblázat: Az intézmények iránti bizalom változó komponens mátrixa	173
24. táblázat: A rendszerváltozás szelektív következményeinek és megítélésének változói	174
25. táblázat: A rendszerváltás megítélése változó komponens mátrixa	175
26. táblázat: A kulturális torzítások változói	175
27. táblázat: A munkaszerződés változó	176
28. táblázat: A kontrollváltozók jellemzése	177

¹ A táblázatok jegyzéke nem tartalmazza a függelékben található táblázatokat.

ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. ábra: A tanulmány bizonytalanság koncepciójának elemei	20
2. ábra: Az öt életmód és tipikus megtestesítői	53
3. ábra: A bizonyossághiány mértékének megoszlása Magyarországon	115
4. ábra: A biztonsághiány mértékének megoszlása Magyarországon	115
5. ábra: A bizonyossághiány átlaga országonként 1	123
6. ábra: A bizonyossághiány átlaga országonként 2	123
7. ábra: A biztonsághiány átlaga országonként	123
8. ábra: A mikro-hipotézisek feltételezéseit tartalmazó integrált regressziós modellek	145

„Nóra: - Nincsen az, hogy biztonságban vagyunk, hogy na most van munka, meg minden. Nincs, nincs olyan.

Mihály: - Kiszámíthatatlan az egész.

Erzsébet: - Nagy bizonytalanságban él az ember.

Mihály: - Ha az egyik munkahelyen nem volt elég pénz, akkor ment a másik helyre, akkor át tudott menni másik munkahelyre /az előző rendszerben/.

Sándor: - Akkor jobban ki lehetett számítani a jövőt, mint most. –

Erzsébet: - Ha megnézem, ezen mi nem is tudunk változtatni, kis emberek, ezen nem tud más változtatni, csak a kormány. Nem?

Sándor: - Most csak arra lehet számolni, hogy na, holnap mi lesz, de, hogy már a hétvégén mi lesz, azt már nem tudja senki.

Kérdező: - Igen, Miklós is hagy szólaljon meg.

Miklós: - Nekem sincs sok jövőbe látásom.

Erzsébet: - Hát, bizonytalan a jövő.”

/részlet egy falusi roma fókuszcsoporthól/

„Nikolett: - Semmifajta félelem nincs bennem egyébként.

Kérdező: - Mert azt mondtad, kiszámíthatatlan a jövő. De ez nem okoz félelmet.

Nikolett: - De hát ez nem baj... De pont az a buli, érted, hogy gyakorlatilag az életed minden pontja egy bizonytalansági faktor.”

/részlet a budapesti női középvezetők fókuszcsoportjából/

I. BEVEZETÉS

A rendszerváltozás utáni években a bizonytalansággal kapcsolatos kifejezések divatfogalomként váltak Magyarországon. A nyilvános diskurzusokban, a médiában virágkorukat élték, éltek a bizonytalansághoz kötődő fogalmak. A tudomány területén is megjelentek elméletek a témakörhöz kapcsolódóan Magyarországon. Ezek többek között a rendszerváltásra, az államszocialista múlttra és egyéb magyar történelmi sajátosságokra vezették vissza a bizonytalanságot. Egyidejűleg a nyugati szociológiában is feltűntek teóriák, amelyek az úgynevezett késő-modern társadalmak bizonytalanságait hangsúlyozzák. Nemcsak makro-szinten, hanem mikro-szinten is megfogalmazódtak elméletek a bizonytalansággal, illetve a hozzá hasonló jelenségekkel kapcsolatban.

Jelen disszertációban a bizonytalanságot és annak meghatározó tényezőit vizsgálom.

A dolgozatban az úgynevezett belső bizonytalanságra koncentrálok: a bizonytalanságot nem, mint a külső világ jellemzőjét tekintem, hanem az emberek percepciója, érzései felől közelítem meg. Azonfelül a jövő előreláthatóságával kapcsolatos bizonytalanságot vizsgálom, és nem pedig a szándékok, értékek határozottsága, egyértelmősége tekintetében vett bizonytalanságot. Az előreláthatósághoz kapcsolódó bizonytalanság

esetén az egyén úgy értékeli, hogy nem lehet előre látni, hogy mi fog bekövetkezni a jövőben. A bizonytalanság második értelmében azt a helyzetet jelenti, amikor az egyén nem tudja egyértelműen és határozottan eldönteni, hogy mit szeretne, és mit hogyan értékeljen.

Fogalmi keretemben a bizonytalanság két dimenzióját különböztetem meg: a bizonyossághiányt és a biztonsághiányt. *Bizonyossághiánynak* nevezem jelen disszertáció során azt a helyzetet, amikor az emberek úgy értékelik, hogy nem lehet előre látni, mi fog bekövetkezni a jövőben. Nincs bizonyosság azzal kapcsolatban, hogy mi lesz a jövőben, a jövőt kiszámíthatatlannak tartják. *Biztonsághiánynak* tekintem azt a helyzetet, amikor egy negatív érzelmi állapot áll fenn amiatt a percepció miatt, hogy nem lehet biztosan tudni mi fog bekövetkezni a jövőben és így nem garantált, hogy a jövőben nem negatívan értékelt állapot valósul majd meg.

A disszertációban a bizonytalanság leíró jellemzése mellett, három makro- és öt mikroelméleti magyarázatot vizsgálok meg abból a szempontból, hogy azok mennyiben magyarázzák meg a Magyarországon tapasztalható bizonytalanság két dimenziójának mértékét és a bizonytalanság fókuszát (azokat a területeket, amelyre a bizonytalanság összpontosul). Sok versengő elméletet tanulmányozok, mivel egy új empirikus területről van szó, és még senki sem hasonlította össze ezeket a különféle elméleteket, hogy melyik teljesít a legjobban. A disszertáció további újdonsága abban rejlik, hogy több elméletet nem operacionalizáltak, és nem elemeztek még egyáltalán reprezentatív mintán. Illetve néhányukat nem pontosan a bizonytalanságra vonatkozóan, hanem hozzá közeli jelenségekkel (például aggodás, neurotikus szorongás, súlyos lelki bánat, alacsony szubjektív jólét, veszélypercepció, stb.) kapcsolatban fogalmaztak meg és vizsgáltak. Így érdemes kiderítenünk, hogy ezek az elméletek relevánsak-e a bizonytalansággal kapcsolatban is. Néhány elméletet leginkább a kilencvenes évek első felének helyzetére fogalmaztak meg, kérdés, hogy ezek mindmáig érvényesek-e. Az elméleteket különböző diszciplínákban, illetve különböző paradigmákon belül fogalmazták meg, és ha egyáltalán vizsgálták őket empirikusan, akkor is eltérő módszereket használtak. Az eddigi munkák együttesen nem tárgyalják ezeket a különböző megközelítéseket. A disszertációban az elméleteket egységes keretbe helyezem el és egységes empirikus keretben vizsgálom.

Míg a bizonytalanság témakörében sok elméleti írás születik a szociológián belül, viszonylag kicsi a témával foglalkozó empirikus kutatások száma (Wilkinson 1999). Különösen kevés empirikus kutatás foglalkozott behatóbban Magyarországon a disszertáció témájához kapcsolódó kérdésekkel. Ilyen szempontból tehát jelen kutatás hiánypótló.

Az elméletek kiválasztási szempontja az volt, hogy releváns szerepet töltsenek be a bizonytalansággal foglalkozó irodalomban. Illetve, amennyiben az elmélet nem pontosan a bizonytalansággal, hanem pusztán csak azzal közeli jelenséggel kapcsolatos, akkor ne csak egy, hanem több bizonytalansághoz közeli jelenségre vonatkozóan jelenjen meg az elmélet és mindegyik területen töltsön be releváns szerepet.

A makro-hipotézisek során Magyarország egész társadalmának bizonytalanságkonstellációjára vonatkozóan fogalmazok meg feltevéseket, három másik országgal (Nagy Britannia, Franciaország, Görögország) összehasonlítva. A mikro-hipotézisek Magyarországon belül egyének bizonytalanságkonstellációjára vonatkoznak, más hazai egyénekkel összevetve. A makro-magyarázatok esetében tehát az egyes társadalmak közötti hasonlóságokra, különbségekre vagyunk kíváncsiak, míg a mikro-magyarázatokban a magyar társadalmon belüli eltéréseket kívánjuk megvilágítani.

A bizonytalanság témakörével az *Uncertainty and Insecurity in Europe* elnevezésű kutatási projekt kutatási munkatársaként kerültem kapcsolatba². A projekt makro-megközelítésű elméleti háttérrel rendelkezett, elméleti alapját az úgynevezett késő-modern elméletek egy speciális, jelenleg is kidolgozás alatt lévő változata jelentette, amely az intézményi szféra dominanciáját hangsúlyozza. A késő-modern elméletek azt

² Az *Uncertainty and Insecurity in Europe* – az Európai Unió 5-ik keretprogramja által finanszírozott - kutatási projekt 2000. áprilisától 2002. szeptemberéig tartott. A kutatás vezetője Michalis Lianos volt, az angliai Centre for Empirically Informed Social Theory igazgatója. A kutatás négy országban zajlott: Nagy-Britannia, Görögország, Franciaország és Magyarország. Mindegyik országban egy-egy kutatási munkatárs (research associate) végezte a munka nagy részét. Michelle Dobré volt a franciaországi, Nikolaos Bozatzis a görögországi kutatási munkatárs. A kutatási projekt alatt sorkerült fókuszcsoporthoz, interjúkra és egy reprezentatív adatfelvételre. A két és fél év során feladataim közé tartozott többek között a magyarországi fókuszcsoporthoz, interjúk megszervezése és lebonyolítása, a kérdőíves adatfelmérés koordinálása, közreműködés a kérdőív és az interjú kérdések kidolgozásában, illetve ezek eredményeiről elemzések készítése.

állítják, hogy az egyszerű/korai modernitás periódusa után a késő-modernitás periódusa következik, amelynek meghatározott strukturális és kulturális jellemzői vannak. Ezek közé tartozik a félelmek és a veszélyek központi szerepe. Ezeknek az elméleteknek gyakran van egyfajta evolucionista jellegük, hajlamosak a késő-modern társadalmakat, mint az egyetlen lehetséges fejlődési út legmagasabb fokán álló társadalmakat felfogni, és azt feltételezni, hogy a nyugati országokhoz képest a többi le van maradva. A tanulmányban nem ilyen felfogásból indulok ki, a modernitásnak különböző útjait feltételezem. A disszertációban érdemesnek láttam nagymértékben kitérni az elméleti háttérre: egyrészt magukon a késő-modern elméleteken belül nemcsak azzal a változattal foglalkozom, amit az európai kutatás során vizsgáltunk, másrészt nemcsak a késő-modern elméleteket vizsgálom, hanem más elméleteket is. A kiválasztott elméletek között nemcsak makro megközelítésű, hanem mikro szemléletű elméletek is vannak. A makro-elméletek között tárgyalom a bizonytalansághoz közeli jelenségeket egyes országok homogén jellemzőjeként feltüntető elméleteket, illetve azokat az elképzeléseket, amelyek Magyarország történeti sajátosságaira vezetnek vissza negatív affektív és kognitív jelenségeket. A mikro-elméleteknél azokat az elgondolásokat mutatom be, amelyek a gazdasági és kulturális erőforrások, az anómia, az elidegenedés, a bizalomhiány, a rendszerváltás szelektív következményei és megítélése, és bizonyos érték, hit rendszerek, - ún. kulturális torzítások - hatásával foglalkoznak a bizonytalansághoz közeli jelenségekre vonatkozólag. Úgy éreztem, érdekes lehet egységes empirikus keretben összemérni a különböző elméleteket. Így teljesebb elemzését nyújthatom a bizonytalanság témakörének, mintha csak egy elméletre támaszkodnék.

A hipotézisek előrevetítése:

A. MAKRO-HIPOTÉZISEK

1. makro-hipotézis: Országjellemző

A bizonytalanság mértékében és fókuszában kisebb eltérések vannak az egyes országokon belül, mint az egyes országok között.

2. makro-hipotézis: Késő-modern társadalmak

a. Erős feltételezés:

A nagyobb mértékben késő-modern jegyekkel bíró országokban egyrészt magasabb a bizonytalanság átlagos szintje, másrészt inkább irányulnak az emberek félelmei a posztmateriális veszélyekre.

b. Gyenge feltételezés:

A nagyobb mértékben késő-modern jegyekkel bíró országokban inkább irányulnak az emberek félelmei a posztmateriális veszélyekre.

3. makro-hipotézis: Magyar történelmi sajátosságok

A bizonytalanság mértéke a négy ország közül Magyarországon a legnagyobb, az államszocialista múlt, a rendszerváltás és a gazdasági válság halmozott hatása miatt

és, mert a történelem során itt halmozódtak fel olyan tényezők, amelyek a társadalom tagjaiban bizonytalanságot okoznak.

B. MIKRO-HIPOTÉZISEK

1. mikro-hipotézis: Gazdasági és kulturális erőforrások

A több gazdasági és kulturális erőforrással rendelkező egyének kisebb mértékű bizonytalanságot éreznek, és inkább irányulnak félelmeik a posztmateriális veszélyekre.

2. mikro-hipotézis: Anómia és elidegenedés

Az anómiát és elidegenedést érző egyének nagyobb mértékben éreznek bizonytalanságot.

3. mikro-hipotézis: Bizalomhiány

Azok, akik nem bíznak az intézményekben és általában véve az emberekben, nagyobb mértékben éreznek bizonytalanságot.

4. mikro-hipotézis: Rendszerváltás szelektív következményei és megítélése

- A rendszerváltás relatív értelemben vett veszesei nagyobb mértékben éreznek bizonytalanságot.
- Azok, akik negatívan ítélik meg a rendszerváltást, és pozitívabbnak ítélik meg az előző rendszert, nagyobb mértékben éreznek bizonytalanságot.

5. mikro-hipotézis: Kulturális torzítások

- Az individuális kulturális torzítással rendelkezők kisebb mértékben éreznek bizonytalanságot.
- Az egalitárius kulturális torzítással rendelkezők félelmei inkább irányulnak a posztmateriális veszélyekre.
- Közvetett feltételezés: A bizonytalanságérzet mértéke nem függ az egyén munkahelyzetének a kockázati szintjétől.

A disszertáció empirikus anyagának magyarországi részét egy reprezentatív Omnibusz felvétel és tíz fókuszcsoport alkotja. A makro-elméletek vizsgálatához felhasználok a három másik elemzett országból származó survey adatokat. Az adatfelvételek az *Uncertainty and Insecurity in Europe* projekthez kapcsolódtak. A fókuszcsoportok kérdésvázlatának, és a kérdőívek kérdéseinek egy részét közösen dolgoztam ki az európai kutatás többi résztvevőjével egyetemben, más részüket pedig saját magam alakítottam ki kutatási hipotéziseimnek megfelelően. Ez utóbbiakat nem kérdezték le a többi résztvevő országban, csak Magyarországon. Felhasználtam még a mikro-elméletek teszteléséhez néhány kérdést, amely a magyar Omnibusz felvétel egy másik kérdésblokkjában szerepelt. A fókuszcsoportokat saját magam moderáltam. Az adatok gyűjtése nagyrészt 2001. második felétől 2002. elejéig zajlott.

A fókuszcsoport³ a csoportos interjúk egy fajtája. A nyugati (elsősorban angolszász) országokban az alkalmazott tudományokban és az akadémiai szférában is használnak fókuszcsoportokat, bár az alkalmazott területeken elterjedtebb a használata.

Magyarországon eddig szinte kizárólag a piackutatásban és a politikai közvéleménykutatásban alkalmazták, és nem az akadémiai szociológián belül. Egyes fókuszcsoporthoz szakértők (Kitzinger 1994) felhívják a figyelmet a csoport kontextus figyelembevételének a fontosságára a fókuszcsoporthoz adatok elemzésekor. Ugyanakkor, az eddig publikált fókuszcsoporthoz elemzésekben ténylegesen csak elhanyagolható számban hivatkoznak a csoporthatásokra és egyéb kontextuális tényezőkre. Eddig még nem dolgoztak ki pontos módszert a fókuszcsoporthoz kontextusának a beépítésére az elemzésbe. A disszertációban kialakítok és alkalmazok egy olyan új, fókuszcsoporthoz elemzési módszert, amely figyelembe veszi a csoporthelyzetet és az egyes fókuszcsoporthoz konkrét szituációját.

A kutatás kvalitatív fázisával kettős célt tűztem ki. Egyrészt a bizonytalansággal kapcsolatos szókincs feltérképezése, hogy ezt fel lehessen használni a kérdőív kidolgozásához, másrészt pedig a kvantitatív szemlélettől különböző, kvalitatív szempontú elemzés elkészítése. Egy adott kutatási kérdést hasznos lehet több módszerrel is megvizsgálni, hiszen a különféle módszereknek mások az előnyei és a hátrányai. Több módszer egymást kiegészítő elemzése, azaz a triangularizáció (Denzin-Lincoln 1998) révén jobb elemzéshez juthatunk. A fókuszcsoporthoz eredmények prezentálásakor nagyobb teret szentelek a bizonytalanság leíró jellemzésének, mint a kvantitatív elemzés esetén. Míg a kérdőíves adatok elemzésekor mindegyik hipotézist teszteltem, addig a fókuszcsoporthoz feldolgozása során nem mindegyik hipotézist volt módomban vizsgálni.

A dolgozat bevezetést követő részében felépítem a disszertáció fogalmi keretét (*II. fejezet*). Ezután bemutatom azokat a bizonytalansággal kapcsolatos makro-, és mikroelméleteket, amelyek alapján megalkottam a hipotéziseimet (*III. fejezet*). A két empirikus elemzést tartalmazó negyedik rész elején felvázolom a kutatási tervem és a hipotéziseimet (*IV.1. fejezet*). Ezután a fókuszcsoporthoz vizsgálatok előnyeit és hátrányait, a fókuszcsoporthoz módszertanának jelenlegi dilemmáit mutatom be röviden, majd az elemzési sémám és a minta felvázolása után a csoportok eredményeit elemzem (*IV.2. fejezet*). A kérdőíves felmérés tárgyalásánál a főbb fogalmak operacionalizálása

³ A fókuszcsoporthoz módszerének alapjairól lásd: Barbour és Kitzinger 1999; Carey 1994; Kidd és Parshall 2000; Kitzinger 1994,1995; Morgan 1993; Morgan és Krueger 1998; Sim 1998; Stewart és Shamdasani 1990.

és a minták jellemzése után az adatfelvétel eredményeit elemzem (*IV.3. fejezet*). Végül összegzem a tanulmány tapasztalatait, összekapcsolom a disszertáció kvantitatív és kvalitatív eredményeit, és következtetéseket fogalmazok meg a témával kapcsolatban (*V. fejezet*).

II. ALAPFOGALMAK

A bizonytalansággal kapcsolatban sok fogalmat használnak a különféle tudományágakban, és a szociológián belül is. A szociológián belül ezeket a fogalmakat gyakran nem definiálják explicit módon, illetve ha sor is kerül definíció megnevezésére, ezek kialakítására ritkán fordítanak kellő figyelmet. Így az egyes meghatározások többnyire homályosak, pontatlanok, hiányosak és előfordul, hogy ellentmondásosak. Gyakran különböző szerzők mást értenek az adott fogalmon. Az is előfordul, hogy egy-egy szerző írásainak különböző helyein más értelemben használja ugyanazt a fogalmat.

Így első lépésként megpróbálok „rendet tenni” ebben a terminológiai zűrzavarban, és fel-építem jelen disszertáció fogalmi keretét.

II.1. Kockázat

Az összes bizonytalansággal kapcsolatos fogalom közül manapság a kockázat a leggyakrabban használt kifejezés. Ugyanakkor e körül a fogalom körül is nagy a zűrzavar.

Eredetileg, a közgazdaságtanban Frank Knight (1921) úgy különböztette meg a kockázatot a bizonytalanságtól, hogy az előbbi esetében a különféle jövőbeli események objektív valószínűsége ismert.

Knight megközelítésében nem csak a negatív jövőbeli események valószínűségeiről van szó, hanem negatívan és pozitívan értékelt jövőbeli eseményekről egyaránt. Ezzel szemben a közgazdaságtanon kívül, elterjedt a különféle diszciplínákban és a közbeszédben egyaránt a kockázat kifejezés egy olyan használata is, amikor a kifejezéssel kizárólag csak negatív események esetleges bekövetkeztére utalnak. Amikor egy gyógyszerhirdetés végén azt halljuk, hogy „a kockázatokról és mellékhatásokról kérdezze kezelőorvosát vagy gyógyszerészét”, akkor arra gondolunk, hogy ilyenkor a gyógyszer negatív, nem kívánt következményeire akarják felhívni a figyelmünket. A kockázatok negatív értelemben vett használatakor is gyakran valószínűségeket számolnak a jövőbeli negatív esemény bekövetkeztére vonatkozólag,

de előfordul az is, hogy a kockázat kifejezés nem kötődik valószínűségekhez, lényegében, mint pusztán egy esetleges negatív jövőbeli esemény jelenik meg (lásd pl. Douglas-Wildavsky 1982, Adams 1995).

Egy további komplikáció a kockázat szociológiai használatával kapcsolatban az, hogy egyes megközelítések a kockázat kifejezést az egészséggel, a technika-tudomány által okozott (globális) veszélyekkel, ökológiai problémákkal kapcsolatban használják, míg sokkal kevésbé használják más szférákkal, például a munka szférájával kapcsolatban. Emiatt néha nem egyértelmű, hogy a szerzők mire gondolnak: néha a kockázat pusztán a globális ökológiai veszélyek szinonimája, máskor pedig tágabb értelemben bármilyen veszéllyel kapcsolatban alkalmazzák (például: Giddens 1990, Beck 1992).

A kockázatok egyfajta szociológiai szóhasználatban olyan társadalmi konstrukciót jelentenek, amik egy szubjektum jövőre vonatkozó döntését tükrözik, szemben olyan konstrukciókkal, amikor a jövővel kapcsolatban nem a döntésen van a hangsúly, hanem a szubjektum döntésétől független negatív eseményeken (Luhman 1993, Bonß 1995).

Bár a kockázat kifejezés a legelterjedtebb az összes bizonytalansággal kapcsolatos fogalom közül a szociológiában, számomra hasznosabbnak bizonyult a bizonytalanság használata főfogalomként.

Több okból döntöttem az ellen, hogy a kockázat fogalmat használjam:

1. Bár a kockázat kifejezést szokták használni nem valószínűségekkel kapcsolatban is, mégis nagyon elterjedt az a fajta használatmód, amely valószínűségekkel és számokkal operál, amikor kockázatokról beszél. Én azonban olyan fogalmat szerettem volna, aminél a hangsúly nem számok kalkulációján van, mivel az már egyfajta objektivitási és absztrakciós szintet feltételez, ami eltávolít minket a negatívan értékelt eseménytől (Vail 1999).
2. A disszertáció fókusza nem pusztán a globális ökológiai, biológiai vagy technika-tudomány által okozott veszélyek – amelyekkel kapcsolatban leginkább használják a kockázat kifejezést.
3. Nem a döntés dimenzióra helyezzük a hangsúlyt a téma tárgyalásakor.
4. Nemcsak olyan esetek képezik vizsgálatunk tárgyát, amikor meghatározott negatívan értékelt dolog következhetnek be a jövőben – ami a kockázat

fogalmához hozzátartozik, – hanem olyan szituációk is, amikor bár nincs konkrét elképzelés a jövőben megvalósuló eseményről, mégis negatívan értékelik.

II.2. Bizonytalanság

A bizonytalanság és biztonsághiány fogalmak tekintetében is nagy a fogalmi káosz. Mindezidáig a legteljesebb konceptuális tisztázási kísérlet Kaufmann (1973) nevéhez fűződik. *Sicherheit als soziologisches und sozialpolitisches Problem* című művében azt vizsgálja milyen szemantikai tartalmak tapadnak a differenciált társadalmak biztonságfogalmához. Fő fókusza különbözik jelen disszertáció központi kérdéseitől. Kaufmann ugyanis többek között azt nézi meg, hogy a hétköznapiok során és a nyilvános diskurzusokban miket jelent a biztonság szó (nagyraoszt Németországra koncentrálva), és hogy mi okozta azt, hogy a biztonság értékfogalommmá vált. Bár sokfajta biztonság, bizonytalanság és biztonsághiány definíciót állapít meg, ezeket nem rendszerezi, koncepciói nem állnak össze koherens egészzé. Mindenesetre a disszertációban felépített fogalmi rendszer és tipológia kidolgozásakor sok ötletet merítettem az ő elgondolásaiból. A fogalmi rendszer felépítésekor a közgazdaságtan bizonytalansággal foglalkozó szakirodalmának egyes fogalmait is átvettem.

Megkülönböztetek külső és belső bizonytalanság koncepciókat. A bizonytalanságot, biztonsághiányt egyaránt szokták használni a külső világ egyes állapotaival kapcsolatban, illetve az emberek percepciójával, érzéseivel kapcsolatban. A disszertációban a belső bizonytalanságot vizsgálom. Számomra gyümölcsözőbb az emberek hozzáállása felől megközelíteni a kérdést, hiszen a külső világgal kapcsolatos bizonytalanság kifejezések gyakran egyfajta abszolút, objektív biztonság, bizonyosság mércét feltételeznek. Illetve nem problematizálják a külső világ és a belső hozzáállás viszonyát. Ilyesfajta megközelítésre tipikus példa Vail definíciója, aki a biztonsághiányt egyfelől, fájdalmas folyamatokként definiálja, amik kihatnak az emberek életére, másfelől, pszichológiai lelki állapotként, amely a folyamatoknak a következménye (Vail 1999). Egy másik példa Pestalozzi jogbiztonság koncepciója. Szerinte a jog biztonsága (külső biztonság), belső biztonságérzethez vezet: „A jog biztonsága bizalmat szül, a bizalom nyugodtsághoz vezet” (Kaufmann 1973:80).

Továbbá megkülönböztetem a bizonytalanságot a jövő előreláthatósága tekintetében és a szándékok, értékek határozottsága, egyértelműsége tekintetében. A bizonytalanság az előreláthatóság, kiszámíthatóságra vonatkozóan azzal kapcsolatos, amikor az egyén úgy értékeli, hogy nem lehet előre kitalálni, hogy mi fog bekövetkezni a jövőben. A bizonytalanság második értelmében azt a helyzetet jelenti, amikor az egyén nem tudja egyértelműen és határozottan eldönteni, hogy mit szeretne, és mit hogyan értékeljen. A disszertációban az előreláthatósággal kapcsolatos bizonytalanság jelenségét vizsgálom. Az irodalmakon belüli fogalomzavar egyik oka az, hogy hasonlóan a belső és külső értelemben vett bizonytalansághoz, sokan ezt a két fajta bizonytalanságot sem különítik el egymástól, hanem gyakran összemossák.

A közgazdaságtanon belül elterjedt a bizonytalanság fogalom használata az előreláthatatlanság, kiszámíthatatlanság értelmében. Hirschleifer és Riley (1998) szerint nincs értelme a Knight-féle kockázat-bizonytalanság megkülönböztetésnek, ők azonos értelemben használják a két fogalmat. Mivel minden valószínűség szubjektív, ezért szerintük nincs értelme a megkülönböztetésnek. Esmefuttatásaik során ők a szubjektív valószínűségekhez és az emberek hasznosságfüggvényeihez különféle számértékeket rendelnek, és ezekkel végeznek számolásokat a bizonytalanságban hozott döntések vizsgálata során. Hirschleifer és Riley a bizonytalanságban hozott döntések tárgyalásakor megkülönböztetik a megvalósítható cselekvési alternatívák halmazát, a természet által választható világállapotok halmazát, a cselekvési lehetőségek és a lehetséges világállapotok összes lehetséges kombinációjához rendelhető következményfüggvényt, a lehetséges következmények kívánatosságát mérő hasznossági függvényt, és az egyes világállapotok vélt bekövetkezési valószínűségeinek valószínűségfüggvényét. Adott preferenciákból és kardinális hasznosságfüggvényből indulnak ki, azaz feltételezik, hogy nemcsak ordinális sorrend állapítható meg az egyes állapotok hasznossága között, hanem a hasznosság egységei eltérései állandó nagyságúak. Egyetértek Hirschleiferrel és Riley-val abban, hogy nincsenek objektív valószínűségek, ugyanakkor megközelítésmódom szinte minden más szempontból különbözik az övéktől. Náluk a bizonytalanság alaphelyzet, amelyben a döntések folynak, míg számomra az a kérdés többek között, hogy mennyire látják az emberek bizonytalannak a jövőt. Elemzésükből hiányzik a szocio-kulturális és történeti dimenzió. A közgazdászok többségéhez hasonlóan a preferenciákat ők is adottnak

veszik, míg szociológiai szemszögből nyilván az is fontos kérdés, hogy mi az, amit az emberek értékelnek.

Míg a közgazdaságtanban a bizonytalanság gyakran pusztán egy kognitív szituációt ír le: azt a helyzetet, amikor nem tudjuk bizonyosan, hogy mi fog bekövetkezni a jövőben, addig a szociológián, antropológián, pszichológián belül a jelenség affektív oldalát is tárgyalják. Azt is, hogy milyen negatív érzelmeket vált ki az a jelenség, hogy nem lehet előre látni a jövőt. Több konkrétabb tématerület szakértői is hangsúlyozzák, hogy az emberek veszélyekkel kapcsolatos hozzáállása multi-dimenzionális, és többek között kognitív és affektív dimenziót is tartalmaz. A „kockázat percepció” szakterületén a kognitív dimenzió például arra vonatkozik, hogy az emberek mekkora valószínűséget tulajdonítanak annak, hogy valami negatív esemény következik be (például rákbetegség), míg az affektív dimenzió a félelmekre, aggodalmakra vonatkozik ezekkel a lehetséges eseményekkel kapcsolatban (Coleman 1993). Többek között a munkabiztonság percepció szakirodalma is megkülönböztet kognitív és affektív dimenziót. A kognitív dimenzió alatt egyebek mellett olyasmit értek, mint, hogy mennyire látják bizonyosnak az emberek, hogy megtarthatják állásukat, mekkora valószínűséget tulajdonítanak annak, hogy elvesztik az állásukat. Affektív dimenzióknak pedig a munka elvesztése miatti félelmet és aggodalmat tekintik (Mauno-Kinnunen 2002). Ezekhez az irodalmakhoz hasonlóan én is megkülönböztetem a bizonytalanság kognitív és affektív aspektusát. Bizonyossághiánynak nevezem a kognitív dimenziót, biztonsághiánynak az affektív dimenziót.

A disszertációban tehát az előreláthatatlanság értelmében vett belső bizonytalanságra koncentrálok, és vizsgálom ennek kognitív és affektív aspektusát.

A bizonytalanság szociológiai tárgyalásánál többek között elkülönítem a jövőbeli állapotokat, ezek értékelését, és a jövőbeli állapotokból fakadó következményeket.

A hagyományos, Hirschleifer és Riley-féle közgazdaságtani modelltől eltérően feltételezem, hogy van, amikor nincs elképzelésünk arról, hogy mi lesz a jövőbeli állapot, vagy mi lesz annak következménye, és így hasznosságfüggvényt sem tudunk hozzá rendelni. Illetve ha van is elképzelésünk a jövőbeli állapotról, akkor sem tudjuk a hasznosságát minden esetben megállapítani, különösen nem számszerűen értékelni.

Továbbá, hogy az állapotok bekövetkeztenek valószínűségei és a bizonytalanság kapcsolata is számos problémát vet fel, hiszen maga a valószínűségi gondolkodás is társadalmi konstrukció.

Bizonyossághiánynak nevezem jelen disszertáció során a bizonytalanság kognitív dimenzióját, vagyis azt a helyzetet, amikor az emberek úgy értékelik, hogy nem lehet előre látni, hogy mi fog bekövetkezni a jövőben, hogy nincs bizonyosság azzal kapcsolatban, hogy mi lesz a jövőben.

Több módon jöhet létre a bizonyossághiány percepciója. Elképzelhető, hogy

- a. van elképzelés arról, hogy milyen lehetséges állapotok következhetnek be, csak azt nem tudni melyik fog bekövetkezni közülük, – ez a hagyományos közgazdaságtani modellek tipikus feltételezése –, de az is lehet, hogy
- b. nincs elképzelés, hogy milyen lehetséges állapotok következhetnek be, (vagy legalábbis nincs teljes-körű elképzelésünk az összes lehetséges állapotról).

A valóságban az emberek elképzelései gyakran e két szélső végpont között helyezkednek el.

A jövőben esetlegesen fennálló állapotok a jelenben többféle módon értékelhetőek, elképzelhető:

- a. az állapot negatív értékelése
- b. az állapot pozitív értékelése
- c. az állapot semleges értékelése
- d. az állapotot nem lehet értékelni, (ennek oka lehet hiányos tudás: pl. hogy nem tudjuk, az állapot milyen következményekkel jár, de az is, ha a meglévő értékrendszer nem ad erre elegendő mértékű, egyértelmű támpontot).

Ugyanakkor önmagában az, hogy nem tudjuk konkrétan, milyen lehetséges állapotok következhetnek be, vagy, hogy mik lesznek a következményei, nem jelenti feltétlenül azt, hogy nem tudjuk értékelni a jövőbeli állapotot.

Biztonsághiányként definiálom a bizonytalanság affektív dimenzióját. Biztonsághiánynak tekintem azt a helyzetet, amikor egy negatív érzelmi állapot áll fenn

amiatt a percepció miatt, hogy nem lehet bizonyosan tudni mi fog bekövetkezni a jövőben és így nem garantált, hogy a jövőben nem negatívan értékelt állapot lesz.

A biztonságihiány jövőbeli várakozásokra vonatkozik: a jövőbeli várakozás kihat a jelenlegi érzelmi hangulatra (Kaufmann 1973).

Többfajta negatív érzelmi állapotot takarhat a biztonságihiány. Kierkegaard, Karl Jaspers, Freud és Tillich munkásságára hivatkozva Kaufmann (1973) és Wilkinson (1999) megkülönbözteti a biztonságihiánnyal kapcsolatban a félelmet és a szorongást: míg a félelem mindig valami meghatározott objektum felé irányul, addig a szorongást a meghatározatlanság jellemzi. Amikor szorongunk, akkor nincs egy világos elképzelésünk arról, hogy milyen veszély a pontos forrása negatív érzelmi állapotunknak, csak azt érezzük, hogy valami negatívát várunk, de nem tudjuk pontosan megnevezni, hogy mit. Fenti tipológiánknak megfelelően akkor beszélhetünk félelemről, amikor meg tudunk nevezni olyan jövőbeli állapotot, amit negatívan értékelünk, és amiről úgy véljük, hogy bekövetkezhet.

A pszichológiában gyakran foglalkoznak a szorongás olyan súlyos eseteivel, amikor az már megbetegedésnek tekinthető és akár testi tünetekben is jelentkezik, illetve a szorongás pszichológus által „indokolatlannak” ítélt. Jelen tanulmánynak a fókuszát nem a súlyos, patológikus, neurotikus szorongások jelentik, hanem az olyan hétköznapi szorongások, félelmek is beletartoznak vizsgálatom érdeklődési körébe, amelyeket akár mentálisan egészséges emberek is átélhetnek.

Megkülönböztetem a biztonságihiány szigorú és kevésbé szigorú definícióját. Szigorú értelemben biztonságihiánynak tekintem a fentebb megfogalmazott negatív érzelmi hozzáállásokat (félelem, szorongás) a bizonyosságihiány percepció miatt. Kevésbé szigorúan értelmezve, a biztonságihiányhoz sorolható az a negatív érzelmi hozzáállás is, amikor az ember úgy érzi, hogy ugyan a jövőbeli állapot bizonyos, de negatívan értékelt, és annál jobbat szeretne. Ez utóbbi gyakran egyfajta reménytelenség érzetben testesül meg, és fájdalom, düh vagy harag érzelmi állapotával jár. Egyes szerzők (például Kaufmann 1973) ezt a jelenséget nem sorolják a biztonságihiányhoz tartozónak, míg mások (például Vail 1999) igen. Ennek a jelenségnek biztonságihiányhoz sorolása ambivalens saját tipológiám szempontjából is, hiszen nem jár bizonyosságihiánnyal a

jövőbeli esemény tekintetében. Ugyanakkor mégiscsak lehet szó egyfajta bizonyossághiányról ilyen esetben is: elképzelhető, hogy azt bizonytalannak érzi az egyén, hogy hogyan tud majd megbirkózni a biztosan bekövetkező negatív eseménnyel, és emiatt félelmet/szorongást érez.

A biztonsághiány tehát azzal van összefüggésben, hogy lehetségesnek tartjuk, hogy negatívan értékelt állapotok következnek be a jövőben. A negatívan értékelt állapotok több fajtáját különböztetem meg. „Veszélynek” tekintem egy meghatározott negatív jövőbeli esemény, állapot lehetőségét. A veszély tehát egy lehetségesnek tartott eseményre vonatkozik: aminek bekövetkeztét nem látják biztosnak, és ugyanakkor nem is tartják kizártnak. Kaufmannhoz (1973) hasonlóan megkülönböztetem a veszélyt a tehertől és a fenyegetéstől. A hétköznapi szóhasználat gyakran nem különíti el ezt a három jelentéstartalmat, - ugyanúgy ahogy a félelmet és a szorongást sem -, illetve a hétköznapi terminológiában más a jelentése ennek a három fogalomnak. „Tehernek” nevezem azt a negatív jövőbeli állapotot, amely az egyén szerint biztosan bekövetkezik a jövőben. A „fenyegetést”, mint olyan bizonytalan bekövetkezésű negatívan értékelt jövőbeli állapotot definiálom, amelynek tartalmát az egyén nem tudja pontosan meghatározni.

1. táblázat: A jövőbeli negatívan értékelt állapotok fajtái

jövőbeli állapot elnevezése	a jövőbeli állapot értékelése	a jövőbeli állapot tartalmának meghatározottsága	a jövőbeli állapot bekövetkeztének bizonyossága az egyén szerint	a jövőbeli állapotnak megfelelő érzelmi állapot
veszély	negatív	tartalma meghatározott	bizonytalan	félelem
fenyegetés	negatív	tartalma nem meghatározott	bizonytalan	szorongás
teher	negatív	tartalma meghatározott	bizonyos	fájdalom, düh, harag /esetleg: félelem, szorongás, amiatt, hogy hogyan kezeli majd az egyén a negatív állapotot/

Sok szerző összemossa a biztonsághiány különböző lehetséges kognitív forrásainak a fajtáit.

Olyan állapotokat tartunk veszélyesnek vagy tehernek, amiről feltételezzük tudásunk alapján, hogy negatív következményekkel jár (Beck 1992). Tehát lényeges szerepet tölt be az a tény, hogy miről van egyáltalán tudomásunk.

Biztonsághiány definíciójából következik, hogy nemcsak az számít, hogy miről tudunk, hanem az is, hogy milyen állapotokat tartunk értékesnek. Ha úgy véljük, hogy egy általunk értékelt dolog, állapot megléte a jövőben nem eléggé garantált, ez a percepció biztonsághiány-érzetet válthat ki.

Egyes biztonsághiány meghatározásokban a fogalom értelmezési tartományát leszűkítik az egyén közvetlen szférájára és/vagy a nagy intenzitású félelmekre. Az *Uncertainty and Insecurity in Europe* kutatási projektben például a kutatás vezetőjének, Michalis Lianosnak a definícióját használtuk a biztonsághiányra (insecurity). Lianos a biztonsághiányt egy olyan félelemtelni reakcióként definiálta, amely: 1. nagy intenzitású félelmekre vonatkozik, 2. az egyén közvetlen szférájára vonatkozik, 3. közeljövőre vonatkozik. A disszertációban használt biztonsághiány koncepció azonban nem tartalmaz ilyen feltételezéseket: olyan félelmet, szorongásokat is vizsgálunk majd, amelyek nem az egyén közvetlen szférájára vonatkoznak, nemcsak a közeljövőre vonatkozó érzéseket vizsgálom, és nem is csupán a nagy intenzitásúakat.

Több szerző (Vail 1999, Kaufmann 1973) a bizonyossághiány percepciót, mint a biztonsághiány-érzet egyik elemét képzelik el. Bár lehetséges az, hogy a bizonyossághiány percepció az öröm, és ne a félelem és a szorongás forrása legyen egy-egy konkrét jövőbeli eseménnyel, fejleménnyel kapcsolatban (például lottózás), a hétköznapi intuíció alapján egyetértek a fenti szerzőkkel abban, hogy az egyén egész életére kiterjedő bizonyossághiány percepció valószínű, hogy inkább negatív érzésekhez járul hozzá.

A kognitív és affektív dimenzió közti kapcsolatot befolyásolhatja az egyén önbizalma is: mennyire véli úgy az egyén, hogy amennyiben megvalósul a veszély, akkor képes megbirkózni a helyzettel (Kaufmann 1973).

II.3. A veszélyek és a biztonságihiány szubjektivitása

Mielőtt befejeznék az alapfogalmak tisztázását, fontosnak tartom pontosítani az általam használt bizonytalanság és veszélyek koncepciót a szubjektivitás szempontjából.

Jelenleg a veszélyek megállapításának elterjedt tudományos módja a „kockázatértékelés” (risk assesment). Ez a tudományág pusztán technikai kérdésnek tekinti a veszélyek megállapítását és a veszélyek objektivitása mellett áll ki. Azonban a kockázatértékelés több szempontból is szubjektív fogalmakkal operál, anélkül, hogy ezt elfogadná. Egyfelől szubjektív, hogy mit értékel a szakértő negatív állapotnak. Másfelől, a kockázatértékelés a közgazdaságtan bizonytalansággal foglalkozó szakirodalmához hasonlóan, a jövőről valószínűségeket gondolkozik. Ugyanakkor ezek a valószínűségek több szempontból is szubjektívek.

Kutatások kimutatták, hogy a hétköznapi emberek másként vélekednek a veszélyekről, azok súlyosságáról, valószínűségéről, mint a kockázatértékelés szakértői (Bonß 1995). Ráadásul a szakértők között is viták dúlnak (Douglas-Wildavsky 1982).

Egyes társadalomtudósok hangsúlyozzák mennyire eltérő a tradicionális és a modern társadalmak jövőfelfogása (Kaufmann 1973, Bonß 1995, Giddens 1990). Egy viszonylag új dolog a jövőfelfogással kapcsolatban a jövőről valószínűségeket való gondolkodás. Az ún. „probabilistic revolution” a 19.században zajlott. Átalakította a tudományokat és a hétköznapi felfogást. Megállapításait lassan fogadták be a tudományok.

Fontos a valószínűség problematikájával foglalkoznunk, hiszen az objektív veszélyek pártján álló tudósok egyik központi fogalma éppen ez. Ugyanakkor a biztonságihiány már csak azért sem redukálható az egyes veszélyek valószínűségére, mert akkor is létezik biztonságihiány, ha nem is tudunk konkrét veszélyt megfogalmazni. Ráadásul, ha meg is tudunk konkrét negatív jövőbeli állapotot nevezni, akkor is érvényes az a kritika, hogy a jövőbeli esemény valószínűsége nem egy objektív jelenség (Faragó 1994). Kétféle módon lehet jövőbeli esemény valószínűségét meghatározni: vagy múltbeli relatív gyakoriságainkat vetítjük ki a jövőbe is, vagy új jóslatokat adunk meg a jövőbeli valószínűségekre. Az egyik esetben múltbeli előforduláson alapuló valószínűségről beszélhetünk, a másik esetben jóslaton alapuló valószínűségről. A jóslat

alapú valószínűség szubjektív jellege könnyen belátható, de nincs ez másként a múltbeli előforduláson alapuló valószínűség esetén sem. Ez utóbbi esetben ugyanis van egy olyan szubjektív feltételezés, hogy a jövőben folytatódnak a jelenlegi jelenségek. Hirschleifer és Riley (1998) szerint az objektív valószínűségek megvalósulása pusztán illúzió. Még az olyan esetekben is, mint például a kockadobás, ahol úgy tűnik, hogy matematikai alapon „objektívan” megállapítható a valószínűség, ott sem zárhatóak ki szubjektív tényezők. Ha nagyon sok kockadobást hajtunk végre, sosem tudhatjuk biztosan, hogy a jövőben azok lesznek a tényleges eloszlások, amelyet objektívnek tekintett valószínűségek alapján jósolunk. Hiszen elképzelhető, hogy a kocka „hamis”, és ezért nem fog az teljesülni, hogy a kocka egyhatodnyi eséllyel mutat egy egy és hat közé eső számot. Az, hogy a kocka nem hamis, „olyan feltétel, amiben senki sem lehet „objektíven” biztos” (Hirschleifer-Riley 1998:28).

A biztonságosságról tehát elmondható, hogy mindig várakozásbiztonság („erwartungssicherheit”), a jövőre vonatkozó várakozáson alapul (Bonß 1995). A jelenlegi információink alapján következtetéseket vonunk le a jövőre vonatkozóan. Tényszerű, „objektív” belső biztonságról az előreláthatóság értelmében nem beszélhetünk, hiszen jövőbeli eseményről van szó, amely még nem történt meg, és így csak szubjektív megítélés tárgyát képezheti. Persze ezek a szubjektív jóslatok szakmailag különböző fokig lehetnek megalapozottak. Egyes irodalmak a szakértők által megállapított jóslatokat tekintik „objektívnek”. Ugyanakkor, gondolatmenetem alapján a szakértők ítéletei is szubjektívek – ezt jól mutatják a szakértők jóslatai között tapasztalt nagy különbségek, - és pusztán szakmai megalapozottságukat tekintve különböznek a laikusok vélekedésétől.

Amennyiben *ex post* beszélünk valószínűségekről, az viszont „objektív” abban a tekintetben, hogy nem jövőbeli szubjektív elvárásainkon alapul, hanem már megtörtént eseményeken. Például ha azt mondjuk, hogy az előző félévben annak valószínűsége, hogy egy ember repülőbalesetet szenvedett, 0,0001 százalék volt. Viszont ezt a valószínűséget, ha előrevetítjük a jövőbe, és azt mondjuk, hogy annak a jövőbeli valószínűsége, hogy valakit repülőbaleset ér 0,0001 százalék, akkor az feltételezi azt, hogy a jövőben is ugyanezek lesznek a balesetek bekövetkezési gyakoriságai, holott lehet például, hogy a gépek elöregedésük miatt könnyebben hibásodnak majd meg.

II.4. A disszertáció fogalmi keretének összeggése

Fogalmi tipológiámban elhatároltam egymástól a *belső* és *külső* bizonytalanságot, illetve a bizonytalanságot az *előreláthatatlanság* értelmében és a *szándékok, értékek határozottsága, egyértelműsége* tekintetében. Mint, ahogyan azt a 2. táblázat is mutatja, a tanulmányban az előreláthatatlanság értelmében vett belső bizonytalanságot elemzem. Tehát az egyénnek azt a percepcióját és érzését, amely ahhoz kapcsolódik, hogy úgy értékeli, nem lehet előre látni, mi fog bekövetkezni a jövőben.

2. táblázat: A disszertációban vizsgált bizonytalanság koncepció (X-szel jelölve a vizsgált kombináció)

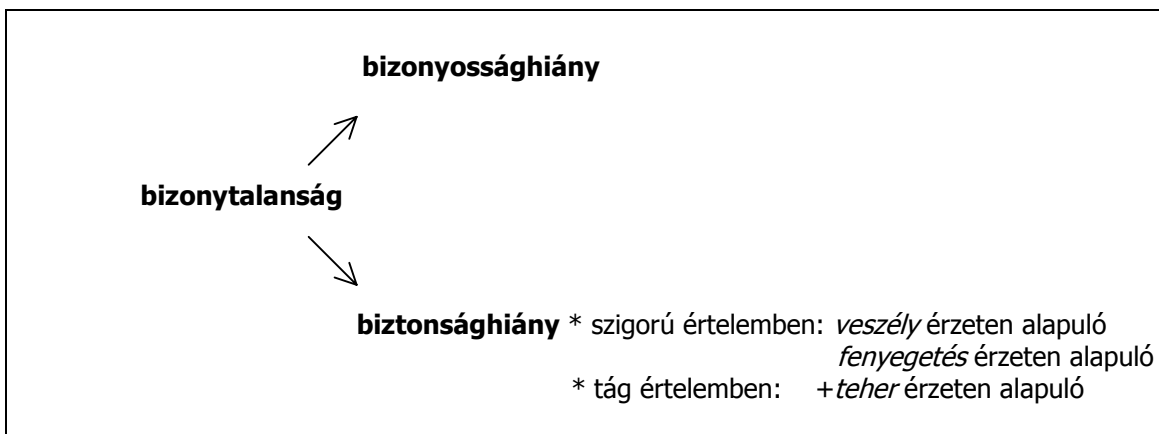
	Belső bizonytalanság	Külső bizonytalanság
Előreláthatóság hiánya	X	
Szándékok, értékek határozottságának, egyértelműségének a hiánya		

A bizonytalanság két dimenzióját különböztettem meg: a biztonsághiányt és a bizonyossághiányt.

*Bizonyossághiány*ként definiáltam azt a helyzetet, amikor az egyén úgy véli, hogy nem tudja előre látni, hogy mi fog bekövetkezni a jövőben.

*Biztonsághiány*nak neveztem azt a helyzetet, amikor egy negatív érzelmi állapot áll fenn az egyén számára amiatt, hogy úgy érzi, nem lehet biztosan tudni mi fog bekövetkezni a jövőben és így nem garantált, hogy a jövőben nem negatívan értékelt állapot lesz.

A biztonsághiányon belül különbséget tettem a *szigorú értelemben vett* biztonsághiány és a *tágabb értelemben vett* biztonsághiány között. Az előzőhöz soroltam a meghatározott és a nem meghatározott tartalmú, bizonytalan bekövetkezésű negatív jövőbeli állapotok percepcióján alapuló biztonsághiányt, az utóbbihoz ezeken kívül a meghatározott tartalmú, biztos bekövetkezésű negatív jövőbeli állapot percepcióján alapuló biztonsághiányt is.

1. ábra: A tanulmány bizonytalanság koncepciójának elemei

A tipológia felépítése során, hangsúlyoztam megközelítem különbségeit egyes közgazdasági, klinikai pszichológiai és kockázatkutatási bizonytalanság koncepciókkal szemben, továbbá, hogy hogyan térek el, és mit merítek az egyes szociológiai elgondolásokból.

A bizonytalanságot egy olyan szubjektív tényezőként határoztam meg, amelyről, ha *apriori* nyilatkozunk, akkor értelmetlen objektivitásról beszélni, hiszen olyan állapotra vonatkozik, amely még nem történt meg, és így csak szubjektív megítélés tárgyát képezheti. A bizonytalanság fogalmába beleértettem a megbetegedés formájában nem jelentkező hétköznapi szorongásokat, félelmeket is, amelyeket mentálisan egészséges emberek is megtapasztalhatnak.

III. ELMÉLETI HÁTTÉR: Makro- és mikro-szintű elméleti magyarázatok a bizonytalansággal és az ahhoz közeli jelenségekkel kapcsolatban

Ebben a fejezetben bemutatom azokat a legfontosabb elméleteket, amelyek jelen vannak a szakirodalomban a bizonytalansággal, illetve az ahhoz közeli jelenségekkel kapcsolatban, és amelyekre alapozva megalkottam a hipotéziseimet. Azokat az elméleteket választottam ki a létező elméletek széles köréből, amelyek jelentős szerepet töltenek be a bizonytalansággal kapcsolatos tudományos diskurzusban. Amennyiben nem pontosan a bizonytalansággal kapcsolatos, hanem csak ahhoz közeli jelenségre vonatkozó elméletről van szó, akkor fontos kritérium volt számomra, hogy ne csak egy, hanem több bizonytalansághoz közeli jelenséggel kapcsolatban legyen kimondva az elmélet és mindegyik területen töltsön be releváns szerepet. A bizonytalansághoz közeli jelenségekhez tartozik többek között az aggodalom, a veszélypercepció, félelem, súlyos lelki bajok, súlyos szorongás, bánat, alacsony szubjektív jólét, és a pesszimizmus.

A bizonytalansággal és a vele rokon jelenségekkel kapcsolatos elméleti magyarázatok bemutatásánál érdemes alkalmazni a más területeken is használatos felosztást a makro- és mikro-szintű elméletek, szemlélet között. Makro-szintű magyarázatok alatt azokat az elméleti magyarázatokat értem, amelyek azzal foglalkoznak, hogy egy-egy társadalomban (és/vagy korszakban) egy adott jelenség mennyiben fordul elő, milyen magas a gyakorisága és/vagy mik a jellemzői, illetve milyen okokra vezethető vissza. Azokat az elméleteket tekintem mikro-szintű elméletnek, amelyek egyénekhez kötik a vizsgált jelenséget, illetve azt próbálják megmagyarázni, hogy az egyén bizonyos jellemzőiből hogyan következik az adott jelenség.

A társadalom- és embertudományok bizonytalansággal kapcsolatos elméleti magyarázatai között megjelentek olyanok is, amelyek makro-szinten tárgyalják a kérdést, de vannak, amelyek az egyének szintjén foglalkoznak a problematikával.

Egyes szociológiai, antropológiai, szociálpszichológiai irodalmak társadalmak egészéhez kötik a bizonytalanság és az ahhoz közeli különböző jelenségeket. Vannak elméletek,

amik általában véve mondják ki azt az elvet, hogy az egyes országokon, kultúrákon belül viszonylag homogén a bizonytalansághoz hasonló jelenségek percepciója, míg a kultúrák között viszont nagy különbségek találhatóak. Bemutatok majd részletesebben egy olyan elméletet, a késő-modern elméletet, amely azt állítja, hogy bizonyos társadalmakban, – amelyek meghatározott késő-modernnek elnevezett jegyekkel rendelkeznek, – más a bizonytalanság fókusz, illetve egyes értelmezések szerint nagyobb a bizonytalanság mértéke, mint a kevesebb késő-modern jeggyel rendelkező országokban. A következő fejezetben ezután majd kitérek néhány elméletre, amely Magyarország speciális kontextusával foglalkozik, és ezzel köti össze a magyarországi negatív affektív és kognitív jelenségek konstellációit.

A bizonytalanság kérdéskörével kapcsolatba hozható mikro-magyarzatok eltérő diszciplínákból származnak és a bizonytalanság problematika más-más aspektusait írják le különböző módszerek és szemléletek alkalmazásával. Egyes elméletek a gazdasági és kulturális erőforrások bizonytalansággal rokon jelenségekre gyakorolt hatását posztulálják. Más elméletek az anómia, az elidegenedés és a bizalomhiány hatásával foglalkoznak a bizonytalansághoz közeli jelenségekre. Egyes teóriák a rendszerváltás szelektív következményeihez és a rendszerváltás megítéléséhez kapcsolnak bizonyos negatív kognitív és affektív jelenségeket. A legutolsó bemutatott elmélet, a kulturális elmélet, támadja a veszélypercepció individuálpszichológiai felfogását és úgynevezett kulturális torzításokra vezeti vissza a veszélypercepciót. A kulturális elméletből következik az a feltevés is, hogy a bizonytalanságérzet mértéke és fókusz, nem függ az egyén munkahelyzetének a kockázatoságától.

III.1. Makro-magyarzatok

III.1.1. Országjellemző

Vannak elméletek, amelyek a bizonytalansághoz (pontosabban annak ellentétéhez) valamelyest kapcsolódó jelenség, a szubjektív jólét pozitív dimenzióinak (boldogság, elégedettség) viszonylagos homogenitását posztulálják egy-egy társadalmon belül, ugyanakkor heterogenitását különböző társadalmak között. Inglehart (1990) nemzetközi vizsgálatában úgy találta, hogy a nacionalitás a szubjektív jólét legerősebb

befolyásoló tényezője. Ráadásul az országok között tapasztalt különbségek viszonylag stabilak maradtak az idők során. A különbségeket részben az országok eltérő gazdasági színvonalára, részben kulturális okokra vezette vissza. Azt a feltevést fogalmazta meg, hogy a kultúrák különböznek aszerint, hogy mennyire megengedett a boldogtalanság és az elégedetlenségnek hangot adni. Egyes kultúrákban udvariatlannak vagy kellemetlennek tűnhet valaki, aki panaszkodik az élete, a helyzete miatt. Inglehart nem társadalmak egy csoportjához, mint például a nyugati társadalmak, köti egyfajta kulturális normarendszer létét, hanem az egyes országokhoz. Az egyes országok különböznek történelmük tekintetében, és ez kihat arra, hogy mennyire látják a világot fenyegetőnek, és ennek következtében a különböző országokban más kulturális normarendszer alakulhat ki arra vonatkozóan, hogy milyen fokú elégedettséget illik kinyilvánítani. Mivel egy adott országban a normarendszer befolyásolja a válaszokat, emiatt az országon belül az egyes társadalmi-demográfiai csoportok között alig váltakozik az elégedettség és a boldogság.

A bizonytalansághoz szorosabban kapcsolódó veszélypercepció és félelmek témakörben is léteznek makro-kulturális elméletek, amelyek azt mondják ki, hogy más kultúrákban más veszélyeket tartanak fontosnak az emberek és más veszélyektől félnek. Példaként a zairei lele törzset szokták felhozni: a lelék csak háromféle veszélyre fókuszáltak: a villámcsapás lehetőségére, meddőségre és a légcsőhurutra, miközben a trópusi betegségek rengeteg fajtája sújtotta őket, mint például „láz, bélgyulladás, tuberkulózis, lepra, daganatok, meddőség és tüdőgyulladás” (Douglas-Wildavsky 1982:7). A makro-kulturális elmélet szerint más kultúrák más veszélyeket szelektálnak ki, és ez összefügg a hibáztatással. Tehát, egy másik kultúra ugyanazokkal a veszélyekkel szembesülve, mint a lelék, más veszélyhierarchiát állapítana meg. Illetve a veszélyek megállapítása összefonódik a hibáztatással: a lelék például a fenti három negatív állapot bekövetkezése esetén a vezetőket, illetve a falu időseit hibáztatták. Ugyanakkor ezek az elméletek nem azt hangsúlyozzák, hogy országok között különbözik a veszélyhierarchia, hanem azt, hogy kultúrák között, a kultúrák azonban akár több országot is átölhetnek.

III.1.2. Késő-modern társadalmak

Az alábbiakban bemutatjuk a késő modernitás elméleteket, a bizonytalansággal kapcsolatos feltételezéseikre fókuszálva. Ezek az elméletek a késő-modern társadalmak egyik fő jellemzőjének tartják a veszélyek, a félelmek és a bizonytalanság központi szerepét. Azt állítják, hogy az egyszerű/korai modernitás periódusa után a késő-modernitás periódusa következik, amelynek meghatározott strukturális és kulturális jellemzői vannak. A késő-modern társadalmakra még a reflexív modernitás és a kockázattársadalom fogalmak is használatosak.

Az elmélet egy időbeli fejlődést feltételez, egy modernizációs pályát. Képviselői úgy vélik, hogy a társadalmak a pre-modernitás korából a korai/egyszerű modernitás korába lépnek, aztán pedig a késő-modernitás periódusa következik. Egyetértek Therbornnal (1995), hogy a modernitásnak különböző útjai vannak, a nyugati modell csak egy út a többi közül, és nem hasznos egy evolúciós fejlődés végpontjának felfogni, amelyhez képest a többi ország le van maradva, mint ahogy tulajdonképpen a késő-modern teoretikusok teszik. Célszerű a késő-modernitást nem pusztán időbeli, hanem, mint egy térbeli fogalmat is kezelni, és megkülönböztetni késő-modern és nem késő-modern társadalmakat, anélkül, hogy a késő-modern társadalmakat, mint az egyetlen lehetséges fejlődési út legmagasabb fokán álló társadalmakat tekintenénk.

III.1.2.1. A bizonytalanság tágabb kontextusa Beck, Giddens és Lianos késő-modernitás koncepciójában

A két legismertebb késő-modern teoretikus Beck (1992, 1995a, 1995b, 1999, 2000) és Giddens (1990, 1991, 1995). Az alábbiakban bemutatom az ő késő-modern társadalmakkal kapcsolatos főbb gondolataikat, illetve egy olyan gondolkodó, Lianos, elképzeléseit, akinek késő-modernitással kapcsolatos elmélete még a kidolgozási fázisában van.

Közös elem mindhármuk elméletében, hogy szerintük a késő-modernitásban a veszélyek állnak a figyelem központjában a nyilvános diskurzusok során és a késő-modern társadalmakat félelemteli légkör jellemzi.

Ulrich Beck (1992) a késő-modernitás kérdéskörét két szemszögből közelíti meg. Egyfelől, tárgyalja a különféle modernizációs folyamatok által kiváltott tudományos-technikai, ökológiai veszélyek disztribúciós logikájának központivá válását a rizikótársadalomban. Másfelől individualizációs folyamatokról beszél a gazdasági és a családi szférán belül és társadalmi, életúti és kulturális veszélyekről, amik ezekhez a folyamatokhoz kapcsolódnak. Ezt a két szemszöveget ugyanakkor nem szinkronizálja, nem hozza össze egy egységes keretbe.

Az első szemszögből, Beck jellemzi a “kockázat”-elosztás központú társadalmat (rizikótársadalom) szembeállítva a gazdagság elosztásra koncentráló társadalmakkal. Beck (1992) két fő strukturális feltételt állapít meg a késő-modern kockázattársadalmak kialakulásához: 1. egy bizonyos szintű gazdagság, 2. változás a veszélyek fajtájában és kiterjedtségében: a technológia és tudomány által kitermelt „valós” modernizációs veszélyek megnövekedése. Ezek az új veszélyek több tekintetben különböznek a régi veszélyektől: nagyobb kiterjedtségűek, globális hatásaik vannak, gyakran nem észlelhetők az érzékszervekkel és az ipari túltermelés eredményei. A kultúra, érzések és percepciók vonatkozásában időbeli eltolódást állapít meg. Szerinte a „valós” veszélyek hamarabb megnövekedtek, mint ahogy az emberek elkezdtek foglalkozni ezzel a problematikával, mivel korábban az első strukturális feltétel nem teljesült, és így a középpontban a szegénység csökkentésének a kérdése állt és nem pedig a modernizációs veszélyeké. Ugyanakkor, miután mindkét strukturális feltétel teljesül, egyre terjed a tudás a modernizációs veszélyekről, az ipari termelés mellékhatásairól, és a nukleáris, kémiai, ökológiai és biológiai veszélyek miatt érzett félelem központi elemévé válik a személyes tapasztalatnak (Beck 1992).

A második szemszögből, Beck (1992) az individualizálódási folyamatokra koncentrál, amelyek az egyszerű és a késő-modernitás kora között zajlanak. Az individualizációs folyamat elemei közé tartozik 1. a felszabadulás: a történelmileg előirt társadalmi formák és kötelezettségektől elszakadás; 2. a stabilitás elvesztése: a tradicionális biztonság elvesztése a tudással, a hittel és a normákkal kapcsolatban; 3. a reintegráció: újfajta társadalmi kötelezettségek létrejötte. A struktúrában több konkrét változást is feltételez Beck: 1. az életszínvonal emelkedését, mialatt az osztályok közötti egyenlőtlenségek megmaradnak, 2. az atipikus munkafarmák terjedését, a munkahelyek decentralizációját, azt a jelenséget, hogy az emberek nagyobb hányada lesz

munkanélküli legalább egyes időszakokra élete folyamán, 3. a válások növekedését, a házasságok csökkenését, új együttélési formák terjedését, a nők nagyobb részvételét a munkaerők között. Kulturálisan az alábbi változásokat tételezi fel, ahogyan a tradíció szerepe csökken: 1. a szubkulturális osztályidentitás csökkenése, 2. az életstílusbeli döntések individualizációja, 3. a foglalkozás alapú identitás csökkenése, 4. változás a nemi szerepek felfogása tekintetében, amely nemek közötti konfliktushoz vezet, 5. ego-centrikus világkép. Beck szerint a tradicionális társadalmi kötelékek segítségével az egyének függővé válnak az intézményektől. A késő-modernitás világában az embereknek állandóan döntéseket kell hozniuk, amiket nem kellett korábban, mivel azelőtt a strukturális pozícióik meghatározták az identitásukat, míg a késő-modernitásban az embereknek maguknak kell konstruálniuk a saját identitásukat és életútjukat. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy az emberek bármit választhatnak: csak az intézmények standardizált opciói közül válogathatnak. Mivel az egyének döntésének szerepe megnő, az egyének újfajta veszéllyel szembesülnek: olyan veszéllyel, amely a saját választott cselekedeteik következménye. Ugyanakkor, Beck nem hangsúlyozza a félelmet, bizonytalanságérzetet, amit ezek az individualizációs folyamatok kiválthatnak, míg hangsúlyozta a félelmet a technika által okozott veszélyek esetében. Bár a tipológiájában benne foglaltatik a stabilitás, a tradicionális biztonság kontextusok elvesztése, de nem tárgyalja ezek hatását az egyéni percepcióra és érzésekre, hanem az életpályák és élethelyzetek általa objektívnak titulált dimenzióira koncentrálnak.

Giddens (1991) a késő-modernitás posztulátum másik apostola. Szerinte nem a veszélyek mennyisége nőtt meg a késő-modernitásban, hanem a régi veszélyeket új veszélyek váltották fel: a korábbi külső, nem emberek által létrehozott veszélyeket, felváltották az emberek által létrehozott veszélyek (Giddens 1995). Ráadásul olyan veszélyek jelentek meg, amelyek akár az egész emberiség kihalását eredményezhetik (például nukleáris katasztrófa). A késő-modernitás kulturális jegyeihez tartozik a szkepticizmus azzal kapcsolatban, hogy a dolgok természetének megnövekedett megértése szükségszerűen biztonságosabb és jobb világot hoz létre, és az emberek rájönnek, hogy a tudomány és a technológia veszélyekhez vezethet. Beckhez hasonlóan azt állítja, hogy a késő-modernitás kultúrájában centrális helyet foglalnak el a veszélyekkel kapcsolatos diskurzusok. Hozzá hasonlóan, Giddens szintén hangsúlyozza azt, hogy az egyének fel kell építenie az identitását, illetve nagyon nagy számú személyes döntést kell meghoznia. Ugyanakkor Becknél kevésbé emeli ki a döntések

intézményi korlátait, és inkább a lehetséges döntések végtelen horizontjára koncentrálnak (Giddens, 1991). Giddens azt állítja, hogy a késő-modernitásban az úgynevezett „életpolitika” játszik fontos szerepet, amely az önmegvalósítással és önkiteljesítéssel kapcsolatos. A félelem és az aggodás fontos jellemzője az ő késő-modernitás konceptualizációjának. Szerinte a késő-modernitásban megváltozik a félelemek tartalma és alakja. Giddens, Beckhez hasonlóan nem integrálja a technológiai, modernizáció okozta veszélyeket a többi életszférához.

Strukturálisan a késő-modern társadalom egy olyan társadalom Lianos szerint, ahol a hatékony intézményi cselekvés dominál, és rátelepszik olyan szférákra, amelyek korábban nem tartoztak a szervezetek, intézmények hatásköréhez. A társadalmi interakciók fő szintje az intézményi szint, az emberi kapcsolatok erodálódtak. A nem késő-modern társadalmakban az embereket a közös kultúrájuk köti az interakcióik során, a késő-modernitásban pedig a különféle intézményi konfigurációk, a szervezett rendszerek paraméterei. A késő-modern társadalmakban így az egyes interakciók során az emberek nem egyediségükben és egységükben tekintődnek, hanem, csak meghatározott szerepkörük érdekes: pl. vásárló, eladó, stb. Az interakciók során az emberek csak az előre meghatározott, az intézmény által szabályozott választási lehetőségek közül választhatnak: nem lehet például egy McDonald's-ban csak egy fél hamburgert kérni. Az intézményeket Lianos nem a durkheimi értelmében használja, tehát nem a normatív autoritásokat, mint például a család érti alatta, hanem a jelentése közelebb van a szervezetekhez, és a szervezeti cselekvéshez. Habermas „rendszer” és Giddens „absztrakt rendszer” fogalma különbözik Lianos fogalmától abban az értelemben, hogy Lianos az intézményi szféra fragmentáltságát hangsúlyozza, és nem pedig a szisztematikusságát, koherenciáját. Lianos szerint a fragmentált intézményi szféra domináns voltában keresendőek annak gyökerei, hogy a késő-modernitásban a bizonytalanság miatt válik kvalitatívan más természetűvé. Az egyének különböző fragmentált intézményi interakciók alapján kell, hogy felépítsék identitásukat és, mint atomizált egyének kell hogy versenyezzenek az intézményi erőforrásokért. Ez intenzív bizonytalanságérzethez vezet, mivel nincs olyan érzés, hogy az egyének egy stabil, hosszú-távú pozíciója lenne, és egy stabil, nagyobb dolog része lenne. A bizonytalanságérzet destabilizálja az egyének egész szocializált létét, míg olyan társadalmakban, ahol az intézményi működés nem dominál, a bizonytalanság pusztán, mint pragmatikus probléma jelenik meg, és nem, mint identitás veszélyeztető tényező.

Lianos (2001) kvalitatív adatokra támaszkodva tárgyalja Nagy Britannia késő-modern kontextusát. Nagy Britanniát, a „kompetitív egocentrizmus” (competitive egocentrism) társadalmának tekinti. Ego-centrikus társadalom, mivel mindenki számára természetes, hogy mindenki csak a saját ego-centrikus érdekeit veszi figyelembe. Kompetitív, mivel erős a versenyérzet az emberek között: az emberek állandóan figyelik a saját helyzetüket és összevetik azzal, hogy elég jó helyzetben vannak-e a képességeikhez, várakozásaikhoz és a többi emberhez képest. Az emberi kapcsolatok, mint például a család és a barátok csak, mint az előrejutást korlátozó tényezők jelennek meg az egyének számára. A párkapcsolatokat gyakran csak, mint egy időre szóló szövetséget tekintik, mindig szem előtt tartva a szakítás lehetőségét. A kompetitív egocentrizmus fő fókuszja az előrejutás a munkában. Az emberek félnek attól, hogy nem jutnak előre, hogy nem lesznek elég sikeresek. Ebben a kompetitív, atomizált helyzetben az emberek intenzív bizonytalanságot éreznek, miközben elismerik a magas szintű jólétet. A bizonytalanságot természetesnek veszik és jövőhöz való viszonyt elsősorban a „taktikai adaptáció” (tactical adaptation) jellemzi: defenzív, passzív reakciók a külső környezetre, a környezet átalakításáról való lemondás. A kollektív ideológiák helyett a jövő víziói elsősorban az előrejutással és a lemaradástól való félelmekkel kapcsolatosak. Az emberek úgy érzik, hogy állandóan intenzív, gyors változások zajlanak, amik miatt állandóan készenlétben kell állniuk, hogy alkalmazkodjanak hozzá, ha nem akarnak lemaradni. „Hegemonikus intézményi diskurzus” a domináns a késő-modernitásban, amely azt mondja ki, hogy a bizonytalanság természetes és elkerülhetetlen a poszt-indusztriális világban és a dolgok annyira komplexek és gyorsan változóak, hogy még a kormányok sem tudnak tenni semmit ezzel kapcsolatban. Ebben a diskurzusban a hatalom és a bizonytalanság nincs összekapcsolva, nem hibáztatódnak a hatalmon levők a bizonytalanság miatt.

Összehasonlítva a három elképzelést sok közös pont található. Mindhárom szerző hangsúlyozza a félelmek és a veszélyek központi szerepét a késő-modernitásban. Mindhárman szemben állnak az osztályelméletekkel abból a szempontból, hogy kevésbé hangsúlyozzák az anyagi erőforrások disztribúcióját, mint társadalmi strukturáló tényező szerepét. Valamilyen formában mindannyian érintik, hogy nem a gazdagság-szegénység problematika áll az emberek figyelmének középpontjában. Mindhárom teoretikus egyetért abban, hogy a tradicionális kötöttségek, tradicionális emberi

kapcsolatok erodálódnak. Ennek eredményeképp az egyéneknek fel kell építeniük a saját identitásukat és életpályájukat, mert az már nem adódik mechanikusan a társadalmi helyzetükből. Az emberek állandóan választási lehetőségekkel szembesülnek, mert már nem határozza meg automatikusan a társadalmi helyzetük, hogy mit választhatnak. Ugyanakkor a választási lehetőségek sztandardizáltak, absztrakt rendszerek, intézmények által biztosítottak: az ebből adódó korlátokat Lianos és Beck inkább hangsúlyozza, mint Giddens.

III.1.2.2. A bizonytalanság fókusza

Fontos téma a késő-modernitással foglalkozó irodalomban a bizonytalanság fókuszának kérdésköre. Beck (1992) a tudomány és technológia által kiváltott globális veszélyek miatti aggodalmakat hangsúlyozza a késő modernításban. Giddens (1991) szintén feltételezi, hogy a globalizáció miatt még a messzi helyeken történő események is befolyásolják az egyének felfogását a késő-modern korban. Inglehart (1997) a kockázattársadalom problematikáját tárgyalva megállapítja, hogy a nyugati poszt-indusztriális országokban a biztonsághiány fókuszpontja áttevődött a mindennapi megélhetési biztonsághiányról a posztmateriális veszélyekre, mint például a távolabbi aggodalmak egy esetleges globális ökológiai krízis miatt. Azt hangsúlyozza, hogy „az emberek valószínűleg ugyanannyit aggódnak, mint korábban, de más dolgok miatt aggódnak: nagy különbségek vannak azok magatartásában és világnézetében, akik a saját személyes túlélésük miatt nem érzik biztonságban magukat, és azok között, akik a globalizált gazdaság vagy globális felmelegedés miatt érzik biztonsághiányban magukat” (Inglehart: 1997:456).

Lianos (2001) álláspontja különbözik az előzőektől: szerinte a közvetlen szférában található a bizonytalanság fókusza. Feltételezi, hogy a közvetlen szféra miatti aggodalmak vannak a késő-modern kor félelmeinek gyökereinél és nem a távoli, globális aggodalmak. Nagy Britannia késő-modern kontextusában úgy véli, hogy az egyének fókuszában közvetlen szférájukon belül elsősorban a saját szakmai előmenetelük áll.

III.1.2.3. Bizonytalanság a nem késő-modern társadalmakban

Nem teljesen egyértelmű, hogy a késő-modern teoretikusok úgy gondolják-e, hogy a késő-modern társadalmakban intenzívebb a bizonytalanságérzet, mint az egyszerű modern társadalmakban, vagy pedig úgy vélik, hogy pusztán a bizonytalanság fókusza más. Ez a két aspektus gyakran keveredik az érvelésükben. Ugyanakkor, vannak arra utaló jelek is, hogy szerintük mindkét aspektus teljesül⁴. Az az értelmezés, amely elsősorban a félelmekkel azonosítja a késő-modernitás újdonságát (Wilkinson 1999:446) azt implikálja, hogy a nem késő-modern társadalmakban ehhez képest kisebb jelentőségűek a félelmek, szorongások. Például, Beck (1992:49) úgy érvel egy helyütt a *Kockázattársadalom* című művében, hogy a késő-modern társadalomban „a félelmek általánossága átveszi a nélkülözés általánosságának a helyét”⁵, ami az egyszerű modernitás társadalmaira volt jellemző, továbbá, míg az egyszerű modernitás kifejező mottója az „Éhes vagyok!”, addig a késő-modernitásnak a „Félek!”. Ugyanakkor, ezzel egyidejűleg, Beck és Giddens is nemcsak, hogy azt hangsúlyozzák, hogy a társadalom a félelem és szorongás állapotában van a késő-modernitás alatt, hanem ezt összekapcsolják az új globális veszélyekről való tudással.

III.1.2.4. Különbségek a társadalmon belül a bizonytalanság tekintetében a késő-modern elméletben

A késő-modern teoretikusok úgy érvelnek, hogy a késő-modern társadalom egésze a biztonságihiány állapotában van, és ebből következően nem különböztetnek meg olyan csoportokat a társadalmon belül, akik biztonságban érzik magukat, olyan csoportoktól, akik nem.

Beck (1992) a modernizáció által kiváltott veszélyek „demokratikus” volta ellen érvel. Szerinte míg az egyszerű modernitásban az osztálytagság szerepet játszik a szűkösségen/gazdagságban, amit az egyén tapasztal, addig a késő-modern

⁴ Több szociológus is úgy értelmezi a késő-modernitás elméleteket, hogy mind a bizonytalanság mértéke, mind a bizonytalanság fókusza a késő-modernitás differentia specifikáját jelentik. Például Scott (2000) is úgy interpretálja, hogy Beck az alapján különbözteti meg a késő-modern társadalmakat az egyszerű modernektől, hogy míg az elsőben a biztonságihiány strukturáló tényező, addig az utóbbiban nem.

⁵ Az eredeti idézet: ‘The commonality of anxiety takes the place of the commonality of need.’

kockázattársadalomban a gazdagok nem szökhethetnek meg a modernizációs veszélyek elől, mivel ezek gyakran globális természetűek és láthatatlanok, érzékelhetetlenek. A késő-modernitásban a modernizációs veszélyekről való tudás elterjedt és félelmeket kelt a társadalom lakosainak egészében.

Az osztálykülönbségeknek Giddens sem szentel nagy figyelmet a késő-modernitás koncepciójában (1990, 1991). Szerinte az emberek célja a késő-modern társadalomban az önmegvalósítás és a nem anyagi természetű élvezetek. Azzal nem foglalkozik, hogy az osztálykülönbségek hogyan hathatnak ki a nem anyagi önmegvalósítás esélyeire (Levitas 2000).

III.1.2.5. A késő modern elmélet kritikái

Több oldalról is érik kritikák a késő-modernitás elméletet. Itt most néhány olyan lényeges kritikát mutatok be, amely a veszélyekkel és a bizonytalansággal kapcsolatos.

Scott (2000) kritizálja Beck azon különbségtételét, hogy a késő-modern társadalmakat az különbözteti meg az egyszerű modernektől, hogy míg az elsőkben a biztonságihiány strukturáló tényező, addig az utóbbiban nem. Scott úgy érvel, hogy a bizonytalanság a nem késő-modern társadalmakat is jellemzi, csak más a fókusza. A nem elég gazdag országokban például az éhezés félelme és a félelem a háborútól nagyon intenzív lehet. Ezért szerinte a „Félek!”, mint mottó épp úgy érvényes az egyszerű modern társadalmakra is. Korábban már tárgyaltuk, hogy Inglehart (1997) is úgy érvel, hogy ami megkülönbözteti a késő/poszt-modernitást az egyszerű modernitástól az az, hogy mással kapcsolatban éreznek biztonságihiányt az emberek, és nem pedig az, hogy míg az egyikben éreznek bizonytalanságot, addig a másikban nem. Wilkinson (1999) Kierkegaardra, Tillichre és Freudra utalva azt állítja, hogy a szorongás alapvető emberi tulajdonság, és így minden társadalom típusban jelen van, nemcsak a késő-modern társadalmakban. Mivel alapvető emberi voltunkhoz tartozik, hogy előre tekintünk, ezért a késő-modern társadalmakban jelen lévő szorongás újdonsága nem abban rejlik, hogy mennyire történetileg új a szorongás állapota, hanem inkább abban, ahogy és milyen módokon el akarják hitetni velünk, hogy a szorongás egy új korszaka van.

Többen támadják a késő-modern elméletet a veszélyek realista szemlélete miatt is, illetve amiatt, hogy képviselői gyakran csúszkálnak a veszélyek realista és konstruktivista felfogása között. A társadalomtudományokban vita tárgyát képezi, hogy a veszélyek valóságok vagy pedig társadalmi konstrukciók (Lupton 1999, Fox 1999, Bonß 1995, Douglas-Wildavsky 1982). A késő-modernitás elmélet tekintetében ez a vita azt a kérdést eredményezi, hogy mi az egyik legfőbb tulajdonsága a késő-modernitásnak: az, hogy a valóság veszélyek megnöttek a késő-modernitás előtti korokhoz képest, vagy pedig az, hogy a veszélyek inkább a figyelem középpontjába kerültek (Beck 1999). Beck állítása szerint túllép a realista-konstruktivista vitán (Beck 1999, 2000). Ugyanakkor, az eredeti elméletének alapja a kijelentés, hogy valódi, nagy következményekkel járó veszélyek jelentek meg a modernitás során. Nyilvánvalóan van tehát egy realista alapja az érvelésének, még akkor is, ha más helyeken pedig a konstruktivista megközelítést alkalmazza. Giddens (1990, 1991) szintén konstruktivista és realista szemszögből is használja a kockázat fogalmát. Egyfelől azt állítja, hogy a kockázatok sok szempontból csökkentek a múlthoz képest, miközben új nagy következményű veszélyek jelentek meg. Írásainak más részeiben, ugyanakkor Giddens konstruktivista perspektívából tárgyalja a kockázatot, amikor is megmutatja, hogy a kockázatok egy speciális módja a veszélyekről való gondolkodásnak: míg tradicionális kultúrákban az eseményeket, mint a sors következményét fogták fel, addig a modern kultúrában a hangsúly a jövő kiszajátításán, meghódításán, a választásokon van, és így a kockázat fogalmán.

Ugyanakkor, Wilkinson (1999) felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy pusztán az, hogy megjelentek olyan veszélyek, amelyek következményei sokkal súlyosabbak a korábbiaknál nem jelenti azt, hogy emiatt szükségszerűen biztonsághiányban érzik magukat az emberek a mindennapi életük során. Például, fennáll a lehetőség, hogy rengetegen meghaljanak és betegek legyenek egy atomerőmű katasztrófa esetén. Korábban, amikor nem léteztek atomerőművek, és nem volt atombomba, nem történhetett meg ilyen nagy mértékű emberi élet pusztulás. De önmagában az a tény, hogy ez a veszély fennáll, nem feltétlenül okozza azt, hogy az emberek félnek emiatt a hétköznapiak során. Még az a tény, hogy a média sokat foglalkozik a veszélyekkel, sem bizonyítja azt, hogy az emberek biztonsághiányban érzik magukat. Több lehetséges variáció létezik arra nézve, hogy mi lehet a média és az emberek biztonsághiányának a viszonya:

1. a médiában vezetik le az emberek a félelmeiket

2. a média a társadalom félelmeit tükrözi
3. a média nem tükrözi a társadalom félelmeit, hanem önálló törvényszerűségek mozgatják.

Jelenleg nem bizonyított egyik variáció sem. A késő-modern teoretikusok ugyanakkor gyakran összemossák a nyilvános szférabeli diskurzusokat az emberek személyes véleményével és félelmeivel is, és nem problematizálják a médiatartalmak és az emberek percepciója, érzései közötti viszonyt.

Kritikák érik a késő-modern elméletet, amiatt is, hogy nem foglalkozik eleget az osztálykülönbségekkel (Levitas 2000, Scott 2000). Scott (2000) kifejti, hogy még ha el is fogadjuk, hogy egyes szélsőséges szituációt feltételező veszélyek esetén, mint például egy nukleáris világkatasztrófa során, a gazdagok alapvetően nincsenek más helyzetben, mint a szegények, ugyanakkor a hétköznapi veszélyek sok fajtáját a gazdagok könnyebben elkerülhetik.

III.1.3. Magyar történelmi sajátosságok

Sok irodalom foglalkozik azzal, hogy a rendszerváltás utáni időszakban milyen a magyarok biztonsághiány-érzete, pesszimizmusa, szubjektív jóléte, mentális lelkiállapota (Róbert 1996, Spéder-Paksi-Elekes 1998, Lengyel-Hegedűs 2002, Andorka 1994a, Ferge 1994, Farkas 1999, Kiss 1997, Kopp 1994). A cikkek kiemelkedő pesszimizmusról, alacsony szubjektív jólétről, biztonságvesztésről és a lakosság rossz mentális állapotáról számolnak be a kilencvenes évek első felére, kétharmadára vonatkozóan⁶. Több szerző is a széles körű negatív affektív és kognitív jelenségeket országunk múltjához köti: elsősorban az államszocialista múlthoz, a gazdasági válsághoz, illetve magához a rendszerváltáshoz kapcsolja a Magyarországon széles körű negatív affektív és kognitív jelenségeket.

Ferge (1994, 2000) azt az elméleti hipotézist fogalmazza meg, hogy a magyarok számára a rendszerváltás elsősorban, mint a korábbi biztonság elvesztése jelenik meg. Ferge nem problematizálja a külső és belső biztonság viszonyát, mindkét értelemben használja a biztonság szót. Egyfelől a biztonságról, mint olyan affektív állapotról ír, amikor nincs szorongás. Másfelől a biztonságról, mint a külső világ jellemzőjéről ír: „jogilag garantált létbiztonságról”, „társadalmi biztonságról” beszél, aminek az elemei a társadalombiztosítás, a segélyezés és a humán szolgáltatások. Nagyrészt a külső és a belső biztonságihiány egyezését hangsúlyozza. Ferge a biztonság fogalmával a szabadságot állítja szembe, és a szabadság és biztonság dimenzióinak keretei közé helyezi a rendszerváltás problematikáját: „a létbiztonságok megrendülését sokaknál nem tudta ellensúlyozni a szabadságyerés pozitív élménye” (Ferge 1994:15). Ez szerinte két okkal magyarázható. Egyfelől, részben egyfajta „savanyú a szőlő” effektus jegyében, részben az indoktrináció következtében, az emberek az államszocializmusban nem értékelték nagyon nagyra a szabadságot. Másfelől, mivel a többi szocialista országéhoz képest az elnyomás mértéke kisebb volt Magyarországon, kisebb mértékű szabadságnövekedés jött létre a demokrácia megjelenésével, mint a környező országokban, és így kevésbé lehetett pozitív hatással a percepcióra és affektív jellemzőkre, és így a rendszerváltással a biztonságvesztés élménye lett a domináns.

Nem a bizonytalansággal kapcsolatban, hanem a szubjektív jólét két leggyakrabban vizsgált összetevőjére a boldogságra és az elégedettségre vonatkozóan fogalmazta meg Inglehart (2000) azt az állítást, hogy az államszocialista múlt kihat a szubjektív jólétre, hatása módosítja azt az összefüggést, amely egy ország gazdagsága és a benne tapasztalható szubjektív jólét között van, hiszen a posztszocialista országokban a szegényebb országoknál is alacsonyabb volt a szubjektív jólét.

Lengyel és Hegedűs (2002) úgy vélik a posztszocialista országokban mért negatív szubjektív jólétet két hatás egymásra rakódása magyarázza, egyrészt az államszocialista múlt, a korábbi társadalmi rendszer, másrészt a gazdasági válság hatása. Hipotézisük szerint a gazdasági válság az államszocialista múlttól függetlenül is negatívan hat a szubjektív jólétre, azonban az államszocialista múlttal együttesen

⁶ Az utóbbi néhány évben empirikus adatok alapján úgy tűnik, hogy egyes negatív affektív és kognitív jelenségek elterjedtsége és mértéke csökkent (Central and Eastern Eurobarometer Nr.8. 1997. November, europa.eu/int/comm/dg10/epo/ceet8/ceet08.pdf, Sági 2000, Sági 2002).

hatványozottan jelentkezik a hatása. Inglehart (1990) szerint az egyének által megnevezett szubjektív jólétet erőteljesen befolyásolja az adott társadalom kultúrája, a társadalom normái, az, hogy mennyire megengedett az elégedetlenség és boldogtalanság érzetének megfogalmazása. Inglehart koncepcióját az államszocialista országokra alkalmazva, Lengyel és Hegedűs megállapítja, hogy az államszocialista társadalmi berendezkedés jellemzője a panaszkodási kultúra, az, hogy létezik egy kulturális norma arra vonatkozóan, hogy nem illik sikerekkel dicsekedni, illetve megengedett az elégedetlenség és boldogtalanság érzetének megfogalmazása. Bár ennek a panaszkodási kultúrának a gyökerei elképzelhető, hogy régebbre nyúlnak vissza, mindazonáltal az államszocialista berendezkedés mindenképpen ebbe az irányba hatott Lengyel és Hegedűs szerint. Két fő oka van annak, hogy a gazdasági válság és a korábbi társadalmi berendezkedés együttes hatása hatványozottan hat ki a szubjektív jólétre: egyfelől a felfokozott aspirációkban való csalódás, másfelől a felkészületlenség. Az első az aspirációk elszabadulásával kapcsolatos, és arra az elméleti magyarázatra vezethető vissza, hogy az aspirációk befolyásolják a szubjektív jólétet: minél nagyobb a szakadék az egyén aspirációi és az egyén saját maga által értékelt helyzete között, annyival kisebb a szubjektív jólét. Ugyan változások után egy idő után az aspirációk alkalmazkodnak az új helyzethez, ez csak egy idő után következik be viszonylag lassan. Így például gazdasági válság esetén az egyéneknek, ha megmaradnak a korábbi aspirációik egy ideig, akkor mivel romlik a saját helyzetük, és tágul a szakadék aspirációik és a helyzetük között, a szubjektív jólétük is romlani fog. Különösen fokozottan jelentkezett ez a hatás a rendszerváltáskor, amikor is sokaknak felfokozott elvárásaik voltak az új rendszerrel kapcsolatban, így az emberek aspirációs szintje nőtt, miközben a gazdasági válság elkezdődött. A másik ok abban rejlett, hogy nem voltak az államszocialista társadalmak tagjai felkészülve a gazdasági válság által támasztott nehézségekre, nem voltak meg a készségeik egy ilyen helyzet kezelésére. Egy olyan országban, ahol régebb óta van kapitalizmus, az emberek hozzá vannak szokva például a munkanélküliség jelenségéhez.

Kiss (1997) szerint más országokhoz képest a magyar lakosságot kiemelkedő mértékű szorongások, félelmek és pesszimizmus jellemzi. Egy elméleti modellt épít fel annak magyarázatára, hogy Magyarországon miért alakultak ki „átlagon felüli félelmek”. Szerinte ennek gyökereit csak részben találhatjuk az államszocialista múltban és az azt követő gazdasági válságban. Egyfelől, szerinte a rendszerváltás más jellemzői is

fontosak, nem csupán az anyagi tényezők és a gazdasági válság. Másfelől, az államszocialista múltnál régebbre kell visszamenni a félelmek kialakulásának magyarázatakor. Harmadrészt, fontosnak tart egy pszichológiai közvetítő mechanizmust a külső világ változásai és az emberek szorongásai és félelmei között: a sebezhetőséget. A sebezhetőség, sérülékenység „lélektani fogalom, amely az ember mindazon átmeneti vagy tartós állapotait jelenti, amikor belső – pszichés és/vagy mentális - diszpozíciói folytán érzékenyebb a külső hatásokra, azaz kitettsége fokozott” (Kiss 1997:157).

A rendszerváltás során jelentkező gazdasági válságot fontos befolyásoló tényezőnek tekinti Kiss, ugyanakkor több más tényezőt is kiemel. A rendszerváltás utáni új intézmények kiépülése egyfajta kényszer-modernizációs folyamatnak tekinthető szerinte, amely sok közvetlen kapcsolatot bontott fel és azt okozta, hogy sokan nem tudják átlátni az új struktúrákat. Az államszocializmus alatt érvényesülő erős állami kontroll megszűnése lehetővé tette egyes deviáns jelenségek megjelenését és erősödését, mint például a drog és fegyverkereskedelem, a szervezett bűnözés. Ráadásul, a rendszerváltás után a médiában sokasodtak a bemutatott globális és más országokat érintő veszélyekkel kapcsolatos tartalmak. Az államszocializmus alatt ezek egy részéről nem volt információ, illetve, ha volt is, inkább érezhették úgy az emberek, hogy olyan veszélyről van szó, amely őket nem érinti, hiszen egy másik társadalmi rendszer problémáját jelentik.

A fentiekén kívül Kiss szerint a félelmek és szorongások rendkívül magas szintjének gyökereit a XX. században a magyar lakosság által tapasztalt kiemelkedő mennyiségű, erősségű történelmi traumáiban kell keresnünk. Sőt, esetleg a korábbi évszázadok kudarcai is hatással lehettek a nemzeti tudattalanra. Ezek a múltbeli történelmi traumák fokozták a magyar lakosság sebezhetőségét, és „ez vezetett a félelmek, szorongások, sötétlátás tömeges túlburjánzásához” (Kiss 1997:162).

III.2. Mikro-magyarázatok

III.2.1. Gazdasági és kulturális erőforrások

Több különféle szociológiai és szociálpszichológiai paradigmához tartozó szerző is kiáll amellett, hogy a jelenlegi vagyoni helyzet, az osztályhelyzet, a gazdasági és kulturális erőforrások és a jövőhöz való viszony, a bizonytalanságérzet és az ahhoz közeli jelenségek között kapcsolat van.

Egyes stratifikáció kutatók összekapcsolják a jövőhöz való viszonyt az osztályhelyzettel. Bourdieu (1978) is foglalkozott az osztályok és a jövőhöz való viszony kérdéskörével. Bourdieu az osztályhelyzetből többé-kevésbé determinisztikus módon származtat sok jelenséget, mint például az ízlést, és a jövőhöz való viszonyt is. Minden osztálynál megkülönbözteti az elsődleges osztályjellegét a piaci helyzet alapján, és a másodlagos osztályjellegét a társadalmi tőkéből (kapcsolataiból) és kulturális tőkéből (iskolázottságból, műveltségéből, modorból, stílusérzékből) adódóan. A másodlagos osztályjelleg tehát Weber rend fogalmához hasonlít. A Bourdieu által uralkodó osztálynak titulált osztály helyzetét szerinte döntően a gazdasági tőke határozza meg. Az osztályhelyzet pedig kondicionálja a habitust, illetve a jövőhöz való viszonyt. A habitust sokféleképpen fogalmazza meg, többféle értelemben használja Bourdieu. A habitus egyik összetevője a hétköznapi, pre-reflexív osztályozási sémák, másik a cselekvési motivációknak, illetve diszpozícióknak (tartós, bevésődött, rutinszerűen végzett cselekedeteknek) a rendszere. A habitus előírja, hogy mik legyenek a követendő célok és mintákat is ad a megvalósításhoz. Erős determinisztikus elem van a habitus fogalomban, bár Bourdieu próbálja a mechanikus determinizmustól elkülöníteni, és így nem mechanikus szabálykövetésről van szó, inkább egyfajta intuitív társadalmi kompetenciáról. A társadalomban egyenlőtlen az eloszlása a különféle habitusoknak és a jövőhöz való viszonyoknak. Bourdieu (1978:243) szerint „az a hajlam, még inkább az a tudatos törekvés, hogy ésszerű számítás segítségével az egyén „elsajátítsa” a jövőjét, szorosán az elsajátítás sikerének esélyeitől függ, ezeket pedig az adott gazdasági körülmények határozzák meg.” A „legnincstelenebbeket” így „jövő nélküli embereknek” tartja, akiknél „ki sem alakulhat a stratégiai képesség, ami egy – esetleg igen távoli – jövőhöz való viszonyítás képességét feltételezi” (Bourdieu

1978:244). Egyfelől minél több tőkével rendelkezik valaki, annál inkább hosszabb távra tervez, hosszabb távlatokban is gondolkodik, másfelől inkább hajlandó kockázatokat is vállalni. A társadalom alsó osztályának időhöz való viszonyát „az állandó jelen” jellemzi, a középosztályt a „késleltetett jelen”, a domináns osztályt pedig „az elsajátított jövő” (Dobré 2001). Dobré (2001) annak a mértékét, hogy az egyén mennyire fókuszál a jelenre a bizonytalanság indikátorának tekinti. Az ő értelmezése alapján Bourdieu állításait felfoghatjuk úgy, hogy a populáris osztály érez a leginkább bizonytalanságot, még a domináns osztály a legkevesebé. Bourdieu több helyen explicit módon is ír a biztonságérzetről: azt írja, hogy a kispolgárokat összehasonlítva az uralkodó osztállyal a kispolgárok nagyobb biztonságihiányt éreznek. Ez arra vezethető vissza, hogy az uralkodó osztály tagjai szerinte támaszkodhatnak a különféle tőkéikre, egy sor „biztonsági hálóra”. Ugyanakkor nem ír arról, hogy a legkevesebb gazdasági tőkével rendelkezők biztonságérzetéről mit gondol, összehasonlítva a kispolgárával: náluk is belső biztonságihiányként jelenik-e meg a külső támaszok hiánya, vagy pedig mivel más stratégiáik vannak, mint a középosztálynak, nem jelentkezik biztonságihiányként.

Más társadalomtudósok is összekötik a gazdasági erőforrásokat és a bizonytalansághoz hasonló jelenségeket.

Schwartz és Melech (2000) szerint az alacsony jövedelem befolyásolja az aggodalmakat. Szerintük ez arra vezethető vissza, hogy az erőforrások hatással vannak arra, hogy hogyan tudják kezelni az emberek a veszélyeket, és befolyásolják képességüket arra, hogy elérjék az általuk értékelt állapotokat. Ők és munkatársaik aggodásról beszélnek, és nem bizonytalanságról, de aggodalom fogalmuk hasonlít a tanulmányban megfogalmazott veszélyen alapuló biztonságihiány fogalmához. Az aggodalom definíciójuk egyik alapeleme, hogy aggodalom akkor jön létre, amikor az egyén úgy véli, hogy egy általa óhajtott állapot elérése vagy fennmaradása veszélyeztetve van (Boehnke et al. 1998). A szerzők aggodalom koncepciójukban az aggodást konkrét életterületek mikro és makro-szintű negatívan értékelt állapotaival kapcsolják össze, tehát a jövőbeli állapot tartalma koncepciójukban meghatározott (ezért aggodalom fogalmuk nem a fenyegetés-, hanem a veszély alapú biztonságihiány koncepciómhoz áll közel). Bár makro-szintű empirikus vizsgálatoknál fejtik ki az erőforrások aggodás csökkentő szerepét, ez az érvelésmenet valójában nem áll távol az aggodalom mikro-szintű magyarázatától.

Scott (2000) vitatja Ulrich Beck azon tételét, hogy egy egyén gazdasági erőforrásai és az őt ért veszélyek ne lennének kapcsolatban. Rámutat arra, hogy Beck állítása csak akkor igaz, ha a totális, globális katasztrófa eshetőségét vesszük csak figyelembe, mint veszélyt. Ugyanakkor nem szabad elfeledkezni a kisebb veszélyekről sem, amit a gazdagok szerinte igenis képesek jobban kivédeni. Scott vitatja Beck (1992:36) híres állítását, amely azt mondja ki, hogy „a szegénység hierarchikus, a szmog demokratikus”⁷. Scott szerint ez nem igaz akkor, ha vannak helyek, amelyek kevésbé szmogosak, hiszen akkor akik megtehetik, el tudnak költözni a szmogos helyekről.

A szubjektív jólét kutatói a gazdasági erőforrások hatása mellett a kulturális erőforrások szubjektív jólétre gyakorolt pozitív hatásával is foglalkoznak. Egyes feltevések szerint az iskolai végzettség hatása a jólétre pusztán közvetett: a jövedelem és a foglalkozás által közvetített. Más elképzelések szerint azonban önmagában a kulturális erőforrásoknak is van jelentőségük a szubjektív jólét szempontjából. Ez több oknak lehet köszönhető: egyrészt a magasabb iskolai végzettség általában nagyobb elismertséget hordoz egy társadalomban, illetve a magasabb iskolai végzettségűeknek szélesebb körű lehet az érdeklődési köre, így több forrásból tudnak boldogságot meríteni⁸.

A bizonytalanság fókuszát is vannak, akik összekapcsolják a gazdasági és kulturális erőforrásokkal. Inglehart (1997) anélkül, hogy erre bővebben kitérne, egyenlőségjelet tesz aközött, amit az emberek értékelnek és aközött, amivel kapcsolatban bizonytalanságot éreznek. Tehát szerinte az emberek azt féltik, amit értékelnek. Bár Inglehart (1990) nagyrészt a makro-szintű gazdagság és az értékek kapcsolatával foglalkozott, érintette a témát mikro-szinten is. Mikro-szinten nézve azok fognak posztmateriális értékekkel rendelkezni és ebből következően posztmateriális veszélyektől félni szerinte, akik fiatalabb korukban, amikor szocializálódtak jó anyagi körülmények között éltek. Mindezt a ritkasági és a szocializációs hipotézisre vezeti vissza. Inglehart ritkasági hipotézise szerint az embereknek az a fontos, azt értékelik,

⁷ Az eredeti idézet: „poverty is hierarchic, smog is democratic”.

⁸ Ugyanakkor egy ellenhipotézis is megfogalmazható az iskolai végzettséggel kapcsolatban: a magasabb iskolai végzettség magasabb elvárásokhoz vezethet, és így növelheti az aspirációk és a tényleges helyzet közti rést.

amiből kevés van. A szocializációs hipotézis szerint az emberek értékei azokat a körülményeket tükrözik, amelyekben felnőttkoruk előtt éltek. Mivel a jobb gyermekkori anyagi és fizikai körülmények gyakoribbak azok között, akik jelenleg is jó anyagi körülmények között élnek, ezért szerinte pozitív a kapcsolat a jelenlegi gazdasági erőforrások és az értékek között. A hipotézis alapján a gyermekkori anyagi helyzetnek nagyobb hatással kell lennie, mint a jelenlegi anyagi helyzet, hiszen az elmélet szerint a jelenlegi anyagi helyzetnek pusztán annyiban van jelentősége, hogy valószínűsíti a gyerekkori anyagi helyzetet. Inglehart szerint az iskolai végzettség is kapcsolatban áll az értékekkel és így a veszélyek értékelésével. Több magyarázat lehetséges szerinte erre vonatkozólag. Egyfelől elképzelhető, hogy az iskolázottság önmagában hathat a posztmateriális értékekre, amennyiben például az iskolai tananyag részét képezi a posztmateriális értékek propagálása, illetve akik felsőbb szintű oktatásban részesülnek, inkább tartózkodnak egy olyan közegben, ahol több a posztmateriális beállítottságú egyén. De az iskolai végzettség elképzelhető, hogy pusztán egy indikátora a gyermekkori jó anyagi helyzetnek, és ráadásul egy jobb indikátora, mint a jelenlegi anyagi helyzet, mivel az előbbiben inkább tükröződik a szülők anyagi helyzete.

III.2.2. Anómia és elidegenedés

Egyes elméletek a bizonytalansággal rokon jelenségek gyökerét az elidegenedésben és az anómiában, illetve ezek egyes dimenzióban látják (Mirowsky-Ross 1986). Ezek között vannak pszichológiai, szociológiai, antropológiai és szociálpszichológiai elméletek. Ezek a különféle teóriák nem alkotnak koherens egészet, pusztán az köti őket össze, hogy általunk elidegenedésként és az anómiaként definiált jelenségeket kapcsolnak össze a bizonytalansághoz többé-kevésbé hasonló jelenségekkel (aggódás, félelem, veszélypercepció, súlyos lelki bajok, bánat, alacsony szubjektív jólét).

Az anómia fogalmát Durkheim (1982, 1998) vezette be a szociológiába. A társadalmi munkamegosztásról szóló munkájában Durkheim anómiának tekinti azt az állapotot, amikor szabályozatlanság van, többek között a jog és az erkölcs szabályait illetően. Az öngyilkossággal foglalkozó művében Durkheim (1982:238) részletesebben kifejti az anómia koncepcióját: Gazdasági anómia esetén „az emberek már nem tudják, mit lehet és mit nem, mi helyes és mi helytelen, mi az, amit jogosan követelhetnek és

remélhetnek; mi az, ami túllépi a mértéket. Ennek következtében mindenre igényt tartanak.”

Merton (1949:128) valamelyest módosított a durkheimi anómia fogalmon. Az anómia tárgyalásakor egy olyan helyzetet vizsgál, amikor a kulturálisan előírt célok nem összeegyeztethetőek az eszközökkel, amelyekkel elérhetőek. Az anómia egy ilyen helyzetben olyan mértékben van jelen, ahogyan „a technikailag leghatékonyabb eljárás, akár legitim kulturálisan akár nem, válik tipikusan preferálttá az intézményileg előírt viselkedéssel szemben.”⁹

Az elidegenedés kifejezés bevezetése a társadalomtudományokba Marxhoz (1983) köthető. Szerinte a kapitalizmusban a bérmunkás el van idegenítve a munkája termékétől, a munkatevékenységétől, a munkatársaitól, és önmagától is. Az elidegenedés: „1. A munkásnak a *munka termékéhez*, mint idegen és fölötte hatalommal bíró tárgyhoz való viszonya... 2. A munkának a *termelés aktusához* való viszonya a *munkán* belül. Ez a viszony a munkásnak saját tevékenységéhez, mint valami idegen nem hozzá tartozóhoz való viszonya... Az elidegenült munka tehát 3. az *ember nembeli lényét*, mind természetet, mind szellemi nembeli képességét, neki *idegen* lényvé, *egyéni egzisztenciájának eszközévé* teszi... 4. Egyik közvetlen következménye annak, hogy az ember elidegenült munkája termékétől, élettevékenységétől, nembeli lényétől, az *embernek az embertől* való *elidegenülése*” (Marx 1983:23,25). Az elidegenedés alapja, hogy nem a munkás tulajdona a munkájának a terméke, illetve a saját munkája sem.

Azóta sok elidegenedés koncepció jött létre, amelyek között jelentős különbségek vannak, és némelyikük nagymértékben eltér Marx eredeti, fiatalkori elidegenedés szemléletétől. A disszertációban nagyrészt Seeman (1959, 1983) és Mirowsky és Ross szerzőpáros (1986) elidegenedés koncepcióira támaszkodom. Az ő elidegenedés felfogásuk nagymértékben eltér Marx eredeti elképzeléseitől. A három legfontosabb különbség:

1. Míg Marx elsősorban a munka, a termelés területével kapcsolatban értelmezi az elidegenedést, addig Mirowsky, Ross és Seeman tágabb értelemben használja a fogalmat bármely fajta társadalmi szeparációval kapcsolatban.

⁹ Az eredeti idézet: „the technically most effective procedure, whether culturally legitimate or not, becomes typically preferred to institutionally prescribed conduct.”

2. Marx „objektív” társadalmi körülményekkel kapcsolja össze az elidegenedést, Seeman, Mirowsky és Ross azonban várakozásokkal, hitekkkel definiálják a fogalmat.
3. Marxnál az elidegenedés a kapitalista társadalom bírálatahoz járul hozzá. Seeman, Mirowsky és Ross elidegenedés koncepciójának nem feltétele a kapitalista társadalom bírálata.

Seeman, Mirowsky és Ross öt fő dimenzióját különböztetik meg az elidegenedésnek.

1. hatalomnélküliség
2. izoláció, elmagányosodás
3. értelemnélküliség
4. önelidegenedés
5. normátlanság.

Andorka (1994b) megállapította, hogy valójában Seeman elidegenedés koncepciójának normátlanság dimenziója az anómia elméleti fogalmát takarja. Így indokolt mindkét fogalom együttes használata Seeman konceptualizálásával kapcsolatban.

Seeman hangsúlyozza, hogy az öt dimenzió nem szükségképpen jár együtt, és nem alkot egy egységes konstrukciót. Ahhoz hasonló konstrukciónak tekinti az elidegenedést, mint a stratifikáció területe. A stratifikációt is úgy a legjobb felfogni szerinte, mint egy vizsgálódási területet, amelynek különféle dimenziói vannak (például osztály, presztízs, stb.). A dimenziók közötti koherenciát empirikus kutatások ugyan vizsgálhatják, de a stratifikáció koncepciónak nem feltétele az, hogy egy eleve egységesnek feltételezett konstrukció legyen.

III.2.2.1. A hatalomnélküliség és a bizonytalansághoz hasonló jelenségek

A hatalomnélküliség dimenzió arra vonatkozik Seemannál és a Mirowsky és Ross szerzőpárosnál, hogy az egyén úgy érzi nincs hatalma az események felett.

A hatalomnélküliség ily módon való definíciója, tehát abban különbözik Marx felfogásától, hogy nem a társadalom „objektív” körülményeiből indul ki, hanem az egyén megítéléséből. Nemcsak a munka világára vonatkoztatja a hatalomnélküliséget,

hanem az élet bármely területére. És nem feltételezi a társadalmi berendezkedés kritikai megközelítését.

A hatalomnélküliség koncepciója a pszichológiában, az antropológiában és a szociológiában is használatos, ugyanakkor gyakran eltérő elnevezéseket használnak ezzel kapcsolatban az egyes szerzők. A pszichológiában a hatalomnélküliség témaköre hangsúlyosan jelentkezik Julian Rotter (1966) a hatalom externális és internális forrásának koncepciójában. Eszerint a kognitív pszichológiai felfogás szerint a hit a hatalom externális forrásában egy megtanult, általános várakozás, arra vonatkozóan, hogy az események kimeneteleit az egyénen kívüli erők határozzák meg, mint például a szerencse, a sors, a véletlen, vagy más emberek. Az antropológián és a szociológián belül sok fatalizmus koncepció is nagy hasonlóságot mutat a hatalomnélküliség itt felvázolt fogalmával (Giddens 1991). A szociológusok használják még magát a hatalomnélküliség fogalmát is, illetve az önirányítottság, személyes hatóerő kifejezéseket (Mirowsky-Ross 1986). Egyes makro teoretikusok azt a tézist fogalmazták meg, hogy a modernitásban az emberek egyre inkább úgy érzik, alakíthatják a jövőt, jövőjük döntéseiktől függ, és nem pedig a sorson, isteni akaraton, vagy pedig a természetén múlik (Giddens 1991, Bonß 1995).

A pszichológia és a szociológia területén is megfogalmazódtak elméleti elképzelések azzal kapcsolatban, hogy a hatalomnélküliség befolyásol a bizonytalansághoz hasonló jelenségeket (Grob 2000, Kohn-Schooler 1982).

Grob (2000) perspektívája szerint az emberek akkor aggódnak, akkor érzik magukat veszélyben, amikor az elvárások, amikkel szembesülnek, meghaladják az egyének képességeit. Amikor az egyén úgy érzi, hogy egy jövőbeli állapot értékes számára, ugyanakkor nem kontrollálható, akkor az azt okozza, hogy az eseményt ne, mint kihívás, hanem, mint veszély fogja fel, és ennek következtében jobban aggódik, és csökken a szubjektív jóléte. Mindez ráadásul különleges jelentőségre tesz szert Grob szerint egy olyan korban, mint a jelenlegi, amikor elvárás, hogy az ember irányítsa a jövőjét.

III.2.2.2. Az izoláció és a bizonytalansághoz hasonló jelenségek

A társadalmi izoláció dimenzióját Seeman 1959-es munkájában úgy határozta meg, mint a közös kultúrától való elkülönülést, és nem pedig, mint elkülönülést az emberi kapcsolatoktól. Ugyanakkor ő maga későbbi, 1983-as írásában, illetve Mirowsky és Ross (1986) is elsősorban már az izolációról, mint elmagányosodásról beszélnek. Az elmagányosodás ellentét-párjának tekinthető a kapcsolatokból származó támogatás (social support): ez annak az érzete, hogy az embert szeretik és gondoskodnak róla, értékelik, mint embert, és bekapcsolódik az emberi kapcsolatok hálózatába. Sok tanulmány vizsgálja az emberek támogató hálózatait, a kapcsolatokból származó támogatást a szociológián, antropológián és pszichológián belül, és ezek közül nem kevés írás foglalkozik a támogató hálózatok és a bizonytalansággal rokon jelenségek kapcsolatával.

Mikro-szinten két módon szokták konceptualizálni és operacionalizálni a kapcsolatokból származó támogatást. Egyfelől, vannak, akik az objektív társadalmi helyzet felől közelítik meg a kérdéskört, és így például azt vizsgálják, hogy milyen sűrű egy egyén személyes kapcsolathálója, hány kapcsolata van, milyen gyakran érintkezik a kapcsolataival, párkapcsolatban él-e. Másfelől, vannak szerzők, akik abból a szemszögből közelítik meg a kapcsolatokat, ahogy az egyén látja őket. Az első megközelítés azonban inkább az egyén társadalmi integráltságát és nem pedig a tényleges támogatást méri. Hiszen elképzelhető, hogy az egyénnek kiterjedt a kapcsolathálója, de hálózatának tagjai nem támogatják őt érzelmileg. Az egyén akár szenvedhet is az elvárt kötelezettségektől, amik rá nehezednek hálózatának tagjaitól. Nem automatikus a kapcsolat a társadalmi integráltság és a támogatottság érzete között.

Népszerű hipotézis a kapcsolathálós irodalmon belül a támogató hálózatok „tompító” hatásának hipotézise (buffering hypothesis). Eszerint a hipotézis szerint a támogató hálózatok tompítják a negatív események, körülmények hatását. Azok, akik nem integrálódnak bele támogató hálózatokba, elesnek ettől a védelemtől, és így érzelmileg negatívabban érintik őket a negatív események. A pozitív érzelmi támogatás a stresszteli szituációk hatásának enyhítésén túl önmagában is csökkentheti a negatív érzelmeket (Myers 1999).

Számos irodalom foglalkozik a kapcsolatok közül a házasságban élés jelentős hatásával az egyén boldogság érzetére (Argyle 1999). A tradicionális, kiterjedt kapcsolathálózatok felbomlásának tendenciája hozzájárulhat ahhoz, hogy a házasság, a párkapcsolat nagyobb jelentőségre tegyen szert. Más írások pedig azt emelik ki, hogy az a szülői és a barátok általi támogatottság érzet hiánya lehet az érzelmi zavarok egyik oka (Kopp 1994, Kopp-Skrabski 1992).

Mint ahogy azt korábban bemutattam, Schwartz és Melech (2000) mellett érvelnek, hogy az egyén erőforrásai befolyásolják aggodásának mértékét. Erőforrásként ők elsősorban a gazdasági erőforrásokat vették figyelembe. Ugyanakkor a társadalmi tőke szakirodalma felhívta arra a figyelmet, hogy az emberek kapcsolatait is erőforrásnak lehet tekinteni (Lengyel-Szántó 1998). Így az aggodás okairól alkotott elképzeléseiket hasznos lehet kibővíteni a társadalmi kapcsolatokból származó erőforrásokkal rendelkezés mértékével.

III.2.2.3. Az önelidegenedés és a bizonytalansághoz hasonló jelenségek

Seeman (1959, 1983) számára az önelidegenedés azt jelenti, amikor az egyén olyan tevékenységekben vesz részt, amit nem azért végez, mert maga a tevékenység kielégíti, hanem a tevékenységen kívül álló, jövőbeli jutalmazás miatt. Az elidegenedés itt úgy jelenik meg, hogy az egyén úgy érzi, hogy idegen számára a cselekvés, amit végez.

Az önelidegenedés koncepciójának megkülönböztethetjük a szűk és a tág értelmezését. Szűk értelemben az önelidegenedés csak a munka területére vonatkozik, tág értelmében az élet más területeire is.

Az önelidegenedés fogalmának gyökerei Marxig nyúlnak vissza, aki elsősorban az önelidegenedés szűk értelmezését hangsúlyozta. Seeman, Mirowsky és Ross tág definíciója eltér a marxitól abban a vonatkozásában, hogy a marxi verzió feltételezi, hogy létezik egyfajta abszolút értelemben vett „valódi” emberi lét és igaz osztály-érdekek.

Elsősorban a szociológiában és a szociálpszichológiában terjedt el az önelidegenedés fogalom használata (Fromm 1955, Mills 1951). Szép számban foglalkoznak írások a

szűkebb értelemben vett elidegenedéssel. Például azzal, hogy az ipari társadalomban sok munkatevékenység mennyire nem biztosít belsőleg elégedettséget (Bell 1956), illetve a végzett munka jellege és az elidegenedés kapcsolatával (Kohn 1976, Kohn – Schooler 1982). Kohn és Schooler (1982) amellet érvelnek, hogy az olyan munkák, amik kezdeményezést, saját gondolatokat, és független megítélést igényelnek, a probléma megoldás nyitott, flexibilis módjához vezethetnek, és ez pedig csökkenheti a lelki bajokat.

A tágabb értelemben vett elidegenedést vizsgáló írások azt elemzik, hogy a munka területén kívül az egyének mennyire végeznek olyan tevékenységeket, amik önkifejezőek, amiket az egyén a belső jó érzése miatt folytat, és nem pedig külső jutalom miatt. Mirowsky (1986) ide tartozónak tekinti a részvételt az önkéntes szervezetek tevékenységeiben, a templomba járást, a hobbik művelését. Mivel a részvétel ezekben a tevékenységekben önkéntes, és fizetség nélküli, inkább önkifejezőnek tekinthetőek, mint elidegenedettnek. Két felfogás van azzal kapcsolatban, hogy a tagság az önkéntes szervezetekben hogyan hathat a bizonytalansággal rokon jelenségekre. Az egyik szerint a részvétel az önkéntes szervezetekben és tevékenységekben önmagában is csökkenti a bizonytalanságérzethez hasonló negatív érzeteket. A másik szerint az, hogy valaki önkéntes szervezetekben vesz részt, összefügghet azzal, hogy nem fatalista irányultságú, és valójában ez utóbbi hozzáállás magyarázza a lelki bajok meglétét vagy hiányát (Mirowsky-Ross 1986).

III.2.2.4. A normátlanság és a bizonytalansághoz hasonló jelenségek

Az elidegenedés egy másik fontos dimenziójának Seeman (1959) a normátlanságot tekinti. Ennek a dimenzióknak a gyökerei visszanyúlnak az anómia elméleti koncepcióihoz.

Seeman (1959) normátlanság koncepciója közel áll a korábban már tárgyalt Merton-féle anómia felfogáshoz, mert fontos szerepet tölt be benne a társadalmilag nem elfogadott cselekvések alkalmazása bizonyos célok érdekében. Ugyanakkor különbözik tőle abból a szempontból, hogy nem egy társadalmi állapotból vezeti le az anómiát, hanem az egyén oldaláról közelíti meg. Seeman így az egyénnek azt a várakozását tekinti anómiának, hogy úgy érzi társadalmilag elítélt viselkedések szükségesek bizonyos célok

eléréséhez. Ezt a fajta anómia felfogást, amely szubjektív érzetként határozza meg az anómiát, és nem a társadalmi viszonyokban gyökereztetni, Merton az anómia pszichológiai felfogásának nevezte.

Mirowsky és Ross (1986) az anómia egyik következményének az aggodást és szorongást tartja.

III.2.2.5. Értelemnélküliség és a bizonytalansághoz hasonló jelenségek

Az értelemnélküliség fogalma azt a jelenséget próbálja megragadni, amikor az egyén nem tudja egyértelműen értelmezni a világot, nem érti a körülötte zajló dolgokat: „amikor az egyén számára nem világos, hogy mit higgyen – amikor az egyén minimális kívánalmait a tisztánlátásra a döntéshozatalban nem teljesülnek” (Seeman 1959:786). A definíció egyaránt vonatkozik a deskriptív hitek, interpretációk hiányára, és a normákra vonatkozó, morális hitek hiányára. Az egyén komplexnek és érthetetlennek látja maga körül a dolgokat, nem tud egyértelműen választani az egyes interpretációk és morális hitek közül¹⁰. Ennek a fogalomnak a gyökerei is kapcsolódnak Durkheim anómia koncepciójának egyes elemeihez.

Az értelemnélküliség témakörével szintén foglalkozik mind a szociológia, antropológia és a pszichológia (Seeman 1983). Több elmélet is tárgyalja az értelemnélküliség és a bizonytalansághoz hasonló jelenségek kapcsolatát. Ezek kimondják, hogy az értelemnélküliség az egyénre érzelmileg negatívan hat (Mirowsky-Ross 1986).

III.2.3. Bizalomhiány

Több elmélet a bizonytalansághoz hasonló jelenségeket a bizalomhiánnyal kapcsolja össze, sőt egyes elméletek a bizalomhiányt ezek egyik okának tekintik.

¹⁰ Seeman (1959) kijelenti, hogy egy lehetséges operacionalizálása ennek az elidegenedés dimenzióknak alapulhatna azon, hogy az emberek ekkor azt várják, hogy nem fogalmazhatóak meg kielégítő előrejelzések a jövővel kapcsolatban. Én azonban nem ezt a szempontot szerettem volna itt hangsúlyozni a disszertációban, hanem általában véve a világ érthetlenségét, bonyolultságát.

Nincs egyetértés abban a bizalommal foglalkozó pszichológusok és társadalomtudósok között, hogy a bizalom elsősorban társadalmi vagy pedig individuális szintű jelenség (Delhey-Newton 2002). Ugyanakkor empirikus adatok bizonyítják, hogy országokon belül is jelentős különbségek vannak a bizalomérzetben: így releváns egy-egy társadalmon belüli különbségekről beszélni a bizalom tekintetében (Mishler-Rose 2001).

A különféle bizalom tipológiák, definíciók közül¹¹ Yamagishi és Yamagishi (1994) osztályozását használom a disszertációban. Ők három fajta bizalomhoz hasonló jelenséget különböztetnek meg. Az egyik szerintük egy azzal kapcsolatos várakozás, hogy az érintettek technikailag kompetensen járnak el. A másik egy várakozás, hogy a másik fél jó szándékú, jóindulatú és jóakarátú. Ez a két jelenség egymástól logikailag független. A harmadik fajta, amit különösen Japán esetében tartanak fontosnak megkülönböztetni, az az eset, amikor azt várja az ember, hogy ugyan az érintett mások érdekeivel egyezően jár el, tehát az egyén számára pozitívan cselekszik, de ez nem a jó szándékára vezethető vissza, hanem egy külső ösztönző struktúrára. A disszertációban a második fajta jelenséget tekintem bizalomnak. A köznapi szóhasználathoz is ez a jelentés áll a legközelebb.

Annak megfelelően, hogy a bizalom kire irányul, többféle bizalom fajtát szoktak megkülönböztetni. Két bizalomfajta vizsgálata a legelterjedtebb: az általános bizalomé (general trust) és az intézmények iránt érzett bizalomé (institutional trust). Az általános bizalom általában véve az emberek iránti bizalmat jelenti, azt a vélekedést, hogy a legtöbb emberben meg lehet bízni (Yamagishi et al. 1998). Az intézmények iránt érzett bizalom azt fejezi ki, hogy az emberek mennyire bíznak meg különféle intézményekben, szervezetekben, mint például a pártok, a parlament, a templomok, a média, a bíróságok és a rendőrség (Mishler-Rose 2001). Különösen jelentős tényező az intézmények iránt érzett bizalom a modern társadalmakban, ahol a „személytelen” intézmények, absztrakt rendszerek egyre kiterjedtebbek (Giddens 1990).

¹¹ A bizalom egyéb, a társadalomtudományokban elterjedt konceptualizálási módjaihoz lásd például Seligman (1997), Harding (2001) és Fukuyama (1997) írásait.

Sok kortárs társadalomtudós véli úgy, hogy a bizalom nagyon fontos jelenség. Állítják, hogy hozzájárul többek között a gazdasági növekedéshez, a társadalmi integrációhoz, a személyes elégedettséghez, a demokratikus stabilitáshoz, a boldogsághoz (Delhey-Newton 2002), ellene hat a félelmeknek és az aggodásnak és egyéb lelki bajoknak (Mirowsky-Ross 1986).

Az úgynevezett „kockázatpercepció” (risk perception) irodalma, amely szinte kizárólag az ökológiai, biológiai és a technika által kiváltott veszélyek percepcióját vizsgálja, szintén hangsúlyozza a bizalom befolyását a veszély percepcióra. A bizalomhiány eszerint megnöveli a félelmeket, és befolyásolja a kognitív veszélypercepciót (Petts et al. 2001). Ezek az irodalmak elsősorban a veszélyeket menedzselő intézmények iránti bizalom és a veszély percepció összefüggését vizsgálták az ökológia, biológiai, technika által kiváltott veszélyek esetén. Vizsgálódásuk tartalmazza azt az implicit feltételezést, hogy a bizalom különféle lehetséges célpontjai közül elsősorban a veszélyeket menedzselő intézmények iránti bizalom a lényeges.

Mirowsky és Ross (1986) inkább az általános bizalom hatását hangsúlyozza a szélsőséges félelmekre, szorongásra, bánatra és depresszióra. Egyik eleme lehet a bizalom hatásának, hogy aki nem bíz az emberekben, az úgy érzi, nem kapna támogatást, amikor bajba jutna.

III.2.4. A rendszerváltozás szelektív következményei és megítélése

Különböző elméletek foglalkoznak azzal, hogy múltbeli negatív események hogyan hatnak a bizonytalansághoz hasonló jelenségekre. Egyes irodalmak hangsúlyozzák, hogy az egyén által a múltban megtapasztalt negatív események csökkentik az egyén szubjektív jólétét, illetve növelik a szélsőséges szorongások, félelmek és a depresszió előfordulási valószínűségét (Hegedűs 2002, Mirowsky-Ross 1986). Sok irodalom hangsúlyozza, hogy a múltbeli életesemények hatása csak egy bizonyos ideig érvényesül (Hegedűs 2002). Például az aspiráció adaptációs modell szerint, amikor bekövetkezik egy változás az egyén életében, ez kihat arra, hogy megváltozzon az egyén szubjektív jóléte, ugyanakkor hosszabb távon az egyének aspirációi

alkalmazkodnak a kialakult helyzethez, és így visszaáll a szubjektív jólét a korábbi szintre (Inglehart 1990). Ezek az elméletek általában véve foglalkoznak a múlt hatásával az egyéni érzésekre, percepcióra. Ugyanakkor fontos tényező, hogy Magyarországon a múltbeli tapasztalatok az államszocialista múlt, a rendszerváltás és a gazdasági válság kontextusában történtek.

A kilencvenes években a magyar szociológián belül elterjedt volt az a megközelítés, amely a rendszerváltás és az azt követő gazdasági válság szelektív hatásait vizsgálta, és megkülönböztette a rendszerváltás veszteseit és nyertesait szubjektív és objektív értelemben egyaránt (Ferge 1996, Kolosi-Sági 1996, Habich-Spéder 1998). Szubjektív értelemben azok tekinthetők a rendszerváltás vesztesének, akik úgy érzik, hogy vesztek a rendszerváltással. Legtöbbször azokat sorolják ide, akik úgy érzik, hogy anyagi helyzetük (és esetleg társadalmi helyzetük) rosszabbodott a rendszerváltás előtthöz képest. „Objektív” értelemben azok a csoportok tekinthetők a rendszerváltás vesztesének, akiket a kutatók olyan csoportoknak minősítenek, akik vesztek a rendszerváltással anyagi helyzet (és esetleg társadalmi helyzet) tekintetében. A veszteség-nyereség szempontok alkalmazása esetén tehát két különböző időpontbeli helyzet összehasonlítása történik meg: a rendszerváltás előtti helyzet összevetése a rendszerváltás utánival. Ugyanakkor szokták a veszteseket nem relatív módon meghatározni egy korábbi időponttal összehasonlítva, hanem úgy is, mint azok a csoportok, akik egy adott rendszerváltás utáni időpontban, időszakban rossz anyagi-jövedelmi helyzetben vannak. Több irodalom is összekapcsolja a vesztesek-nyertesek problematikát a rendszerváltás után tapasztalható negatív közhangulattal, alacsony szubjektív jóléttel, nagyarányú pesszimizmussal, biztonságvesztéssel. Kutatások ugyanis azt mutatják, hogy a kilencvenes években a magyarok között nagy arányban képviselték magukat azok, akik vesztesnek tekintették magukat, és egyes szerzők (Farkas 1999) szerint ez is hozzájárulhatott a rendszerváltás után tapasztalt pesszimizmushoz és elégedetlenséghez.

Népszerű kutatási téma volt az is a közhangulat kapcsán, hogy milyen a rendszerváltás megítélése a lakosság körében. A kilencvenes évek első felében ugyanis azt lehetett tapasztalni, hogy a pesszimista, elégedetlen közhangulat összefonódott az előző rendszer iránti nosztalgikus érzésekkel (Róbert 1996). Ugyanúgy ahogy nem

egységesek a rendszerváltás hatásai, a rendszerváltás megítélésében is különbségek tapasztalhatóak a magyar társadalmon belül.

III.2.5. Kulturális torzítások

A kulturális elmélet (Douglas 1992, Douglas-Wildavsky 1982, Thompson et al. 1990, Adams 1995) egyaránt ellenzi a bizonytalanság, a veszélyek technikai és pszichológiai megközelítését. Szerintük ott hibáznak ezek a megközelítések, hogy megfelelnek a kulturális-társadalmi dimenzióról. A disszertációban elsősorban a kulturális elmélet továbbfejlesztett verziójával (Adams 1995, Thompson et al. 1990) foglalkozom részletesebben, mivel ezt dolgozták ki a legszisztematikusabban, és leginkább erre történtek operacionalizálási kísérletek.

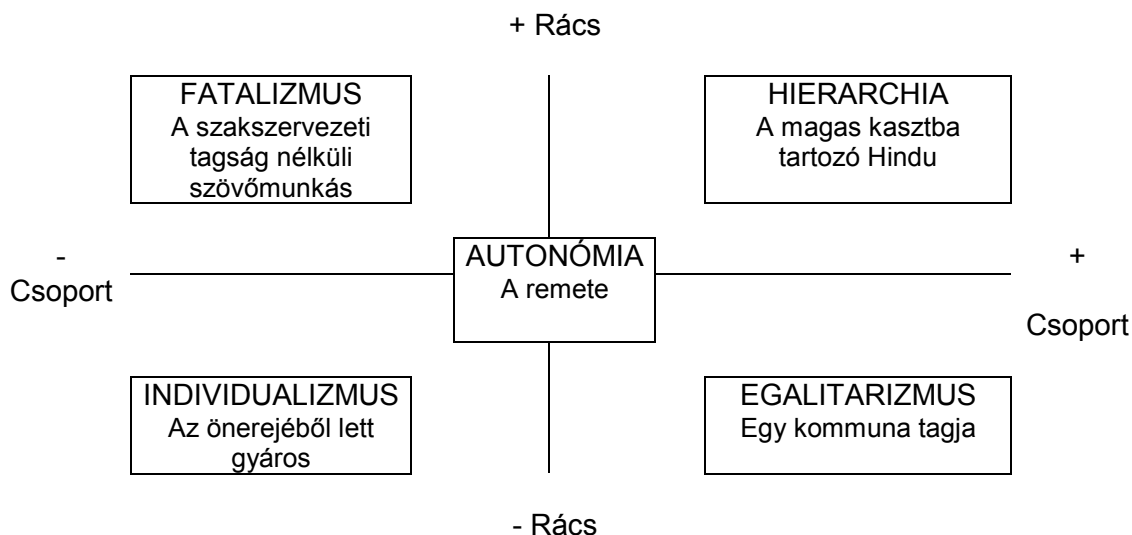
A kulturális elmélet szerint az, hogy az egyének mitől félnek, milyen veszélyeket tartanak fontosnak nem a „valós” veszélyektől, és nem az egyének pszichológiai jellemzőitől, hanem az egyének „életmódjától” (way of life) függ. Douglas és Wildavsky (1982) szerint azért sem függhet a veszély percepció a „valós” veszélyektől, mert annyira sok veszély vesz minket körül, hogy nem tudunk mindegyikre odafigyelni: egyfajta prioritási sorrendet kell közöttük felállítanunk. Ez a sorrend azonban nem a veszélyek nagyságrendjétől függ, hanem kulturális tényezőktől: az életmódotól, a „kulturális torzításoktól” (cultural biases). Más kulturális torzítással rendelkező egyének, más veszélyeket tartanak fontosnak.

Kulturális torzítás alatt Thompson és szerzőtársai (1990) a hiteket és értékeket értik. „Társadalmi viszonyok” (social relations) alatt pedig az emberek közötti kapcsolatok mintázatait. A társadalmi viszonyok és a kulturális torzítások életképes kombinációi az életmódok. A társadalmi viszonyok és a kulturális torzítások szerintük feltételezik egymást, a viszonyuk kölcsönös, interaktív. Csak akkor életképes egy életmód, ha egymással összhangban van a kulturális torzítás és a társadalmi viszony. „Lehetetlenségi tételük” (impossibility theorem) szerint csak öt olyan életmód létezik, amely életképes: az individualista, az egalitárius, a fatalista, a hierarchista, és az autonóm. Ezen öt életmód esetén tehát meghatározott társadalmi viszonyok kapcsolódnak össze meghatározott kulturális torzításokkal (Thompson et al. 1990). Az

egalitárius, az individualista, a fatalista és a hierarchista tekinthető a négy legfontosabb életmódnak. Több szerző vagy nem is említi, vagy alig foglalkozik az ötödik, az autonóm életmóddal, illetve hangsúlyozza, hogy az csak kevés embert jellemez, és más dimenziók mentén helyezkedik el, mint a másik négy.

Az életmódok két dimenzió mentén helyezkednek el. Az egyik dimenzió, az úgynevezett csoport (group) dimenzió, a másik a rács (grid) dimenzió. A csoport dimenzió azt fejezi, hogy egy egyén mennyiben tapasztalja meg azt, hogy egy szigorú határokkal rendelkező csoport része, életét mennyiben határozza meg a csoporttagság. A rács dimenzió azt mutatja meg, hogy mennyire befolyásolják az egyén életét külsőleg, egy felsőbb autoritás által előírt szabályok, szerepek (Thompson et al. 1990). A csoport dimenzió kapcsolatban áll tehát Weber nyitott-zárt társadalmi kapcsolat fogalmával (Weber 1987), hiszen minél zártabb egy társadalmi kapcsolat, annál erősebb a csoportdimenzió hatása az egyénre. A rács dimenzió pedig Durkheim (1982) az anómikus öngyilkosság tárgyalásánál alkalmazott érveléséhez hasonló a társadalmi regulációval kapcsolatban. Egy erősen szabályozott társadalmi kontextusban az intézményi szabályozás határozza meg az egyének interakcióit, az egyének szerepei elkülönülnek, és kevés szabadságuk van egyéni egyezkedésre, választásra. Egy zárt társadalmi kapcsolatban, erős csoportdimenzió esetén pedig a csoportdöntések csökkentik az egyén szabadságát.

Erős csoporthatárok és nagy szabályozottság esetén a kulturális elmélet szerint a társadalmi viszonyok hierarchikusnak tekinthetőek. Erős csoporthatárok és minimális belső szabályozottság, szerepdifferenciáció esetén a társadalmi viszonyok egalitáriusok. Amikor nincsenek erős csoporthatárok és minimális a szabályozottság, akkor individuálisak a társadalmi viszonyok. A fatalistákat szigorú szabályok kötik, ugyanakkor ki vannak zárva a csoporttagságból: annak a csoportnak a tagságából, amely azokat a döntéseket hozza, amelyek meghatározzák az életüket. Autonómóknak azokat tekinthetjük, akik visszahúzódnak bármely társadalmi kapcsolattól: más néven a remetéket (Thompson et al. 1990).

2. ábra: Az öt életmód és tipikus megtestesítői. (Thompson et al. 1990, 8. oldali ábrája alapján)

Ha megvizsgáljuk elméletüket és összehasonlítjuk a szociológia klasszikusainak elméleteivel, akkor azt találjuk, hogy a szociológia korábbi nagy teoretikusai a kulturális elmélet által megállapított társadalmi szerveződés öt módozata közül két életmóddal hangsúlyosan foglalkoztak: a hierarchikus és az individuális életmóddal.

A kulturális elmélet fontos tulajdonsága, hogy a funkcionális magyarázat Stinchcombe (Thompson et al. 1990:104) által definiált logikáját követi: egy magatartást, egy nézetet aszerint lehet megmagyarázni, hogy hogyan járul hozzá egy életmód fenntartásához. Az egyének, azoktól a veszélyektől fognak félni, amelyek az életmódjukból következő intézményes elrendezést fenyegetik, és azokat a hiteket fogják vallani, amelyek nincsenek ellentétben társadalmi viszonyaikkal. A társadalmi viszonyok és a kulturális torzítások így egy koherens „csomagot” alkotnak.

A kulturális elmélet hangsúlyozza, hogy nemcsak az a gond a veszéllyel, hogy nem tudunk mindegyikre odafigyelni, hanem az is, hogy sok tekintetben korlátozott a tudásunk az egyes veszéllyel kapcsolatban. Körülbelül ötmillió különféle kémiai anyag létezik. Ezek közül hétezeret ellenőriztek, hogy rákkeltő-e. Kérdés, hogy egy ilyen helyzetben, amikor ennyire hiányos a tudás, az emberek hogyan fogják fel a veszélyeket (Adams 1995).

A kulturális elmélet azzal érvel, hogy amennyiben a „valódi” veszélyek határozzák meg a veszélypercepciót, akkor miért van az, hogy az emberek ennyire különféleképpen

ítélik meg a veszélyek fontosságát, azokét is, amelyek ugyanúgy érinthetik mindannyiukat. A kulturális elmélet szerint nem a társadalmi környezet veszélyessége határozza meg a félelmeket, nem az ad magyarázatot rá, hogy különböző mértékben veszélyes helyzetek vannak, hanem a kulturális torzítások. A félelmek fókuszának és mértékének szempontjából legmarkánsabban két kulturális torzítás különül el. Egyfelől az individuális kulturális torzításuk a kockázatokat leginkább, mint lehetőséget fogják fel és optimistán állnak hozzá többek között a természet jövőbeli helyzetéhez. Másfelől az egalitárius kulturális torzítással rendelkezők elsősorban a globális, nagy volumenű, távolabbi veszélyeket hangsúlyozzák, mint például a globális környezeti katasztrófákat. Ez utóbbit a kulturális elmélet korai verziójának megfogalmazásakor Douglas és Wildavsky (1983) részben arra vezeti vissza, hogy egalitárius társadalmi viszonyok között kell valami ösztönző, amely összetartsa a nem hierarchikus csoportot. Ezt a célt jól szolgálhatja szerintük az olyan veszélyek hangsúlyozása, amelyek nagy mértékű, globális veszélyek, legyenek azok akár hosszútávúak, ide tartoznak a hosszú-távú globális környezeti veszélyek. Az elmélet későbbi verziói a természettel kapcsolatos négy mítoszhoz kötik az egyes életmódok képviselőinek környezettel kapcsolatos álláspontjait (Thompson et al. 1990).

Adams (1995) több példával illusztrálja a kulturális megközelítés érvényességét. Nagyon szellemesen a különböző kulturális torzításokra vezeti vissza például azt, hogy két, a veszélyekkel foglalkozó társadalomtudós: Beck és Wildavsky, hogyan látja a veszélyeket. Ráadásul épp Wildavsky a kulturális elmélet egyik megfogalmazója. Beck, a disszertációban is bemutatott rizikótársadalom elméletében a jövőt sötétben látja, és a tudomány és technológia által okozott veszélyeket hangsúlyozza. Ezzel szemben Wildavsky optimistán közelíti meg a jövőt: „Nincs olyan nap, hogy ne lennének olyan vádaskodások, hogy a technológiai termékei károsítják az emberi testet és a fizikai környezetet. Maga a Föld van állítólag súlyos veszélyben... Az állítások a technológia által okozott károkról, úgy gondolom, hogy hamisak, többnyire hamisak, vagy nem bizonyítottak” (Adams:1995:183)¹². Wildavsky úgy véli, hogy azok, akik a veszélyeket hangsúlyozzák csak „vészmadarak” és veszélyeket látnak ott is, ahol nincs, illetve eltúlozzák a veszélyek jelentőségét. Adams szerint Beck és Wildavsky álláspontjának

¹² Az eredeti idézet: „Not a day goes by without charges that products of technology harm the human body and the physical environment. The very Earth itself is said to be in serious danger The claims of harm from technology, I believe, are false, mostly false or unproven.”

különbözösége ugyanazzal az „objektív” valósággal kapcsolatban arra vezethető vissza, hogy Wildavsky individualista kulturális torzítással rendelkezik, Beck pedig egalitáriánussal. Így Wildavsky álláspontja saját kulturális elméletének segítségével tipizálható!

Az elméletnek létezik makro verziója is, amely azt vizsgálja, hogy egyes kultúrákban mely életmódok a dominánsak és ennek mik a következményei (Douglas-Wildavsky 1982).

Kritikák érik a kulturális elméletet többek között abban a vonatkozásban, hogy miért biztos az, hogy csak négy, illetve öt életmód különböztethető meg, illetve hogy nem foglalkozik azzal, hogy mennyire vegyes helyzetek jöhetnek létre a valóságban. Egy egyén lehet, hogy hierarchista a munkahelyi viszonylataiban, de egalitárius a családjában, stb. A pszichometrikus paradigma képviselői szerint a kultúránál pedig fontosabbak az általános emberi kognitív szabályok. Elmondható bírálatként még a kulturális elméletről, hogy összemosza azt, hogy egy veszélyt fontosnak tartanak azzal, hogy félnek tőle.

IV. EMPIRIKUS ELEMZÉSEK: Bizonytalanságérzet és meghatározó tényezői 2001-2002-ben Magyarországon

IV.1. A kutatási terv és a hipotézisek

A disszertáció empirikus elemzéseket tartalmazó részében a Magyarországon tapasztalható bizonytalanságérzetet és az azt meghatározó tényezőket vizsgálok kvantitatív survey és fókuszcsoporthoz hasonló módszerekkel a segítségével.

Az empirikus elemzések tárgya az előreláthatatlanság értelmében vett belső bizonytalanság. A bizonytalanságnak két dimenzióját vizsgálok: a bizonyossághiányt és a biztonságihiányt.

Az empirikus elemzések során, a bizonytalanság leíró jellemzésén túl, az előző fejezetben bemutatott makro- és mikro-elméleti magyarázatokat operacionalizálok. Megvizsgálom, hogy mennyiben támasztják alá az adatok azt, hogy a hipotézisek által feltételezett faktorok szerepet játszanak a bizonytalanság mértékének és a fókuszának magyarázatában (fókusz alatt értem azokat a területeket, amelyekre összpontosul a bizonytalanság). Van olyan elmélet, amelyikből levezethetőek feltevések mind a bizonytalanság fókuszával, mind a mértékével kapcsolatban, de olyan is akad, amelyik csak a bizonytalanság mértékével foglalkozik. A kvantitatív elemzés során mindegyik bemutatott elméletet vizsgálok majd, a kvalitatív elemzés során csak a mikro-hipotézisek többségét.

A kvantitatív elemzés folyamán nyolc elméleti magyarázatot hasonlítok össze. Ez viszonylag magas szám, de úgy érzem, hogy szükséges ennyi elméletet figyelembe venni, mivel nem igazán leszűkíthető ezeken belül a legrelevánsabb elméletek köre. Ugyanis, nagyon csekély azoknak az empirikus kutatásoknak a száma, amelyek több elméleti magyarázatot is figyelembe vettek. Illetve több elmélet nem is lett külön-külön sem tesztelve reprezentatív mintán. Így nem lehet tudni, hogy mely elméletek teljesítenek a legjobban, és melyek azok, amelyeket viszont érdemes lenne kihagyni,

mert a többi elméleti magyarázathoz képest sokkal kevesebbet világítanak meg az adott jelenségből.

Látható, hogy az elméleti magyarázatok egy részét nem pontosan a bizonytalansággal kapcsolatban mondták ki, hanem ahhoz közeli jelenségekkel kapcsán. Van olyan elmélet, amelyet a kilencvenes évek első felének helyzetére fogalmaztak meg. Érdekes lehet kideríteni, hogy azok az elméleti magyarázatok, amiket a bizonytalansághoz hasonló jelenségekre vonatkoznak, relevánsak-e konkrétan a bizonytalanság területével kapcsolatban, illetve, hogy a korábbi helyzetre megfogalmazott feltevések érvényesek-e 2001-2002-ben.

Az elméletek kiválasztási szempontja az volt, hogy fontos szerepük legyen a bizonytalansággal foglalkozó irodalomban. Azoknál az elméleteknél, amelyek nem pontosan a bizonytalansággal, hanem pusztán csak ahhoz közeli jelenséggel kapcsolatosak, kiválasztási feltétel volt, hogy ne csak egy, hanem több bizonytalansághoz közeli jelenséggel kapcsolatban jelenjen meg az elmélet és mindegyik területen töltsön be releváns szerepet.

Az empirikus elemzés során egységes empirikus keretben vizsgálom a különféle paradigmákon, diszciplínákon belül megfogalmazott elméleteket.

A hipotéziseknél is alkalmazom az elméleti résznél felhasznált mikro-makro felosztást. A makro-hipotézisek során Magyarország egész társadalmának bizonytalanságkonstellációjára vonatkozóan fogalmazok meg feltevéseket, három másik országgal (Nagy Britannia, Franciaország, Görögország) összehasonlítva. A mikro-magyarázatok esetében az egyes magyarországi egyének bizonytalanságkonstellációjához kapcsolódóan alkotok hipotéziseket, más hazai egyénekekkel összevetve¹³.

Eltérően a kvantitatív elemzéstől, a kvalitatív elemzés során nagyobb hangsúlyt kap a bizonytalanság leíró jellemzése, a bizonytalanság magyarázata kisebb súllyal szerepel.

¹³ Nemcsak a disszertáció fókusza, hanem a rendelkezésre álló empirikus anyagok miatt is csak a Magyarországon belül nézzük a mikro-szintet. A másik három országban több mikro-szintű magyarázatot nem tudnánk tesztelni, mivel nem lettek lekérdezve az adatfelvételek során.

Két fő célom volt a kutatás kvalitatív fázisával. Egyrészt a bizonytalansággal kapcsolatos szókincs feltérképezése, hogy ezt fel lehessen használni a kérdőív kidolgozásához, másrészt pedig a kvantitatív szemlélettől különböző, kvalitatív szemszögű elemzés elkészítése. Hasznos lehet több módszerrel is megvizsgálni egy adott kutatási kérdést, hiszen a különféle módszereknek mások az előnyei és a hátrányai. A két módszer egymást kiegészítő elemzése, azaz az úgynevezett triangularizáció (Denzin-Lincoln 1998) alkalmazásával jobb elemzéshez juthatunk (Frey-Fontana 1993). Vizsgálni fogom, hogy a hipotézisek összhangban vannak-e a kvantitatív és a kvalitatív adatokkal, illetve, hogy a kvantitatív és a kvalitatív eredmények mennyiben vannak egymással összhangban. A kvantitatív módszereknek többek között a reprezentativitásra visszavezethetően vannak előnyeik. Ugyanakkor a kvalitatív módszerek egy adott problematika mélyebb megértéséhez járulhatnak hozzá. A bizonytalanság témaköréhez kapcsolódóan azért is fontos kvalitatív kutatás végzése, mert egyes társadalomtudósok felhívták arra a figyelmet, hogy kvalitatív módszerekkel jobban ki lehet mutatni, hogy bizonyos veszélyek mennyire foglalkoztatják az embereket hétköznapjaik során (Wilkinson 1999). Ezen túl a fókuszcsoportok módszerének számos előnye van, akár más kvalitatív módszerekkel is összevetve. A fókuszcsoportok egyfajta speciális interjúszituációt jelentenek, az abból nyert adatokat sok tényező befolyásolja: mint például a maga a csoportkontextus, csoportösszetétel, az, hogy verbális szituációról van szó, stb. Természetesen, a fókuszcsoport eredményeim nagy hátránya a reprezentativitás hiánya.

Mivel a fókuszcsoportos vizsgálat időben előbb zajlott, és exploratív jellege is volt, ezért a hipotézisek felvázolása után, előbb a fókuszcsoportok eredményeit prezentálom, és azt követően mutatom be a kérdőíves felmérés eredményeit. Először a két módszerrel kapott eredményeket külön-külön tárgyalom. Együttes elemzésükre a disszertáció végén, az utolsó összegző fejezetben térek ki.

IV.1.1. Makro-hipotézisek

IV.1.1.1. Országjellemző

A disszertáció elméleteket tárgyaló részében bemutattam, hogy vannak elméletek, amelyek a bizonytalansággal többé-kevésbé kapcsolatba hozható szubjektív jólét két dimenziójának homogenitását posztulálják egy-egy társadalmon belül, és különbözőségét a társadalmak, országok között. Mindezt Inglehart (1990) elméletében a negatív és pozitív kognitív és affektív állapotokkal kapcsolatos kulturális normákra vezeti vissza, amelyek országonként eltérnek az országok különböző kultúrája és történelme miatt. A bizonytalansághoz közelebb álló veszélypercepció és a veszélyekkel kapcsolatos félelmek területére a makro-kulturális elmélet is némileg hasonló feltételezéseket fogalmaz meg. Érdekes lehet megvizsgálni azt, hogy vajon konkrétan a bizonytalanság esetén megállják-e helyüket ezek a feltételezések az egyes országokra vonatkoztatva. Az első hipotézis így az alábbi:

1. makro-hipotézis: *Országjellemző*

A bizonytalanság mértékében és fókuszában kisebb eltérések vannak az egyes országokon belül, mint az egyes országok között.

Természetesen az összes makro-hipotézis esetén az eredmények értelmezésekor óvatosan kell majd eljárni amiatt, hogy pusztán négy országot vizsgálunk. A hipotézisekkel egyező eredmények esetén nem szabad levonni azt a következtetést, hogy a világon az összes országra teljesül a feltételezés, illetve nehezen kizárhatóak az alternatív magyarázatok.

IV.1.1.2. Késő-modern társadalmak

A késő-modernitás elméleteinél (Beck 1992, 1995a, 1995b; Giddens 1990, 1991; Lianos 2001) gyakran nem teljesen világos, hogy teoretikusai szerint a késő-modern társadalmakban a bizonytalanság mértéke is más, vagy csak a fókusza, a nem késő-modern társadalmakéhoz képest. Az előző fejezetben úgy érveltem, hogy nem alaptalan egy olyan értelmezés sem, miszerint a bizonytalanság nagyobb mértékére és

elterjedtségére is vonatkoztatják a késő-modern társadalmak differentia specifikáját. Ennek alapján megfogalmazható egy erős és egy gyenge hipotézis a késő-modern társadalmakban tapasztalható bizonytalanságra.

A bizonytalanság fókuszával kapcsolatban a leghíresebb késő-modern teoretikusok azt állítják, hogy a késő-modern társadalmakban az embereket elsősorban posztmateriális veszélyek, azon belül különösen a technológia által okozott globális ökológiai veszélyek foglalkoztatják¹⁴. Már korábban felhívtam a figyelmet arra, hogy számomra a késő-modern társadalmak térbeli fogalmat jelentenek, és nem úgy tekintek rájuk, mint az egyetlen lehetséges evolúciós fejlődési út legmagasabb szintű állomására. Ezzel a feltételezéssel egészítettem ki a késő-modern elméletek elgondolásait. A késő-modern elméletek alapján megfogalmazott hipotézisek:

2. makro-hipotézis: *Késő-modern társadalmak*

a. Erős feltételezés:

A nagyobb mértékben késő-modern jegyekkel bíró országokban, egyrészt magasabb a bizonytalanság átlagos szintje, másrészt inkább irányulnak az emberek félelmei a posztmateriális veszélyekre.

b. Gyenge feltételezés:

A nagyobb mértékben késő-modern jegyekkel bíró országokban inkább irányulnak az emberek félelmei a posztmateriális veszélyekre.

IV.1.1.3. Magyar történelmi sajátosságok

A rendszerváltás után sok irodalom foglalkozott a magyarok alacsony szubjektív jólétével, a félelmek és szorongások elterjedtségével, és a pesszimizmus nagy mértékével (Kiss 1997, Róbert 1996, Lengyel-Hegedűs 2002, Andorka 1994a, Ferge 1994, Farkas 1999). Ezeknek az irodalmaknak a nagy része az államszocialista múlttal, magával a rendszerváltással, illetve az azt követő gazdasági válság hatásával

¹⁴ Egy jelenleg kidolgozás alatt álló késő-modern elméletben (Lianos 2002) nem a globális veszélyek, hanem az előrejutás a karrierben a mikro-szférán belül az, ami foglalkoztatja az embereket a késő-modernitásban, és emiatt aggódnak. Mivel ez a feltevés még kevésbé ismert és elfogadott, és ezt a feltevést a jelenlegi adatbázison amúgy sem tudtuk volna vizsgálni, így az ismertebb késő-modern elméleti variánsok vizsgálata mellett döntöttem.

magyarázta ezeket a negatív affektív és kognitív jelenségeket. Konkrétan a bizonytalanságérzettel kapcsolatban megfogalmazott egyik elmélet szerint az államszocialista múlt, a rendszerváltáson, és a gazdasági válságon túl a XX. század korábbi történelmi traumái által okozott sebezhetőség is közrejátszott a magyarok nagyfokú félelmeiben és szorongásaiban a kilencvenes években (Kiss 1997). Érdekes lehet, hogy a nagyrészt kilencvenes évek első felére vonatkozó feltevések megállják-e a helyüket 2001-2002-ben:

3. makro-hipotézis: Magyar történelmi sajátosságok

A bizonytalanság mértéke a négy ország közül Magyarországon a legnagyobb, az államszocialista múlt, a rendszerváltás és a gazdasági válság halmozott hatása miatt és, mert a történelem során itt halmozódtak fel olyan tényezők, amelyek a társadalom tagjaiban bizonytalanságot okoznak.

IV.1.2. Mikro-hipotézisek

A mikro-magyarázatok alapvetően abból indulnak ki, hogy az egyének bizonyos jellemzőik tekintetében különböznek és ez azt váltja ki, hogy bizonytalanságkonstellációjuk is különbözzön. Tehát azt feltételezik, hogy egy országon belül is különbségek lesznek az emberek bizonytalanságérzetének a mértékében.

IV.1.2.1. Gazdasági és kulturális erőforrások

Különböző irodalmak posztulálják a gazdasági és kulturális erőforrások, a foglalkozás és az osztályhelyzet jövőhöz való viszonyra, a bizonytalanságra és az ahhoz hasonló jelenségekre gyakorolt hatását (Bourdieu 1978, Dobré 2001, Schwarz-Melech 2000, Scott 2000). Egyes elméletek feltételezik, hogy a kulturális erőforrások közvetlenül is hatnak, míg mások szerint pusztán közvetett hatásuk van, amely a jövedelmen és a foglalkozáson keresztül érvényesül (Argyle 1999).

A bizonytalanság fókuszával kapcsolatban Inglehart elméletét mutattam be. Inglehart (1997) feltételezi, hogy az, hogy milyen veszélyektől félnek az emberek, attól függ, hogy mit értékelnek. Utóbbit szerinte (Inglehart 1990) a szocializációs hipotézis

teljesülése miatt a gyermekkori anyagi helyzet határozza meg. Mivel akik jelenleg gazdagok, nagyobb valószínűséggel voltak gazdagok gyermekkorukban is, így aki jelenleg gazdag inkább fél posztmateriális veszélyektől, mint materiálisoktól. Az iskolai végzettség értékeket befolyásoló szerepére több elméleti magyarázatot is felhoz Inglehart. Mindezek alapján első mikro-hipotézisem:

1. mikro-hipotézis: *Gazdasági és kulturális erőforrások*

A több gazdasági és kulturális erőforrással rendelkező egyének kisebb mértékű bizonytalanságot éreznek, és inkább irányulnak félelmeik a posztmateriális veszélyekre.

IV.1.2.2. Anómia és elidegenedés

Az előző fejezetben felvázoltam elméleteket, amelyek a bizonytalansághoz többé-kevésbé hasonló jelenségeket a hatalomnélküliség, az izoláció, az értelemnélküliség, az önelidegenedés és/vagy a normátlanság következményének tekintenek. Ezek az elméletek tehát a bizonytalansággal rokon jelenségeket a Seeman (1959, 1983) és Mirowsky és Ross-féle (1986) anómia és elidegenedés fogalom egy vagy több dimenziójával magyarázzák.

2. mikro-hipotézis: *Anómia és elidegenedés*

Az anómiát és elidegenedést érző egyének nagyobb mértékben éreznek bizonytalanságot.

IV.1.2.3. Bizalomhiány

A disszertáció során amellet érveltem, hogy érdemes a Yamagishi és Yamagishi (1994) által megkülönböztetett háromfajta bizalomhoz hasonló jelenség közül azt tekinteni bizalomnak, amelyik egy várakozás azzal kapcsolatban, hogy a másik fél jó szándékú, jóindulatú, illetve jóakarátú.

A bizalommal foglalkozó teoretikusok gyakran mindenféle negatív hatást tulajdonítanak a bizalomhiánynak, így többek között a bizonytalansághoz hasonló jelenségek tekintetében is. Amint azt bemutattam, egyes irodalmak az általános bizalom hatását hangsúlyozzák, még mások a veszélyeket menedzselő intézmények iránt érzett bizalom jelentőségét emelik ki. Az empirikus elemzés során mind az általános bizalmat, mind az egyes intézmények iránti bizalmat vizsgálni fogom.

3. mikro-hipotézis: *Bizalomhiány*

Azok, akik nem bíznak az intézményekben és általában véve az emberekben, nagyobb mértékben érznek bizonytalanságot.

IV.1.2.4. Rendszerváltozás szelektív következményei és megítélése

Vannak elméletek, amelyek általában véve foglalkoznak a múltbeli életesemények hatásával a bizonytalansághoz közeli jelenségekre (Inglehart 1990). Egyes elméletek felhívják a figyelmet, hogy ugyan van hatása a múltbeli eseményeknek, ugyanakkor az csak egy bizonyos ideig érvényesül (Hegedűs 2002). Konkrétan a magyarországi helyzettel kapcsolatban, a rendszerváltás vesztesei-nyertesei kontextusában megfogalmazták azt a feltevést, hogy a kilencvenes években a vesztesek nagy aránya is hozzájárulhatott a magyarországi negatív közhangulathoz (Farkas 1999). Kérdés, hogy még mindig érvényesül-e ennek a hatása, illetve, hogy egyáltalán úgy viselkedik-e a bizonytalanság, mint például a szubjektív jólét, hogy a traumatikus események hatása csak egy ideig befolyásolja. A veszteseket-nyerteseket a korábban már definiált relatív, komparatív értelmében vizsgálom (Habich-Spéder 1998).

A negatív közhangulatot a rendszerváltás megítélésével is összekapcsolták egyes irodalmak: azt állították, hogy a Magyarországon tapasztalat széles körű pesszimizmus, negatív közhangulat összefonódik a rendszerváltás viszonylag negatív megítélésével. Ugyanakkor ezt a makro-szintű állítást megfogalmazhatjuk mikro-szintre is, különösen, amiatt, hogy bár a kutatások azt mutatták, hogy a rendszerváltás negatív megítélése

elterjedt, de azért jelentős szegmensei a magyar társadalomnak pozitívan ítélik meg a rendszerváltást és negatívan az előző rendszert.

Ezeknek megfelelően a feltételezésem:

4. mikro-hipotézis: *Rendszerváltás szelektív következményei és megítélése*

- A rendszerváltás relatív értelemben vett veszesei nagyobb mértékben éreznek bizonytalanságot.
- Azok, akik negatívan ítélik meg a rendszerváltást, és pozitívabbnak ítélik meg az előző rendszert, nagyobb mértékben éreznek bizonytalanságot.

IV.1.2.5. Kulturális torzítások

A sajátos megközelítést alkalmazó kulturális elmélet (Douglas 1992, Douglas-Wildavsky 1982, Thompson et al. 1990, Adams 19995) szerint, az, hogy az emberek mitől félnek nem az egyének pszichológiai sajátosságaitól, de nem is a „valós” veszélyektől függ, hanem az egyének úgynevezett életmódjától. Bemutattam, hogy a társadalmi viszonyok és a kulturális torzítások csak néhány módon kapcsolódhatnak össze, és ezek az életképes kombinációjáták az életmódok. Az elméletből következik az is, hogy az egy kulturális torzítással rendelkezők elfogadnak egy-egy kulturális csomagot: sok nézet, norma, hiedelem, félelem együtt jár. Azt vizsgálom, hogy tényleg léteznek-e ezek a konzisztens kulturális csomagok. Elkülönülnek-e bizonytalansággal kapcsolatos véleményük alapján is azok, akik egyes kijelentéseik alapján bizonyos kulturális torzításúnak sorolhatók be. Az elmélet leginkább az individualista és az egalitárius kulturális torzítással kapcsolatban különítheti el markánsan a bizonytalansággal kapcsolatos véleményeket. Az elmélet alapján az várható, hogy akik individualista kulturális torzításúak, azok kevésbé fognak bizonytalanságot érezni, továbbá, hogy akik egalitárius kulturális torzításhoz sorolhatóak be, azok számára fontosabbak a globális környezetvédelmi veszélyek (Thompson et al. 1990). Az elmélet továbbgondolásából következik az a feltevés is, hogy az egyén helyzetének a kockázatossága (ezek között munkahelyzetének a kockázatossága) nem befolyásolja a bizonytalanságérzetét:

5. mikro-hipotézis: *Kulturális torzítások*

- Az individuális kulturális torzítással rendelkezők kisebb mértékben érznek bizonytalanságot.
- Az egalitárius kulturális torzítással rendelkezők félelmei inkább irányulnak a posztmateriális veszélyekre.
- Közvetett feltételezés: A bizonytalanságérzet mértéke nem függ az egyén munkahelyzetének a kockázati szintjétől.

IV.2. Fókuszcsoport elemzés

IV.2.1. A fókuszcsoportok módszeréről

Mivel a fókuszcsoportok módszere¹⁵ a magyar szociológián belül viszonylag kevésbé ismert, és módszertana sok kérdést vet fel, ezért a disszertációban bemutatom ezt módszert és jelenlegi főbb problematikáit. Ezen belül kitérek arra, hogy miben látom az előnyeit és hátrányait, érvelek a fókuszcsoportok kontextust nem figyelembe vevő megközelítései ellen, és felépítetek egy saját elemzési módot, amely figyelembe veszi a fókuszcsoportok kontextusát.

A fókuszcsoport egyfajta csoportos interjú, vagy talán még találóbb, ha csoportos beszélgetésként kategorizáljuk. Ezek a csoportok fókuszáltak abban az értelemben, hogy valamilyen kollektív tevékenységre irányulnak, vagy legalábbis a résztvevők egy témára koncentrálnak (Barbour-Kitzinger 1999). A leggyakrabban a fókuszcsoportok 6-12 főből állnak, és viszonylag üres teremben zajlanak, hogy ne legyen semmi, ami elvonja a figyelmet. A résztvevők általában egy asztal körül foglalnak helyet. A fókuszcsoportot az úgynevezett moderátor vezeti. Ő biztosítja, hogy a résztvevők a témára fókuszáljanak, ő teszi fel a főbb kérdéseket. Gyakori, hogy a résztvevőket bátorítják az egymással való interakcióra, beszélgetésre, egymásnak való kérdésfeltevésre. Mindenesetre a fókuszcsoportnak minimális kritériuma, hogy a résztvevők hallgatóságot jelentsenek egymás számára (Kitzinger 1994). A fókuszcsoportokat általában videokamerával rögzítik.

A fókuszcsoport esetében egy viszonylag új módszerről van szó. A fókuszcsoportokat, mint piackutatási technikát először az 1920-as években említik. A szociológián belül a gyökerei Mertonhoz nyúlnak vissza. Az 1940-es évek közepén használta őket Merton, hogy vizsgálja az amerikaiak reakcióit a háborús propagandával kapcsolatban (Carey 1994, Kidd-Parshall 2000). Ezután azonban egy ideig nem igazán alkalmazták a

¹⁵ A fókuszcsoportok módszeréről hasznos alapírások az alábbiak: Barbour és Kitzinger 1999; Carey 1994; Kidd és Parshall 2000; Kitzinger 1994,1995; Morgan 1993; Morgan és Krueger 1998; Sim 1998; Stewart és Shamdasani 1990.

szociológiában. A módszer a piackutatásban hamarabb népszerűvé vált és elterjedt. Az 1980-as évektől kezdik újra felfedezni a társadalomtudományokban. Azóta használata egyre inkább előretör. A nyugati – elsősorban az angolszász országokban – jóval elfogadottabb, mint Magyarországon. Leggyakrabban inkább gyakorlati célból, az alkalmazott tudományok használják. Ezen belül legelterjedtebb a piackutatási célú használat, például egyes termékek, reklámok megítélésének vizsgálatában. Politikai kampányok kidolgozására, kormány image kialakítására, fogadtatásának elemzésére is gyakran alkalmazzák (emiat például Tony Blairt meg is vádolták azzal, hogy fókuszcsoporthoz mondják meg neki, hogy hogyan kormányozzon). A nyugati országokban általánosabbak az állami, önkormányzati, civil szervezetek általi megbízások is: például egészségügyi reform megítélésére, stb. Egyre elterjedtebb a nem alkalmazott társadalomtudományokban is: a szociológia, az antropológia és a politológia területén, ugyanakkor módszertanának sok eleme nincs még tudományos igényességgel kidolgozva. A módszer Magyarországon még nem igazán honosodott meg, eddig szinte kizárólag alkalmazott területeken használták.

Érdeemes legalább címszavakban arról is röviden szót ejteni, hogy mik a fókuszcsoporthoz tartozó módszernek az előnyei és hátrányai más módszerekhez képest.

ERÉNYEI, ELŐNYEI:

1. Praktikus előnyök, mint például: olcsóság, gyorsaság (kérdőíves vizsgálattal szemben)¹⁶, időspórolás (interjúkkal szemben: interjúkból sokkal több kellene, hogy ugyanannyi emberhez eljussunk) (Stewart-Shamdasani 1990), tömörség (egy szövegrészre a fókuszcsoporthoz tartozó átiratok esetén több új információ esik, mint interjúknál, hiszen azonos számú ember megkérdezése esetén az interjúknál előfordulhat, hogy ismétlik egymást az egyes interjúalanyok).
2. A kérdőívénél jobban alkalmas a mechanizmusokra rámutatni, a résztvevők saját gondolkodási kereteit vizsgálni egy témáról. Ebből a szempontból az interjúknál is jobban teljesíthet, hiszen a résztvevőkön nagyobb a hangsúly a fókuszcsoporthoz tartozó során, mint egy interjúban az interjúalanyon (Kitzinger 1994). Képes nem sztandardizálható adatokat szolgáltatni, esetlegesen jobban megmutatni, hogy a

¹⁶ Bár a költségek attól is függenek, hogy maga a kutató team végzi-e a fókuszcsoporthoz tartozó résztvevőinek toborzását és a moderálást, illetve az eredmények elemzését. Amennyiben professzionális szervező céget bíz meg a kutató, már korántsem annyira olcsó mulatság a fókuszcsoporthoz tartozó (Morgan-Krueger 1993).

- hétköznapiak során egy adott dolog, például veszély mennyire foglalkoztatja az embereket (Wilkinson 1999).
3. Más módszereknél jobban alkalmas csoportnormák, csoport mechanizmusok, csoportszintű attitűdök, interakciók, csoportszintű folyamatok vizsgálatára (Kitzinger 1994).
 4. Gyakran többfajta kommunikáció – mint például egymás megkérdőjelezése, vitatkozás, dicsekvés, együtténeklés, – jelenik meg a fókuszcsoportok során, mint interjú, vagy kérdőívre válaszadás esetén, és a kommunikációnak ez a tágabb skálája is hasznos információt hordozhat (Kitzinger 1994, Stewart-Shamdasani 1990).
 5. Míg kérdőív és interjúk esetén az előforduló eltérő véleményekről nem rendelkezünk a válaszadó magyarázatával, addig a fókuszcsoportban az eltérő nézetek képviselői gyakran kénytelenek megindokolni álláspontjukat és alátámasztani véleményüket, elmondani, hogy miért az a meggyőződésük (Kitzinger 1994).
 6. A fókuszcsoportok során alkalmazható egyes technikák és a csoport együttműködését megkívánó együttes tevékenységek révén esetleg fontos információkat kaphatunk a bennünket érdeklő jelenségről, míg más módszerek esetén ezen technikák és együttes tevékenységek nem állnak rendelkezésünkre.
 7. Egyes populációk könnyebben megnyílnak csoport szituációban, mint egyéni lekérdezésnél (például gyakori ez deviáns populációk esetén) (Kitzinger 1994).
 8. Az emberek saját szóhasználatát jobban megismerhetjük fókuszcsoport esetén, mint kérdőívezés vagy akár interjú során is: ugyanis a fókuszcsoportban kisebb a hangsúly az interjú készítő szókincsén, mint interjúnál (Stewart-Shamdasani 1990).
 9. A kérdőívnel jobban alkalmas exploratív kutatási cél esetén (Stewart-Shamdasani 1990).

HÁTRÁNYAI:

1. Verbális helyzetéből fakadóan kevésbé alkalmas tényleges cselekvés vizsgálatára, mint például a terepkutatás (Siklaci 2002).
2. Mivel a fókuszcsoportok szinte kivétel nélkül kis, nem reprezentatív mintákon alapulnak, a fókuszcsoportból nyert eredményeknél problémaként jelentkezik az általánosíthatóság (Sim 1998).

3. A csoportszituáció módosíthatja a kapott eredményeket. Például esetleg a résztvevők kevésbé nyílnak meg, kevésbé vállalják álláspontjukat, mint interjú szituációban (például azért, mert túl személyesnek érznek valamit, vagy csoportnyomás hatására). Ez problematikus lehet a kutatás szempontjából, amennyiben a kutatás célja az egyéni vélemények vizsgálata (Mitchell 1999).
4. Ha a moderátor nem tesz fel sok kérdést, hanem hagyja, hogy viszonylag strukturálatlan legyen a beszélgetés, akkor nehéz lehet az összehasonlítás az egyes fókuszcsoporthoz (Carey 1995).
5. A konszenzus és egyetnemértés elemzése tekintetében létezik egyfajta asszimetria (Sim 1998). Míg ha különböző, eltérő, egymással ütköző vélemények jelennek meg a csoportban, akkor feltételezhető, hogy ez a divergencia a véleményekben az egyéni nézetek terén is megvan, addig az eltérő vélemények hiánya egy fókuszcsoporthoz nem szükségképpen az egyéni nézőpontok konszenzusát tükrözi, hanem az erős csoportnormákat is jelentheti a konformitás irányába. Éppen ezért korlátozottabban lehet következtetéseket levonni, amikor konszenzus jelenik meg a csoportokban. Ilyenkor fontos megvizsgálni, hogy mennyiben okozhatta az eredményeket konformitás, elnyomás vagy konfliktus kerülés (Kidd-Parshall 2000). Bizonyos módszerekkel lehet javítani a következtetések erején (például, ha kérdőívet töltetünk ki a résztvevőkkel a fókuszcsoporthoz előtt, akkor azt összevethetjük azzal, amit a fókuszcsoporthoz során mondanak. Így lehet képünk arról, hogy a konszenzus valódi vagy külső nyomás hatására jött létre).

Az általánosíthatóság kérdése fontos probléma a fókuszcsoporthoz esetén. A szakirodalomban vita van azzal kapcsolatban, hogy mennyire általánosíthatóak a fókuszcsoporthoz nyert eredmények a teljes célpopulációra. Egyesek szerint fókuszcsoporthoz alapján csak hipotéziseket fogalmazhatunk meg a populációval kapcsolatban. Másoknak az a véleménye, hogy bizonyos számú fókuszcsoporthoz és mintavételi mód esetén a fókuszcsoporthoz összeredményét kvázi-reprezentatívnak tekinthetjük az adott populációra még akkor is, ha a minta nagyság nem éri el a kvantitatív survey-felmérések mintanagyságát. Szakmailag megalapozottabbnak tartom az első nézetet. Helyesebb, ha a fókuszcsoporthoz eredményeit pusztán hipotéziseknek tekintjük a populációra vonatkozóan (Sim 1998). Ugyanakkor erősebb hipotéziseknek

tekinthetjük akkor, ha például minden csoportösszetételi kombinációra legalább két fókuszcsoporthat hajtunk végre, vagy ha sok fókuszcsoporthat eredménye egybevág.

A fókuszcsoporthat módszertanának támogatói azt a meggyőzőnek hangzó érvet szokták felhozni a fókuszcsoporthat védelmében, hogy nem igaz az, hogy az interjú vagy a kérdőív szükségképpen jobban tükrözi az egyéni véleményeket, mint a fókuszcsoporthat. Például lehet, hogy valaki azáltal, hogy elmond egy dolgot a csoportban, megtöri a jeget, és ennek hatására mások is elmesélik élményeiket, amiket más szituációban nem vállaltak volna fel (Kitzinger 1994). A kérdőív szituáció sem egy semleges szituáció, amely mindig híven tükrözi az egyéni véleményeket. Egy angliai kutatás vezetői azt a meglepő eredményt kapták például, hogy abban a régióban, ahol nagyobb volt a környezetszennyezés, a válaszadók kevésbé tartották fontos problémának a környezetszennyezést, mint a többi régióban. Fókuszcsoporthat alkalmazása révén kiderült, hogy a kérdőívben azért bagatellizálták el a kérdezettek a problémát, mert már nagyon elégük volt abból, hogy mindenki őket kutatja a környezetszennyezéssel kapcsolatban, hogy mindenki őket akarja sajnálni a helyzetük miatt (Waterton-Wynne 1999).

A fókuszcsoporthat módszertana körüli vitáknak egyik központi problematikája a kontextus elemzésének kérdésköre. Két fő irányzat különíthető el. Az egyik irányzat képviselői a fókuszcsoporthat speciális kontextusát nem veszik tekintetbe az elemzéskor. A másik, új irányzat pedig azzal érvel, hogy fontos figyelembe venni és elemezni a speciális kontextust: az interakciókat, a csoportdinamikát és a csoportszituációt, azt, hogy a résztvevőkre külső és belső nyomás nehezedik a konformitás irányába (Kitzinger 1994). A fókuszcsoporthat módszertannak legkevésbé kifejlesztett része a fókuszcsoporthat elemzésének kérdésköre, ezen belül az újabb irányzat még kevésbé van kidolgozva, mint a régebbi. Az újabb irányzat egyik megfogalmazója azt írja egyik cikkében, hogy bár átnézett több száz fókuszcsoporthat elemzést tartalmazó cikket, egyikben sem fordult elő, hogy elemezték volna a csoportkontextust (Kitzinger 1994). Ami érdekes, hogy magának az új irányzatnak a képviselői még nem igazán jutottak el odáig, hogy olyan fókuszcsoporthat elemzéseket végezzenek, ahol a csoportkontextust is figyelembe veszik. Egyelőre szinte kivétel nélkül megmaradtak pusztán a csoportdinamika,

csoportkontextus figyelembe vételének hangsúlyozása mellett, anélkül, hogy kidolgozták volna részletesen ennek a módszerét, illetve alkalmazták volna elemzéseik során¹⁷.

Számomra meggyőzőnek tűnnek az érvek amellett, hogy valamilyen formában a fókuszcsoporthoz konkrét kontextusa jelenjen meg az elemzés során. Elhibázottnak tartom azt a fajta megközelítést, amely egyéni szintű attitűdök pusztán összegzésének tekinti a fókuszcsoporthoz tartozó véleményeket. Ugyanakkor, az is igaz, hogy egyes esetekben nem követünk el annyira nagy hibát, ha a régi megközelítést alkalmazzuk. Egyes csoportösszetételek, témák, technikák alkalmazása esetén feltételezni lehet a kisebb mértékű csoporthatást, és ilyenkor közel egyéni szintű attitűdöknek tekinthetők a fókuszcsoporthoz tartozó kijelentések. Gondolok itt olyan esetekre, amikor olyan a témánk, amivel kapcsolatos bármely vélemény nem ütközik erős társadalmi normákba, a csoport nagyvárosiakból áll, akik nem ismerik egymást és alkalmaztunk olyan technikákat, ami egyéni véleményük mellett elköteleződést segítette elő.

Mindenesetre a csoportkontextus kérdésköre gyakran összefonódik egy másik problémakörrel: az attitűdök esszencialista versus konstruktivista/kontextualista szemléletének kérdéskörével (Waterton-Wynne 1999). A csoportdinamika figyelembevételét propagáló legismertebb társadalomtudós, Jenny Kitzinger (1994), egyben a konstruktivizmus mellett is érvel. Nemcsak nála, hanem sok más kutatónál is összekapcsolódik a konstruktivizmus a csoportdinamika, csoportkontextus fontosságának hangsúlyozásával. Az esszencializmus régebbi, ma is domináns szociálpszichológiai irányzat. Az esszencialisták szerint egy adott témával kapcsolatban létezik az egyéneknek egy belső, lényegi, valamennyire stabil véleménye. Előfordulhat, hogy különböző kontextusokban más-más véleményt hangoztatnak az emberek, de ez esetben szerintük pusztán arról van szó, hogy az inherens, belső attitűd torzulva nyilvánul meg különböző tényezők hatására (például csoportnyomás). A belső véleményt, az egyént a külvilágból érő hatások módosíthatják. Az anti-esszencialisták szerint a vélemények másként konstruálódnak a különböző kontextusokban, és ezek mögött a különböző véleménynyilvánítások mögött nem létezik egy belső, stabil, esszenciális vélemény. A különböző viszonyokban másként határozzuk meg magunkat, és így más maga a

¹⁷ De az új irányzat több neves képviselője végez olyan még le nem zárult kutatást, ami csoportkontextust figyelembe vevő elemzést fog tartalmazni. Mindenesetre legutóbbi e-mail váltáskor még nem fejeződtek be ezek a kutatások.

véleményünk is: nem létezik kontextus-mentes vélemény. Továbbá szerintük az attitűdök gyakran érvelés során fejeződnek ki, és nem arról van szó, hogy van egy benső vélemény, amely módosul a különböző helyzetekben. Kutatási habitusomhoz az esszencialista nézőpont áll közelebb. Ugyanakkor, mint már korábban említettem, a fókuszcsoporthoz elemzésekor fontosnak tartom a csoportdinamika legalább kismértékű figyelembevételét. A disszertáció során tehát egy viszonylag ritkábban előforduló párosítás mellett érvelek: egy a csoportdinamikát az elemzésbe legalább kis mértékben bevonó esszencialista megközelítés mellett. Kidolgozok egy olyan elemzési sémát, amely megfelel ennek a megközelítésnek.

Az elemzési sémám két fő részből áll a kontextus elemzéséből és a tematikus elemzésből. A kontextus elemzésénél hasznos, ha taglaljuk a csoportokon jelen levő hangulatot (oldott, gyanakvó, panaszkodó, stb.) és esetleg kitérünk a kiscsoportok viselkedésénél megfigyelhető csoportdinamikai szakaszok tárgyalására is. Például Tuckman öt szakaszt tartalmazó modelljére: 1. *kialakulás*: megteremtődnek a csoport létrejöttének feltételei – fókuszcsoporthoz esetén ez azt takarja, hogy az emberek különféle motivációk alapján döntenek, hogy résztvesznek a csoportban, 2. *viharzás*: ebben a szakaszban még nem alakultak ki a csoport alapvető viszonyai, szerepei, és összezsápolnak a résztvevők eltérő céljai, érdekei, 3. *megszilárdulás*: kialakulnak a normák, szerepek, alapvető viszonyok a tagok között, de bekövetkezhet visszacsúszás a viharzás fázisába, 4. *feladatteljesítés*: a csoport azt a tevékenységet végzi, amiért létrejött, 5. *felbomlás*: a tagok a csoport megszüntetése mellett döntenek (Werdy-Langmaid 1997, Siklaki 2002). Fontos az elemzésben kitérni arra, hogy a résztvevők hogyan tekintettek a moderátorra, és hogy hogyan módosíthatta a kapott válaszokat az, hogy a csoporton elhangzottak rögzítésre kerülnek kutatási célra. Érdekes lehet a kiscsoportok szociálpszichológiája által meghatározott szerepek elemzése is. Ilyen lehet, hogy például volt-e, aki szakértői szerepet vett fel a csoportban, ezáltal esetleg elnémítva azokat, akik kevésbé tartották magukat járatosnak a témában. Rendkívül lényeges bevonni az elemzésbe, hogy amennyiben konszenzus jelenik meg a csoportban, akkor ez feltehetőleg a csoportszituáció, konformitás hatására történt-e: vagy valószínű, hogy az egyéni vélemények egyezésére utal. Ebben támpontot nyújthat a fókuszcsoporthoz előtt kitöltött kérdőívben leírtak és a fókuszcsoporthoz elhangzottak összevetése. Fontos azt is érinteni a kontextuális elemzésben, hogy a csoportösszetétel hogyan módosíthatta a csoportdinamikát, a csoportléggörte, a

véleménykifejtés szabadságát. Ilyen csoportösszetélteli tényező, hogy milyen a résztvevők személyisége (például van-e nagyon domináns személyiség, aki elnyomja a többi résztvevőt), tekintély vagy egyéb hierarchiában elfoglalt helyük (például amennyiben vegyes státuszúak vannak a csoportban, az alacsonyabb státuszúak esetleg kevésbé merik saját álláspontjukat vállalni); mennyiben olyan a csoportösszetétel, amely szankcionálni tudja az ellentétes álláspontokat (például ismerősökből álló csoport esetén előfordulhat, hogy fókuszcsoport utáni kihatása is van az ott elhangzottaknak). A fókuszcsoport témájának is releváns szerepe lehet abban, hogy mennyire jelennek meg az egyéni vélemények a csoportszituációban, ezért ezt is hasznos bevonni az elemzésbe. Az eredményeket befolyásoló tényező lehet például, hogy a témával kapcsolatos eltérő vélemények mennyire erősen ütköznek a csoport, a társadalom normáival, hogy mennyire a magánszférába tartozónak tekintett témáról van szó. Érdeemes arra is kitérni, hogy a fókuszcsoport során alkalmaztunk-e olyan technikákat, amelyek elősegítik, hogy az egyének jobban vállalják saját véleményüket, még akkor is, ha ütközik a többiekével (ilyen technika lehet, például, ha a moderátor hangsúlyozottan bátorítja az ellenkező nézetek megjelenését, vagy ha előzetesen kérdőívben leíratjuk a résztvevőkkel saját véleményüket, akkor valószínűbb, hogy kitartanak mellette a csoport során is). Egyes esetekben érdekes lehet a metakommunikáció bevonása is az elemzésbe: és annak vizsgálata, hogy például a metakommunikáció és a verbális tartalom azonos irányban mutatott-e vagy egymásnak ellentmondott a fókuszcsoport során. A kapott eredmények jellegét befolyásolhatja a kérdések strukturált/strukturálatlan volta, így a kérdések strukturáltságának mértékére is ki kell térni az eredmények prezentálásakor. A nagymértékben strukturált fókuszcsoport előnye, hogy sok információt kaphat a kutató az eredeti kutatási elképzeléseihez kapcsolódóan. Hátránya pedig, hogy kimaradhatnak fontos információk, amik hozzátartoznak a témához, de a kutató nem gondolt rá, és így nem tett fel rá konkrét kérdést. Ezzel szemben a nem strukturált fókuszcsoport esetén nem áll fenn ilyen veszély, ilyenkor jobban meg lehet tudni, hogy az emberek maguk hogyan gondolkodnak egy adott témáról, mi az, amit ők maguk fontosnak tartanak. Ugyanakkor számos hátránnyal rendelkeznek a nem strukturált fókuszcsoportok. Egyrészt nem mindig hatékonyak. Néha nehéz megmondani, hogy az új téma, amely felvetődik zsákutca-e, vagy hasznos lesz-e a kutatás szempontjából. Másrészt nehéz összehasonlítani a különböző csoportok eredményeit, mivel az egyes csoportok esetleg teljesen más irányba mentek el. Éppen ezért a legtöbb fókuszcsoportos kutatás közepesen strukturált, méghozzá az úgynevezett tölcser technika alkalmazásával, amely

esetén a nyitottabb, tágabb kérdésektől haladunk az egyre konkrétabb kérdések felé. Az eredményeket az is befolyásolja, hogy milyen mértékű kontrollt gyakorol a moderátor.

A tematikus elemzés során kategóriák alkalmazásával kódoljuk a fókuszcsoporton elhangzottak tartalmát. A tematikus elemzés módszeréhez merítettem a Mayring (2000) által kidolgozott úgynevezett kvalitatív tartalomelemzés módszertanából. Hasznosnak találtam például Mayring megkülönböztetését az induktív és a deduktív kategórialkotásról. A vizsgálat során mindkét módon hoztam létre kategóriákat. Ugyanakkor, nem követtem az elemzésben mindenben Mayring rendkívül szigorúan felépített elemzési rendszerét.

A kontextuális elemzés esetén eddig csak a csoportbeszélgetést egyben elemző szempontokat említettem. Lehetséges azonban a tematikus elemzést olyan kontextuális elemzéssel is kombinálni, amely egy-egy állítás kontextusát elemzi. Illetve lehetséges a fókuszcsoporton belül előforduló interakciótípusok (például megváltoztatta a véleményét, hogy egyezzen a többiével, másokéval egyező-nem egyező vélemény) és kommunikációjait (nevetés, anekdotázás, vicceselés) elemzésének kombinálása az egyes állítások tartalmával. Gyakorlati tapasztalatom az, hogy az egyes állítások kontextusának ez a fajta részletes elemzése rendkívül időigényes, éppen ezért nagymennyiségű szöveg esetén szisztematikusan csak nehezen alkalmazható. Bizonyos kutatási célok esetén előfordulhat azonban, hogy megéri rászánni a nagyobb időmennyiséget, és ilyen elemzést is végezni. Mindenesetre egy ilyen elemzés során jobban eltávolodunk attól, hogy MIT mondanak a résztvevők afelé, hogy HOGYAN mondják. Jelen kutatás esetén számomra fontosabb volt, hogy a résztvevők MIT mondanak, annál, hogy HOGYAN. Ugyanakkor célszerűnek látom megfogadni azt a tanácsot, hogyha fókuszcsoportból idézzünk, akkor legalább minimális módon vegyük figyelembe az egyes állítás szövegkörnyezetét, minél többször úgy idézzünk, hogy legalább a számunkra fontos állítást közvetlenül megelőzően elhangzott állítást/kérdést is közöljük. És bár az előforduló kommunikációjait és interakció típusoknak szisztematikusan elemzése minden egyes állítás esetén időigényesnek és nem is elég hatékonynak bizonyulhat, a feltűnőbb és fontosabb esetekre érdemes lehet odafigyelni és kitérni rá az elemzés során.

IV.2.2. A mintáról

Az empirikus elemzés tíz fókuszcsoporton alapul, amelyek Magyarország különböző részein zajlottak nagyrészt 2001 második felében. A fókuszcsoportokat a már említett *Uncertainty and Insecurity in Europe* kutatás keretében hajtottam végre. A fókuszcsoportok kérdéstervezete két részből állt. Egyfelől a kutatás többi résztvevőjével közösen kialakított kérdésekből, másfelől általam megfogalmazott olyan kérdésekből, amelyek csak a magyarországi fókuszcsoportok során lettek lekérdezve¹⁸.

Az egyes fókuszcsoportok nagyjából nyolc főből álltak és bizonyos szocio-demográfiai jellemzőket tekintve homogének voltak¹⁹. A fókuszcsoportok egy részére falvakban került sor, más részére kis és közepes méretű városokban, és moderáltam néhány csoportot a fővárosban is. A falusi és a diákokból álló fókuszcsoportban a résztvevők ismerték egymást, míg a többi csoport ismeretlenekből állt. A szakirodalomban létezik egy vita azzal kapcsolatban, hogy mi a megfelelő: ha ismeretlenekből, vagy ha ismerősökből áll egy fókuszcsoport. A piackutatásban általában ismeretlenekből álló fókuszcsoportokat használnak fel, míg a társadalomtudományi kutatások során gyakran alkalmaznak ismerősökből álló fókuszcsoportokat. Az ismeretlen résztvevős fókuszcsoportok előnye a csoportdinamika nagyobb áttekinthetősége, az eredmények sokkal könnyebb, egyértelműbb értelmezése. Ismerősökből álló csoport esetén már olyan korábbi kapcsolati viszonyokat hoznak a csoportba a résztvevők, amikről a kutató nem rendelkezik információval (hacsak nem végzett terepmunkát is). Gyakrabban fordulnak elő olyan utalások, amiket a kutató nem ért meg, mert nem rendelkezik azokkal a háttérinformációkkal a csoport résztvevőinek korábbi történetével kapcsolatban, ami a megértéshez szükséges lenne. Ezzel a nehézséggel tehát számolnunk kellett az ismerősökből álló fókuszcsoportok során. Ugyanakkor kiaknázhattuk az ismerősöket tartalmazó csoportok nagy előnyét, nevezetesen azt, hogy

¹⁸ Ez utóbbi kérdések mennyiségét erősen korlátozta az a tény, hogy eleve viszonylag sok volt a közösen kialakított, minden országban lekérdezendő kérdés.

¹⁹ Számos előnye van a homogén összetételű csoportoknak a heterogén csoportokkal szemben, ezért gyakran alkalmazzák őket fókuszcsoportos vizsgálat esetén (Barbour-Kitzinger 1999, Morgan 1993, Stewart-Shamdasani 1990). A homogén csoportban kevésbé valószínűek az elmégesedett helyzetek, résztvevői inkább értik egymás nyelvezetét. Heterogén csoportösszetétel esetén, amennyiben különböző státuszúak vannak egy csoportban, az alacsonyabb státuszúak megnyilvánulásait túlzott mértékben befolyásolhatják a magas státuszúak kijelentései. Előfordulhat, hogy az alacsonyabb státuszúak kevésbé mernek megszólalni.

valamivel “természetesebb” szituáció, közelebb áll a hétköznapi élethez, ha ismerősök beszélgetnek együtt egy-egy témáról, mintha idegenek.

3. táblázat: A fókuszcsoporthoz tartozók összetétele

SORSZÁM	A CSOPORT ELNEVEZÉSE	A CSOPORT JELLEMZŐI ²⁰	DÁTUM ÉS HELYSZÍN
1.	Egy üzem alkalmazottai	<ul style="list-style-type: none"> Férfiak és nők vegyesen, nagyjából egyenlő arányban 35-48 évesek Általános iskolai, szakmunkásképző, szakközépiskola, vagy gimnáziumi végzettség Műszakvezetők, betanított munkások és adminisztrátorok egy magánvállalat egyik üzemében Szubjektív osztályhelyzet: alsó-, alsó-közép-, vagy munkásosztály. 	2001. augusztus 30. egy Tatabánya környéki falu ²¹
2.	Önfoglalkoztató szakértelmiségiek	<ul style="list-style-type: none"> Férfiak és nők vegyesen, nagyjából egyenlő arányban 35-45 évesek Önfoglalkoztató szakértelmiségiek Egyetemi végzettség Magas jövedelem. 	2001. szeptember 11. Budapest
3.	Átlagos alkalmazottak 1.	<ul style="list-style-type: none"> Férfiak és nők vegyesen, nagyjából egyenlő arányban Egyenletes koreloszlás Fele arányban magán-, fele arányban állami szektorban dolgozók. Szakképzett munkások, és mindenféle alsó-középosztálybeli alkalmazottak. Szaktanulmányok, szakközépiskola, vagy gimnáziumi végzettség Se nem túl alacsony, se nem túl magas fizetés Szubjektív osztályhelyzet: alsó középosztály vagy szakképzett munkásosztály. 	2001. szeptember 5. Székesfehérvár
4.	Átlagos alkalmazottak 2.	<ul style="list-style-type: none"> Férfiak és nők vegyesen, nagyjából egyenlő arányban Egyenletes koreloszlás Fele arányban magán-, fele arányban állami szektorban dolgozók. Szakképzett munkások, és mindenféle alsó-középosztálybeli alkalmazottak. Szaktanulmányok, szakközépiskola, vagy gimnáziumi végzettség Se nem túl alacsony, se nem túl magas fizetés, valamelyest rosszabb anyagi helyzet, mint az átlagos alkalmazottak 1-es csoportban Szubjektív osztályhelyzet: alsó középosztály vagy szakképzett munkásosztály. 	2001. Október 2. Dombóvár

²⁰ A fókuszcsoporthoz tartozók összetételébe nem volt beleszólásom. Fókuszcsoporthoz tartozók módszertani megközelítem és a magyar társadalomra vonatkozó ismereteim alapján más mintaösszetételt preferáltam volna. A csoportok számát és összetételét tekintve John Knodel (1993) meglátásait tekintem mérvadónak.

²¹ A fókuszcsoporthoz tartozók részvevők anonimitásának az érdekében a fókuszcsoporthoz tartozók helyszíneinek közül a városok nevét megadjuk, de a falvak nevét nem.

5.	Átlagos nyugdíjasok	<ul style="list-style-type: none"> Férfiak és nők vegyesen, nagyjából egyenlő arányban Egyenletes koreloszlás a szokásos nyugdíjazási kor felett. Fele arányban olyanok, akik legutóbb magánszférában dolgoztak és fele arányban olyanok, akik az állami szektorban. Olyan nyugdíjasok, akik szakképzett munkások, és mindenféle alsó-középosztálybeli alkalmazottak voltak. Szaktanulmányok, szakközépiskola, vagy gimnáziumi végzettség Szubjektív osztályhelyzet: alsó középosztály vagy szakképzett munkások. 	2001. szeptember 6. Salgótarján
6.	Gimnazisták	<ul style="list-style-type: none"> Fiúk és lányok vegyesen, nagyjából egyenlő arányban Harmadik osztályos gimnazisták ugyanabból a gimnáziumból Szubjektív osztályzármas: alsó középosztály vagy középosztály. 	2001. szeptember 13. Győr
7.	Nők, akik egy szegény régióbéli faluban élnek	<ul style="list-style-type: none"> Nők Egyenletes koreloszlás Egy gazdag vállalkozón kívül a többiek viszonylag szegények, néhányan dolgoznak, néhányan munkanélküliek, egy diák és egy nyugdíjas. 	2000. július 29. egy Nyíregyháza környéki falu
8.	Romák	<ul style="list-style-type: none"> Férfiak és nők vegyesen, nagyjából egyenlő arányban Egyenletes koreloszlás Roma etnikumúak Egy részük dolgozik (beleértve a közmunkát), nagy részüknek nincs munkája. 	2001. augusztus 7. egy Szerencs környéki falu
9.	Női menedzserek	<ul style="list-style-type: none"> 30-45 év közötti nők Legalább közép-szintű vezetők, olyan magánszférabeli vállalatban, amelynek legalább 50 alkalmazottja van. 	2001. augusztus 16. Budapest
10.	Képzetlen férfi fizikai munkások	<ul style="list-style-type: none"> 45 év feletti férfiak Többnyire általános iskolai végzettség, egyes esetekben szaktanulmányok iskolai végzettség szaktanulmányok nélküli fizikai munkások teljes munkaidőben dolgoznak egy olyan állásban, amelyet biztosnak ítélnék meg 	2001. október 4. Kaposvár

IV.2.3. A fókuszcsoporthoz tartozó kontextusa

Az alábbiakban elemezzük a fókuszcsoporthoz tartozó kontextust a korábban felvázolt elemzési sémának megfelelően, bár nem térünk ki annak minden elemére.

A fókuszcsoporthoz tartozó kontextust nagyjából két és fél órát tartottuk (közben egy szünettel). A beszélgetések elején általánosabb, nyitottabb kérdéseket tettem fel, a későbbi kérdések konkrétabbak voltak a tölcseráthoz tartozó kontextusnak megfelelően. Az első kérdés arra vonatkozott, hogy a résztvevők szerint mennyire láthatják előre általában véve az emberek a

jövőjüket. Ezután a saját biztonság/biztonsághiány-érzetük, illetve bizonyosság/bizonyossághiány percepciójukra vonatkozó kérdések következtek először általánosságban, majd pedig konkrét területekhez kapcsolódóan (például munka, család, ország gazdasága, stb.). A beszélgetések menetét természetesen befolyásolta, hogy mely területekre vonatkozóan tartalmazott a kérdésvázlat kérdéseket, ugyanakkor hangsúlyt fektettem arra is, hogy amennyiben a résztvevők más területeket is fontosnak tartottak, akkor azzal is foglalkozzon a fókuszcsoport.

A csoportok során alkalmaztunk olyan technikákat, amelyek elősegítik, hogy a résztvevők vállalják a saját véleményüket, akkor is, ha a többiekkel ütközik. Egyfelől a fókuszcsoport legelején, majd közben többször is bátorítottuk a résztvevőket nézeteik vállalására, akkor is, ha ellenkezik a többiekével. Másfelől közvetlenül a fókuszcsoport kezdete előtt a résztvevők kitöltötték egy rövid kérdőívet a bizonytalansággal kapcsolatban. Ezen a módon elkötelezték magukat egy álláspont mellett, még mielőtt megvitatták volna a témát a többiekkel. Valószínűbb, hogy ily módon később valamelyest jobban kitartottak véleményük mellett, mintha nem lettek volna olyan helyzetben, hogy előzőleg a többiekétől függetlenül nézeteiket írásban kifejtették.

A fókuszcsoport előtt kitöltött kérdőívek és a fókuszcsoporton elhangzottak együttes elemzése lehetővé teszi, hogy nyomokat találjak arra vonatkozóan, hogy mennyire torzítottan jelentkeztek az egyéni vélemények a csoportszituáció hatására. Ha konszenzust tapasztaltunk, akkor pedig információt kapjunk arról, hogy valódi konszenzusról vagy csupán külső és belső nyomás által kikényszerített konszenzusról volt-e szó. Azt találtam, hogy az emberek egyéni véleményei, – amiket a kérdőívben fejtettek ki, – általában megjelentek a fókuszcsoportok során még akkor is, ha a vélemény ütközött a többségi nézőponttal. Ugyanakkor, többször előfordult, hogy miután kiderült, hogy egy nézőpont kisebbségben van, ezután már kevesebbet beszéltek róla a kisebbségben lévők. Sőt volt olyan résztvevő is, aki emiatt valamelyest el is csendesült a fókuszcsoport során, és rákérdezésre is csak nehezen szólalt fel. Megfigyelhető volt az is, hogy néhány esetben a kisebbségi véleményt a többségi véleménnyel inkább kompatibilis vagy finomított formában fogalmazták meg, illetve véleményüknek azokat az elemeit inkább hangsúlyozták, amely egyezett a csoport többi résztvevőjével. Az erősebb személyiséggel rendelkezők azonban gyakran kiálltak a nézetük mellett és volt, hogy részletesen beszéltek róla azután is, hogy nyilvánvalóvá

vált a csoport nagy része másként látja. Ez olykor kisebb konfliktusokhoz is vezetett. Úgy látszik tehát, hogy a konformitás irányába mutató nyomás általában nem olyan nagy a bizonytalanság téma kapcsán, hogy a kisebbségi vélemények ne merjenek egyáltalán megjelenni.

Az egyéni vélemények szabadabb kifejtéséhez járult hozzá a csoportok több szocio-demográfiai változó mentén nagyjából homogén összetétele, mint például lakóhely, az iskolai végzettség, lakóhely, többnyire a foglalkozási státusz, egyes esetekben a kor, anyagi helyzet, stb. Ez azért volt fontos, mert heterogén csoportösszetétel esetén, amennyiben különböző státuszúak vannak egy csoportban, az alacsonyabb státuszúak megnyilvánulásait nagymértékben befolyásolhatják a magas státuszúak kijelentései. Természetesen így is adódtak státuszbeli különbségek a csoport résztvevők között. Az ismerősökből álló falusi fókuszcsoporthoz például eleve nyilván ismert volt a résztvevők számára a többiek helye a falu közösségének informális tekintély hierarchiájában. Az üzemi fókuszcsoporthoz az üzemi hierarchiában elfoglalt helyük alapján volt valamekkora különbség a résztvevők között, és a munkakörük presztízse szempontjából is viszonylag heterogén volt a csoport: akadt a csoportban két műszakvezető, több betanított munkás, több adminisztrátor és egy takarítónő. A műszakvezetők voltak a csoportban leginkább a hangadók, határozottan képviselték az álláspontjukat a fókuszcsoporthoz, úgy tűnt nemcsak az üzem formális hierarchiájában, hanem az informális tekintélyhierarchiában is magasabban helyezkednek el, mint a többi résztvevő. Rajtuk kívül még néhány dolgozó is sokat beszélt, és erőteljesen képviselte álláspontját. Ugyanakkor volt néhány olyan résztvevő, aki nagyon csendes volt, alig szólalt meg. Ezek miatt fennállhatott volna a veszély, hogy amennyiben a műszakvezetők véleménye más, mint a többieké, mégis csak az ő véleményük jelenik meg, mint csoportvélemény. Az általuk kitöltött kérdőívek alapján azonban úgy tűnik, hogy véleményük eleve nagyrészt hasonló volt a többi résztvevőéhez. Azok, akik csendesek voltak a fókuszcsoporthoz feltehetően nem ellenkező véleményük miatt hallgattak: a kérdőíveken ők is hasonló nézetet képviseltek, mint a műszakvezetők. Bár a műszakvezetők jóval többet kerestek és jobbak voltak a lehetőségeik a többi csoporttaghoz képest, a fókuszcsoporthoz a többséghez hasonlóan munkásként határozták meg magukat, és ők váltak a munkások bizonytalansággal kapcsolatos problémáinak szószólóivá. Hasonló intenzitású bizonytalanságról adtak tanúbizonyságot, mint a többiek. Ugyanakkor, elképzelhető,

hogy a bizonytalanság pontos fókusza tekintetében kicsit eltolódott a hangsúly afelé, hogy a vállalati vezetés nem kommunikálja jövőbeli terveit, és ez okoz bizonytalanságot. Az ismeretlenekből álló csoportok esetén próbáltam ügyelni rá, hogy a résztvevők minél kevesebb tudomást szerezzenek egymás társadalmi státuszáról, és így a kisebb státuszkülönbségek is minél kevésbé befolyásolják csak a csoport menetét.

Elvétve fordult elő a csoportok során, hogy egyes résztvevők szakértői szerepet vettek volna fel a többiekkel szemben. A nyugdíjas csoport egyik domináns személyiségű résztvevője, aki amúgy is nagymértékben szembehelyezkedett a csoport álláspontjával megkísérelt többször szakértőként fellépni. Bár a téma a saját bizonytalanságérzetük lett volna, általános elemzéseket próbált nyújtani különféle területekről, például a magyar és külföldi nyugdíjrendszerek felépítéséről, stb. A helyzetet moderátorként úgy kezeltem, hogy hangsúlyoztam, hogy nem adatokra vagyok kíváncsi, hanem a saját érzéseikre, és finoman leállítottam a tudást demonstrálni hivatott kijelentéseket.

Az ismerősökből álló fókuszcsoporthoz képest könnyebben fennáll annak a lehetősége, hogy a csoporttagok a fókuszcsoporthoz utána szankcionálják a csoportnormákba ütköző véleményeket. Ez alapján azt lehetne várni, hogy a falusi fókuszcsoporthoz képest kevesebb mernek kisebbségi vélemények megjelenni. Ugyanakkor, a fókuszcsoporthoz képest eredmények alapján mégsem lehet egyértelmű eltérést megállapítani az ismerősöket és az ismeretleneket tartalmazó csoportok között ebben a tekintetben. Úgy tűnik, hogy ebben a témában közel hasonló mértékben vállalják a konfrontációt az ismerősök és az ismeretlenek.

Az sem jó egy fókuszcsoporthoz, ha a moderátort a résztvevők hozzájuk képest magas státuszúnak tekintik, mert akkor túl mérvadónak vehetik a moderátor kérdéseit, saját gondolkodási sémáik esetleg kevésbé kerülnek előtérbe²². Fiatal korom e tekintetben előnyt jelentett számomra. Az alacsony státusszal rendelkező résztvevők, például alacsony iskolai végzettségűek, munkanélküliek stb. gyakran idősebbek voltak nálam, és így koruknál fogva úgy érezhették, hogy rendelkeznek olyan tudással és tapasztalatokkal, amikkel én még nem. Ezt a percepciót kérdéseim megfogalmazásával is próbáltam erősíteni. Egyedül a roma fókuszcsoporthoz képest úgy tűnt, hogy szakértőként tekintenek rám. Itt többször is megpróbálták megtudni a véleményemet, például az

Európai uniós csatlakozás előnyeiről, hátrányairól, arra hivatkozva, hogy erről nekem biztos nagyobb a tudásom. Ezeknél a próbálkozásoknál felhívtam a figyelmet, hogy az ő véleményükre vagyok kíváncsi, és, hogy majd legfeljebb a fókuszcsoport vége után mondom el a saját véleményem.

Az alkalmazott moderátori kontroll mértékét nagymértékben megszabta az a tény, hogy a kérdésvázlat nagyon sok kérdésből állt. Így fontos volt, hogy biztosítsam, mindegyik kérdésre jut elegendő idő, és ennek érdekében kontrollt kellett kifejtenem. Ha úgy éreztem, valaki nagyon elkanyarodik a témától, akkor kénytelen voltam leállítani. Ez nem okozott sértődést, mert erre a fókuszcsoport elején felhívtam a figyelmet, hogy az időhiány miatt ilyenre sor fog kerülni. Igyekeztem azt is biztosítani, hogy a csendesebbek is szóhoz jussanak, illetve a felvétel megfelelő minősége érdekében, hogy ne egyszerre beszéljenek a résztvevők. De mindezeket leszámítva, azért, amikor csak lehetett próbáltam hagyni, hogy a résztvevők minél többet beszélgessenek egymás közt, reagáljanak egymás kijelentéseire, akár kérdéseket is feltegyenek egymásnak.

A Tuckman-féle megszilárdulás szakasz a csoportok során hamar bekövetkezett. A fókuszcsoportok elején lefektettem a „játékszabályokat”, és ezt elfogadták a résztvevők. Illetve már az első kérdés során a résztvevők pozícionálták magukat válaszaik alapján, és kialakultak az alapvető szerepek, normák és viszonyok a tagok között. Alapvető fontosságú bizonyos szintű bizalom megteremtése a fókuszcsoport résztvevői és a moderátor között. A roma fókuszcsoportban először gyanakodva tekintettek az egész fókuszcsoportra, azt gondolták esetleg valamilyen politikai párt áll a vizsgálat mögött. Miután sikerült tisztázni, hogy tudományos kutatásról van szó, megszűnt a gyanakvó légkör. A kutatás tudományos céljának hangsúlyozása fontos volt abból a szempontból is, hogy a résztvevők ne gondolják például azt, hogy a fókuszcsoport megbízója egy államigazgatási szerv, aki az eredmények alapján esetleg módosítja tevékenységét, ami miatt célszerű a negatívumokat hangsúlyozni a csoport során. A videofelvétel ténye senkit sem látszott különösebben zavarni, ez részben a témának is köszönhető volt.

A legtöbb csoport légköre oldott volt. A csoporttagokat érdekelte a téma és volt is mondanivalójuk vele kapcsolatban. Sok fókuszcsoport során közös panaszkodásba

²² Ezért is fontos, hogy a moderátor semleges, nem sugalmazó kérdéseket tegyen fel.

mentek át a csoporttagok, és olyan is előfordult, hogy valaki elsírta magát a csoportok során. Több csoport résztvevőinek látnivalóan jól esett, hogy valakit is érdekel, hogy mik a problémáik, tapasztalataik. Voltak olyan csoportok, amelyeknek a résztvevői szemmel láthatólag szívesen vették volna, ha máskor is vannak ilyen csoportok a lakóhelyükön (ezek azok a csoportok voltak, akik vagy olyanokból álltak, akiknek sok szabadidejük van – nyugdíjasok –, vagy, akik kis falvakban laktak, ahol nem igazán voltak helyi rendezvények). Előfordult, hogy miután lezárult a fókuszcsoporthoz, a résztvevők egy része ottmaradt és folytatta a téma megvitatását. Ugyanakkor olyan csoport is volt, – női menedzserek, – ahol egy idő után érezhetővé vált, hogy egy részük jobban örült volna, ha minél hamarabb véget ér a csoport (igaz ez a fókuszcsoporthoz egy rendkívül meleg napon zajlott).

Bár sok csoportban voltak domináns személyiségek, akik sokat beszéltek és erőteljesen adtak hangot a véleményüknek, ez egy fókuszcsoporthoz kivételével nem jelentett komoly problémát²³.

IV.2.4. A bizonyossághiány és a biztonsághiány jellemzői a fókuszcsoporthoz

Ebben a részben a fókuszcsoporthoz tapasztalt bizonyossághiány és biztonsághiány nagyrészt leíró jellemzésére szorítkozom anélkül, hogy a magyarázó hipotéziseket vizsgáljam, bár a késő-modernitás elméleteket, – amelyek alapján fogalmaztam meg a 2. makro-hipotézist, – felhasználom, mint elméleti háttért az elemzés során.

Amikor elhangzott az első általános kérdés arról, hogy az emberek mennyire láthatják előre a jövőjüket, a legtöbb résztvevő valamilyen formában bizonyossághiányról²⁴ és

²³ A nyugdíjas fókuszcsoporthoz az egyik résztvevő, Mária, nagyon sokat beszélt és nagyon nagy érzelmi töltettel fejtette ki a csoport többségével megegyező véleményét. Félő volt, hogy esetleg egyes csoporttagok ellentétes véleménye azért nem jelenik meg, mert nem mernek hangot adni neki vele szemben. Ez szerencsére nem alakult így, akinek kisebbségi nézőpontja volt, az szintén egy nagyon határozott egyéniség volt, aki még a többi csoporttag dorgálása ellenére is hangot adott véleményének. Ugyanakkor, jelentős időt elvett a csoportból az, hogy Mária nagyon sokat beszélt, gyakran el is kalandozva a kutatási témától. A fókuszcsoporthoz első felében mindenféle általánosan használt moderátori technikát bevettem az ő visszaszorítása érdekében (például nem néztem rá, amikor beszélt; amikor lélegzetvételnél szünetet tartott mondandójában rákérdeztem, hogy mi a többiek véleménye; majd, amikor ezek sem váltak be, újra hangsúlyoztam fontos, hogy hagyjunk mindenkit szóhoz jutni). Végül csak úgy sikerült elérnem, hogy ne tegye tönkre az egész fókuszcsoporthoz, hogy a fókuszcsoporthoz szünetében azt mondtam neki, hogy szívesen meghallgatom őt majd egy külön interjú keretében, de most talán próbáljon másokat is szóhoz jutni, mivel vele úgymint lesz majd interjú. Ez a taktika szerencsére bevált.

sokuk biztonságihiányról számolt be. Ugyanakkor, nem létezett egy közös diskurzus azzal kapcsolatban, hogy ki az, aki bizonytalanságot tapasztal. Bár a kérdés általában véve az emberekre vonatkozott, a válaszadók egy jelentős része a saját életükben és családjuk, ismerőseik körében tapasztalható bizonyossághiányról, biztonságihiányról beszélt. Más résztvevők a magyar lakosság néhány szegmensével kapcsolatban hangsúlyozták, hogy bizonytalan a jövőjük, mint például a szegényebb régióban lakó emberek, az alacsonyabb osztálybeliek, a 35 éven felüliek, a falun élők. Egyes esetekben megfogalmazódtak állítások arról, hogy Magyarországon általában véve nem lehet előre látni a jövőt. Azok a résztvevők, akik később aztán biztonságihiányról számoltak be, az első kérdésnél tipikusan a magyar társadalom azon szegmenseinek bizonytalan helyzetét hangsúlyozták, amelyekhez ők maguk is tartoznak. Amikor a társadalmi-demográfiai csoportok nehézségeiről beszéltek implicit módon a saját vagy a családjuk problémáiról beszéltek:

Kérdező: - A kérdés az lenne, hogy, hogyan érzitek, hogy az emberek manapság tudnak eleget arról, hogy, hogyan fog alakulni az életük? Tehát az élet manapság engedi, hogy az emberek irányítsák a jövőjüket, vagy nem igazán?...

Ilona²⁵: - Az anyagi biztonság, minden a körül forog. Szerintem az, és főleg az, hogy az én tapasztalatom, egy idősebb munkahelyen, szóval idősebb munkavállaló, hát teljes bizonytalanságban vannak, mert hát a fiataloknak helyet kellene adni, de közbe meg ugye a nyugdíjidő még távol van, még ugye igazán messze. Maximálisat teljesít az ember, mégis bizonytalanságban van, meg nem tájékoztatják, nem közlik a módszerekről, hogy jót vagy rosszat, semmit a világon. Csak vagyunk.

/3. fókuszcsoport: székesfehérvári átlagos alkalmazottak/

A résztvevő a fenti idézetben pontosan ugyanabba a kategóriába tartozik, mint amelyikről általánosságban beszélt, hogy a bizonyossághiánnyal kell szembenéznie. Később a fókuszcsoport során Irén beszélt arról, amiről itt, csak saját magára vonatkoztatva. A résztvevők gyakran általánosítottak a saját speciális helyzetükből nagyobb szegmensek helyzetére, sőt egyes esetekben az ország szintjére. Gyakran ez az implicit mondanivaló explicitté vált, és a résztvevők elkezdtek beszélni a saját problémáikról a bizonyossághiánnyal, biztonságihiánnyal kapcsolatban. Ezeket a jelenségeket több lehetséges módon lehet interpretálni. Lehetséges, hogy ezeknek az embereknek van véleményük azzal kapcsolatban is, hogy létezik-e bizonytalanság a társadalom más szegmensei számára és általában véve az emberek számára, de azért nem beszéltek róla, mert számukra ez sokkal kevésbé fontos. Egy másik lehetséges

²⁴ Természetesen maguk a résztvevők nem a bizonyossághiány kifejezést használták, hanem például: kiszámíthatatlanság, előre láthatóság hiánya, bizonytalanság, stb.

²⁵ A résztvevők neveit megváltoztattuk anonimitásuk védelmében.

magyarázat, hogy nincsen általános nézetük a bizonytalanságról. A fókuszcsoportokban találhatunk információt mindkét fajta interpretációt alátámasztandó. Egyfelől, a beszélgetések során később megjelentek általánosabb vélemények is a Magyarországon tapasztalható bizonytalansággal kapcsolatban – különösen a múlttal összevetve. Ez arra utal, hogy sok embernek, aki a saját bizonytalansággal kapcsolatos problémáira koncentrált, amikor általában véve az emberek bizonyossághiányára kérdeztem rá, van véleménye a bizonytalanság jelenségéről legalább országos szinten. Másfelől, néhány résztvevő úgy érezt, hogy nem tud beszélni arról, hogy mások mekkora bizonyossághiányt érezhetnek, csak a saját vagy az ismerősei helyzetéről tud beszélni, mivel nincs elég információja mások tapasztalatairól. Ez az információs szakadék természetesen szintén fakadhat a mások által megtapasztalt bizonyossághiánnyal szembeni érdeklődés hiányából.

Az alábbi idézetből látható, hogy egyes résztvevők még akkor is saját maguk és környezetük bizonytalanságérzetéről beszélnek, amikor külön felhívom a figyelmet arra, hogy itt most nem a saját helyzetük a kérdés:

Kérdező: - Az első kérdésem az, az lenne, hogy hogyan érzitek, az emberek manapság tudnak-e eleget előre arról, hogy hogyan fog alakulni az életük? Jó nehéz kérdés. Tehát, hogy mennyire engedi az élet, hogy előre lehessen látni, esetleg talán legyen ez a bemelegítő kérdés, ezért haladjunk így körbe, utána már mindenki akkor beszél, amikor akar, vagy egymásra is reagálunk, de az első kérdésnél csak menjünk talán, így körbe...

Mariann: - Szerintem ez, ez nagyon tág fogalom, mert ez a kérdés ez nagyon nagy dolgokat ölel magába, igazából mindenkinek más a véleménye erről. Én személy szerint úgy gondolom, hogy nem igazán lehet előre látni a mai világban azt, hogy mi fog történni.

Kérdező: - Mhm... de miért? Mi a jellemzője a mai világnak, ami...

Mariann: - Nem érzem biztosítva a jövőt, tehát nem érzem úgy, hogy amit, amibe én most belekezek, azt holnapután ugyanúgy meg tudom csinálni, vagy véghez tudom vinni, egyáltalán amit elkezek.

Kérdező: - Mhm... de hogy ez miért van így szerinted, ez mindenki számára így van, vagy...

Mariann: - Szerintem elég sokan érzik így

Kérdező: - Mhm... és ez mitől lehet, tehát az mondjuk egész világon így van, vagy csak az országban, hogy érzed?

Mariann: - Hát, végül is szűkebb körben, tehát igazából ez egy embernek a családja, az ismerősök, tehát övelük beszéljük meg ezeket a dolgokat, hiszen ők is így érzik, legalábbis a nagy többségük, hogy ez van.

Kérdező: - Aha, értem, aha, György?

György: - Én először nagy általánosságban szeretnék beszélni, <közben a kérdező: - Aha, igen.>, szerintem mindenképpen választóvonal az EU csatlakozás időpontja, tehát utána szerintem senki nem tudja, hogy mi lesz a sorsa, se anyagilag, se munkahelyileg, hát a szűk környezetben pedig szerintem most mindenkinek nagy a kolonc, kivétel nélkül.

Kérdező: - Igen lesz arra is kérdés, hogy nektek a saját jövőtöket hogy érzitek, de most elsősorban, maradjunk tényleg az általánosság szintjénél, hogy érzitek az emberek általában, hogyha nehéz, akkor rátérünk tényleg és lehet mondani a saját helyzetet is akkor, de tényleg az lesz a második kérdés, hogy milyen lesz.

Móni: - Folytassam én? Szinte én is ugyanúgy csatlakoznék az előttem lévőkhöz, ennyi a mondanivalóm nekem is. Én is félek az EU csatlakozástól, de ugyanakkor örülök is neki egyrészt, de mivel én már eléggé benn vagyok a korban, mondjuk, jó ötvenes, így hát egy vigaszom van, hogy talán lassacskán kacsintgathatok a nyugdíj felé, és akkor megnyugszom. De a másik pillanatban már nem nyugszom meg, illetve felborzolódok, hogy itt vannak a gyermekeim és jönnek utánam a nyomomban, és hiába van iskola vagy középfokú vagy, akármi, nagyon nehéz nekik. Egyáltalán mindenkinek rossz, de ez most még nem jelent semmit...

Kérdező: - Mmm... László?

László: - Hát, szerintem, én csak a szűkebb családi, munkatársaim körében tudok véleményt mondani, félnek az emberek a jövőtől, ahogy látom a gyerekeken... bizonyos tizenhét-tizennyolc éves korig ők reménykednek abban, hogy nem lesz velük semmi? Nálunk is vannak a családban tanulók, általános iskolásokról tudok beszélni.

Kérdező: - Tehát, akkor korosztályfüggő.

László: - Korosztályonként látom a dolgokat, de a fiatalok inkább, és 20 éves kor után, ott már jön a létbizonytalanság, ott kezdődnek ezek a problémák, hogy munkahelyi, hogy hova megyek, hogy lesz-e valami?

/4. fókuszcsoport: dombóvári átlagos alkalmazottak/

Sok résztvevő nem is ismerte fel, hogy, amikor a saját (vagy gyerekük) társadalmi-demográfiai csoportjáról, vagy a magyarok életében tapasztalható bizonyossághiányról beszéltek a saját speciális tapasztalataikból általánosítanak. Szemléletes példa erre az a gazdag interjúalany, aki azt állította, hogy Magyarország számára a nagy vagyonok nem megfelelő védelme a legnagyobb bizonytalansági tényező.

A válaszadók többsége valamilyen módon Magyarország kontextusában válaszolt az első általános kérdésre a bizonytalansággal kapcsolatban. Amint az az alábbi idézetből is látható voltak esetek, amelyek során a résztvevők explicit módon említették, hogy nem tudnak a világ szintjén válaszolni, csak a magyarországi helyzetről tudnak beszélni:

Kérdező: - Először egy általánosabb kérdés lesz, utána a többi kérdés már önökre fog vonatkozni, hogy önök hogy látják a saját helyzetüket, de az első kérdés még arra vonatkozna, hogy hogy érzik általában véve mennyire lehet az embereknek előre látni, hogy hogyan fog alakulni az életük. Tehát engedi a világ manapság, olyan a világ, hogy előre lehet látni, mi fog történni egy emberrel, vagy nem igazán olyan?

István: - Hát, nem sokat lehet előre látni szerintem...

Bálint: - Itt úgy volt, hogy a világ országaira lebontva? Magyarországra nem lehetne?

Kérdező: - De.

Bálint: - Azért mert itt úgy volt feltéve a dolog, hogy a világban.

Kérdező: - Abszolút lehet Magyarországra.

Bálint: - Magyarországra. Magyarországon nagyon kiszámíthatatlan, bizonytalan az embereknek a jövője, hogy lényegében mi lesz ebből, mert nem lehet. Ma

gondolnak egyet, azt mondják, valamelyik dolgozónak azt mondják, hogy köszönjük szépen. Az nem egy fair dolog szerintem, mert hogy mondjam, én nagyon sok kollégával, meg nagyon sok emberrel találkozom, és sajnos ez fönn áll. Ma még dolgozik, a munkája ellen nincsen semmi kifogás, s azt mondják neki holnap, hogy köszönjük szépen, holnap ne is jöjjön be dolgozni.

Kérdező: - Tehát az is kiszámíthatatlan, hogy megtarthatják-e a munkájukat?

Bálint: - Igen, igen, tehát a hétköznapi kisemberekről lévén szó.

/10. fókuszcsoporthoz: kaposvári képzetlen férfi fizikai munkások csoportja/

Más esetekben a résztvevők gyakran Magyarország kontextusában válaszoltak anélkül, hogy reflektáltak volna arra tényre, hogy nem fogalmaztak meg állítást a szélesebb világban az emberek által tapasztalható bizonyossághiánnyal kapcsolatban. Csupán a válaszadók csekély hányada beszélt általában véve az emberiséget érintő bizonyossághiányról vagy világ szintű bizonyossághiányról. A későbbiekben is a fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetések során a bizonyossághiány jelenségét a magyar kontextuson belül tárgyalták a résztvevők. Az egyedüli országok, amik felmerültek a bizonytalanság tekintetében a nyugati országok voltak. A nyugati országokat a résztvevők elsősorban, olyan helyekként fogták fel, ahol biztonság van, különösen a 2001. szeptember 11-ikei események előtt. A más országokban zajló események nem igazán látszottak bizonytalanságérzetet kelteni a résztvevőkben, bár szeptember 11-ike után történt néhány utalás erre vonatkozólag. Ugyanakkor, ezekben az esetekben is a bizonyossághiány és a félelem tárgyát az a lehetőség képezte, hogy a terror eljuttat Magyarországra is. Tehát, a fókuszcsoporthoz tartozók során nem igazán jelent meg általános diskurzus a világ bizonytalanságáról. Ez azért is érdekes, mert Lianos (2001) ettől eltérő következtetést von le az *Uncertainty and Insecurity in Europe* kutatás próbafázisának brit fókuszcsoporthoz tartozók és interjúi alapján, arra vonatkozólag, hogy Nagy-Britanniában hogyan látják az emberek a bizonytalanságot: ott a válaszadók könnyen beszéltek a témáról világszinten is.

Sok résztvevő – különösen az idősebbek és az alacsonyabb osztályhoz tartozók – nem tartották a bizonytalanságot egy természetes és elkerülhetetlen jelenségnek. Mindez azért figyelemreméltó, mert Lianos (2001) azt a feltevést fogalmazta meg a fentebb említett brit fókuszcsoporthoz tartozók és interjúi alapján, hogy Nagy-Britannia késő-modern kontextusában az emberek természetesnek veszik a bizonyossághiányt, a modern élet, a kapitalizmus elkerülhetetlen jellemzőjének tartják világszinten. Ő úgy találta, hogy „hegemónikus intézményi diskurzus” jelent meg a brit válaszadóknál. Eszerint a bizonytalanság természetes és elkerülhetetlen a jelenlegi világban, és a dolgok olyan

mértékben komplexek és gyorsan változóak, hogy még a kormányok sem tudnak tenni semmit ezzel kapcsolatban. Esetükben tehát a diskurzusokban a hatalom és a bizonytalanság nincs összekapcsolva, nem hibáztatódnak a hatalmon levők a bizonytalanság miatt. Ezzel szemben a magyar fókuszcsoport résztvevők többsége nem gondolta úgy, hogy a bizonyossághiány és a biztonsághiány szükségszerű jelenségek lennének, hanem inkább, mint egy olyan jelenséget tekintették, amelyet konkrét intézmények, személyek okoznak, – például munkaadók, a magánnyugdíjpénztárak, a politikusok, – és, amely orvosolható lenne például a kormány által, ha a kormány akarná. A magyar csoportokban nem a bizonytalanság normális voltát hangsúlyozták, hanem többen inkább az abnormalitását. Akadtak, akik arra vezették vissza a bizonytalanságot, hogy Magyarországon még mindig nem valódi kapitalizmus, hanem pusztán „vadkapitalizmus“ van, és hogyha „igazi” kapitalizmus lenne, akkor nagyobb bizonyosság és biztonság is lenne a jövővel kapcsolatban:

Kérdező: - Önkéntes nyugdíjpénztárakba nem fizettek be?

Ákos: - Mi a garancia arra, hogy nyugdíjasként visszajön az a pénz? Ugye ez a magánnyugdíjpénztár, semmi biztonság nincs abba, hogy ez 5-10 év múlva ez a nyugdíjpénztár ugyanúgy meg lesz. Ugyanúgy felhalmozódnak a pénzek, tehát lesz miből visszafizetni.

Eszter: - Ha csődbe nem megy.

Ákos: - Hát ez az.

Pál: - Ez azért vadkapitalizmus, mert a kapitalizmus jellemzői nincsenek meg. Tehát nincs szociális háló, nincs nyugdíjbiztonság, a banki rendszer katasztrofális, hát azért nem lehet pénzhez jutni, mert a bank annak ad, akinek már nem kéne... Most nincs rendszer. Közbülső állapot, úton vagyunk.

Ágnes: - Igen.

/2. fókuszcsoport: budapesti önfoglalkoztató szakértelmiségiek/

A résztvevők kisebb része hangsúlyozott olyan nézőpontot, hogy a bizonyossághiány természetes aspektusa a kapitalizmusnak, az emberi életnek, vagy a saját életüknek. Míg a brit fókuszcsoportokban ez Lianos szerint tipikusnak volt tekinthető. Lajos a székesfehérvári csoportból ezt az álláspontot képviselte. Az alábbiakat mondta az általános nyitókérdésre:

Lajos: - Nekem az a véleményem, hogy szerintem is kiszámíthatatlan a jövő, de szerintem ez egy természetes folyamat, sajnos. Mert a világgazdaság is, ha megnézzük állandóan változik, és ha belegondolunk, próbálunk utána gondolni, hogy miért van ez, elég természetes folyamat, nem lehet rajta változtatni. Mindenkinek van konkurenciája, satöbbi. Mindig változik valami, és ez, ezzel jár, szerintem együtt.

/3. fókuszcsoport: székesfehérvári átlagos alkalmazottak/

A gimnazisták csoportja pedig azt hangsúlyozta, hogy számukra a bizonyossághiány természetes összehasonlítva a szüleikkel. Míg a szüleiknek magas elvárásaik voltak a

bizonyossággal, a biztonsággal kapcsolatban, nekik már nem voltak ilyen elvárásaik, például, hogy egész életre szóló munkahelyük legyen.

A fókuszcsoporthoz során a biztonsághiány-érzet a válaszadók saját és/vagy közeli családtagjaik anyagi- és munkahelyzete köré fókuszálódott és a jövőről való koncepciókat is ezek a területek dominálták. A munkáról leginkább abból a szempontból volt szó, hogy van-e munka vagy nincs, illetve, hogy milyen mértékű a munkából származó jövedelem. A munkanélküliség főként, mint anyagi probléma jelent meg a fókuszcsoporthoz során (bár a résztvevők elismerték, hogy nem anyagi problémákhoz vezethet, de azoknak a problémáknak a gyökereinél is a jövedelem hiányát látták). A munkával kapcsolatos biztonsághiány nagyrészt anyagi fókuszú volt. A résztvevők könnyen és sokat beszéltek az anyagi bizonyosság- és biztonsághiányról. Látnivaló volt, hogy ez egy olya téma, amiről gyakran szoktak nyilatkozni, és amiről úgy vélik, hogy mások is könnyen tudnak kapcsolódni hozzá. Már az első általános nyitó kérdéseknél is a válaszadók gyakran a munkáról és a pénzről kezdtek el beszélni (és azon belül sokszor a saját anyagi és munkahelyzetükről):

Kérdező: - A kérdés az az lenne, hogy hogy érzitek, az emberek manapság tudnak eleget arról, hogy hogyan fog alakulni a jövőjük, tehát az élet engedi manapság, hogy az emberek irányítsák a jövőjüket?

Tibor: - Bizonyos értelemben minden az anyagiaktól függ. Tehát az, ami sohasem biztos. Azon múlik minden, hogy hogyan alakul a jövő. Konkrétan előre ezt nem is nagyon lehet ismerni. A következő hónapot maximum. Szerintem. Aztán lehet, hogy más szerint már nem.

Kérdező: - Többiek szerint?

Ivett: - Nem. Egyértelmű, hogy nem /lehet eleget tudni a jövőről/. Szóval tulajdonképpen, az, aki csak ebből a fizetésből él, amit itt keres, az nem. Mert ez pont annyi, hogy, ha jól beosztja, aki elég ügyes, és be tudja osztani, az a következő fizetésig, de aki nem, ugye az már elcsúszik, és, ha már az ember elcsúszott, akkor már vége mindennek.

/1. fókuszcsoporthoz: egy tatabánya környéki faluban található üzem alkalmazottjai/

A csoportok során a különféle témák megtárgyalásakor a pénz és a munka fontosságának kérdésköre újra és újra felvetődött. Amikor, a nyugdíjasokat arra kértem, hogy beszéljenek a nyugdíjas lét nem anyagi vonatkozásairól, erre többségük nem volt hajlandó, hanem továbbra is az anyagi nehézségeiket feszegette. Egyes nyugdíjasok még a saját halálukról is csak pénzügyi szempontból beszéltek – arra kitérve, hogy mennyibe kerülne a temetésük és a házastársak elvesztése is legfőként, mint pénzvesztés jelent meg a beszélgetés során. A legtöbb érzelmi megnyilvánulás (például sírás, heves vitatkozás, stb.) a csoportok során anyagiakkal kapcsolatos

problémákhoz, témákhoz volt köthető. Egyik érdekes eleme volt ennek az anyagi fókusznak a konkrét pénzösszegek visszatérő említése. Több fókuszcsoportban is, – leggyakrabban a nyugdíjas csoportban és a férfi szakképzetlen munkásokat tartalmazó csoportban –, gyakran emlegettek konkrét pénzösszegeket, mint például a fizetés nagysága az államszocialista rendszerben, termékek árai, a fűtés költsége, stb. A pénzösszegek megtárgyalása nagy érdeklődést váltott ki. Voltak, akik arról panaszkodtak, hogy az anyagi értékek túl fontosak Magyarországon, miközben maguk a panaszkodók is erős anyagi orientáltságról tettek tanúbizonyságot. Az anyagi fókuszra utal az is, hogy a csoportok során a nyugati országok dominánsan, mint egy olyan hely jelentek meg, ahol anyagi jólét uralkodik és ebből kifolyólag, mint egy olyan hely, ahol nincs bizonyossághiány és biztonsághiány. A nyugati országokban élők anyagi helyzetét és életszínvonalát sokan, mint egy elérendő ideált említették. Az anyagi szemlélet fontossága jelent meg abban is, hogy sok társadalmi jelenséget anyagi okokra vezettek vissza. Például a válási arány növekedését sokan a munkával és pénzzel kapcsolatos okokkal magyarázták.

Míg a késő-modern társadalmakban az aspirációk, a cselekedetek egyik mozgatórugójának Lianos (2001) az önmegvalósítást tekinti, addig megfogalmazható egy feltevés, hogy Magyarországon a lakosság jelentős hányada számára a magasabb jövedelemre törekvés lehet ilyen mozgatórugó. Ez az anyagi hajtóerő nagyon erősnek tűnik. Sokan magasabb jövedelemre törekednek akár nagyon sok munka árán is. Ez a törekvés azonban ellentétes eredményekre vezethet. A cél az sok esetben, hogy az egyén hozzájáruljon a család jólétéhez azáltal, hogy a munka révén szerzett jövedelemmel növeli a család életszínvonalát. Ugyanakkor, ez a nagy munkamennyiség gyakran azt eredményezi, hogy a felnőtt családtagok, – különösen a férfiak, – kevés időt tudnak csak eltölteni a családjukkal, amely potenciálisan csökkenti a család érzelmi jólétét. A nagyobb jövedelemre, vagyoni törekvés feltehetőleg a magyarok magas anyagi aspirációs szintjére vezethető vissza. Kérdőíves kutatások eredményei azt mutatják, hogy a Nyugat-Európában tapasztalható életszínvonal fontos összehasonlítási alap a magyarok számára, amikor értékelik a saját életszínvonalukat (Sági 2000). Ez a fókuszcsoportok során is megjelent, az egyik csoportban például az keltett keserűséget, hogy úgy vélték, a nyugati országokban még a munkanélkülieknek is gyakran magasabb a jövedelme és életszínvonala, mint a magyar lakosság többségének. A fókuszcsoport résztvevők egy részének egy másik referenciapont az életszínvonal tekintetében az

államszocialista rendszer volt. Voltak, akik azokat a dolgokat hangsúlyozták az államszocialista korszakból, amelyekkel úgy vélték akkor rendelkeztek, de ma már csak nehezen jön össze, mint például a nyaralás lehetősége.

Az anyagi biztonsághiány többek között az alábbi konkrét félelmekben és szorongásokban öltött testet a résztvevők számára. Mi fog történni velük anyagilag, ha ők vagy a családtagjaik elvesztik az állásukat; félelem, hogy tudnak-e olyan munkát találni, amely megfelelő jövedelmet biztosít; félelem azzal kapcsolatban, hogy ők és a családtagjaik megfelelő életszínvonalon fognak-e tudni élni, lesz-e megfelelő lakásuk, házuk; félelmek arra vonatkozólag, hogy mekkora nyugdíjat fognak majd kapni; félelem az árák emelkedése miatt; félelem amiatt, hogy mi történik velük, ha idősek és betegek lesznek és nem lehet megfelelő jövedelmük; bizonytalanság amiatt, hogy ki tudnak-e jönni keresetükből; biztonsághiány amiatt, mert nem tudni, hogy az általuk elvégzett munka ki lesz-e fizetve.

A munkához kapcsolható félelmek és szorongások nagyrészt anyagi jellegűek voltak. Ugyanakkor, nem lehet minden esetben könnyen szétválasztani a munkához köthető biztonsághiány anyagi és nem anyagi aspektusát. Akadtak, akik úgy tűnt az állások instabilitásának nem anyagi aspektusai miatt aggódtak, hanem egyáltalán amiatt, hogy változásokat kell megtapasztalniuk. Egyesek számára a tény, hogy létezik annak a lehetősége, hogy emberek elveszíthetik az állásukat és ez velük is megtörténhet, biztonsághiány-érzetet váltott ki, annak ellenére, hogy akikről itt most szó van, úgy érezték valószínűleg találnának új állást. Maga a tény, hogy úgy érezték, nem számíthatnak arra, hogy egy helyen dolgozhassanak nagyon sokáig, és ha elveszítik állásukat, keresztül kellene menniük az új állás keresésének folyamatán, – amit ők egy nagyon nehéz folyamatnak tartottak, – úgy tűnt, hogy félelmet és szorongást vált ki bennük.

Az is előfordult, hogy egyes csoportokban az árák változásai jelentek meg, mint félelemkeltő tényezők. Egyfelől, az látszott kiváltani biztonsághiányt (a kevésbé szigorú definíciójának megfelelően), hogy az árák állandóan növekednek, másfelől annak a biztos tudatnak a hiánya, hogy nem lehet előre látni, pontosan mekkorák lesznek az árák.

Kevésbé erőteljesen többek között a biztonságihiány alábbi forrásai is megjelentek a csoportok során: bűnözés, politikusok, politika, korrupció, európai integráció, betegségek, deviancia. A környezeti, ökológiai, tudomány és technika által kiváltott veszélyek, – amelyekre a főbb késő-modern teoretikusok szerint a félelmek fókuszálódnak a késő-modern társadalmakban (Beck 1992, 2000), egyáltalán nem álltak a magyar fókuszcsoporthoz az érdeklődés központjában. Környezeti témák kerültek elő ugyan a csoportok során, de csak akkor, amikor a résztvevőket szembesítettük egy hosszú listával, amelyek a biztonságihiány lehetséges forrásait mutatták, és felkértük őket, hogy válasszák ki azokat a tényezőket, amelyekkel kapcsolatban biztonságihiányt éreznek. Ezen a listán szerepelt ez a témakör, és ekkor is a résztvevők kevésbé tartották fontosnak, mint az anyagi kérdéseket, és szinte kizárólag helyi és jelenlegi ökológiai problémákat neveztek meg.

Amikor a korábban említett listát a résztvevők áttekintették, több fókuszcsoporthoz is artikulálódtak rasszista nézetek a romákkal és a migránsokkal kapcsolatban (még egy olyan csoportban is, ahol volt egy roma résztvevő). Ugyanakkor, leggyakrabban nem félelmet vagy szorongást fejeztek ki a résztvevők velük kapcsolatban, hanem inkább pusztán negatív véleményt.

A résztvevőket megkérdeztük a család területén tapasztalható bizonytalanságról, biztonságihiányról is. Nagyon nehezen beszéltek erről a témakörrel. Úgy tűnt, hogy nincsenek népszerű diskurzusok a témáról, amelyeket az emberek felhasználhatnak. Csak egy vélemény volt, amely szinte az összes csoportban megjelent, mégpedig, hogy a családi szférában tapasztalható trendek az anyagi bizonytalanság következményei. Egyfelől, úgy vélték, mivel az emberek nem érzik biztosnak a jövőbeli anyagi helyzetüket, kevésbé házasodnak, mivel nem érzik úgy, hogy lenne egy biztos anyagi alapuk a családalapításhoz. Másfelől, úgy gondolták, a válások arányának növekedése arra vezethető vissza, hogy az anyagi bizonytalanság következményeképp nő a feszültség a házastársak között. A késő-modern teoretikusok szerint a reflexivitás, azaz az a jelenség, hogy “a társadalmi gyakorlatokat állandóan vizsgálódásnak vessék alá és reformálják az ugyanezen gyakorlatokra vonatkozó, bejövő információk függvényében” (Giddens 1990:38) fundamentális jelensége a késő-modernitásnak (Giddens 1991). Úgy tűnt, hogy a résztvevők körében a családi szféra változásaival kapcsolatban nagyon kicsi a reflexivitás foka. Bár a résztvevők tudatában voltak annak a ténynek, hogy a

házasságok nagy aránya végződik válással, és hogy a válási ráta megnövekedett a korábbi évtizedekéhez képest, ez a tudás önmagában nem változtatta meg a társadalmi gyakorlatukat és azt, ahogyan a saját párkapcsolataikra tekintettek. Sokan állították, hogy amikor egy párkapcsolatban vannak, ők mindig azt gondolják, hogy örökké fog tartani és elítélően nyilatkoztak olyan gyakorlatokról, amelyek figyelembe veszik annak a lehetőségét, hogy egy házasság felbomolhat: például a házassági szerződésről. Ez éles ellentétben áll azzal, amiről Lianos (2001) beszámol az *Uncertainty and Insecurity in Europe* kutatás brit fókuszcsoportjai és interjúi kapcsán. Az ottani fókuszcsoportok és interjúk során úgy tűnt, hogy a válaszadók mindig figyelembe vették a szeparáció lehetőségét, a partnerkapcsolatokra, mint időleges szövetségekre tekintettek, és a saját gyakorlatukat abból a szempontból is felülvizsgálták, hogy az kedvező vagy kedvezőtlen lenne-e akkor, ha szeparáció történik. Elképzelhető lenne egy olyan értelmezés, hogy a magyar résztvevők azért beszéltek olyan nehezen a családi szféra területéről, mert úgy érezték, hogy ez egy túl személyes téma. Ennek a feltételezésnek ellentmondani látszik az a tény, hogy az emberek beszéltek a család területével kapcsolatos személyes dolgokról, mint például arról, hogy elváltak. Ráadásul ezt a problémát elkerülendő sok kérdést a család területével kapcsolatban általánosságban az emberekre és nem konkrétan a fókuszcsoport résztvevőkre fogalmaztunk meg. Úgy látszott, hogy a résztvevők nem rendelkeztek diskurzussal általában véve a családi szférában tapasztalható bizonytalanságról sem. Sokkal könnyebb feladatnak látszott a résztvevők számára a pénzügyi dolgokról beszélni, az anyagiak területének reflexivitási foka sokkal nagyobb volt, és sokkal több közhely is megjelent az anyagiakkal kapcsolatban.

A legtöbb esetben a fókuszcsoportok során artikulált félelmek és szorongások a résztvevőt magát fenyegető veszélyekre, fenyegetésekre vonatkoztak. Egyes esetekben a biztonságihiány a résztvevő egyik családtagjának, leggyakrabban gyermekének jövőjével volt kapcsolatos. Például, némely idősebb válaszadó, akinek aktív korú gyermeke volt, kifejezte félelmét gyereke anyagi- és munkahelyzetével kapcsolatban. Az idősebb résztvevők gyakran hangsúlyozták, hogy a fiatalok azok, akiknek szükségük van dolgokra, nekik idősebbeknek, kevesebb is elég, ezzel indokolván, hogy miért inkább gyerekük, és nem pedig saját maguk miatt aggódnak. A nyugdíjas csoportban több résztvevő panaszkodott biztonságihiányról amiatt, mert úgy érezték, hogy nem tudják a gyerekeiket megfelelően támogatni anyagilag, míg úgy vélték a gyereküknek szükségük

lenne a támogatásukra. Néhány nyugdíjas pedig kifejezte aggodalmát azzal kapcsolatban, hogy mi fog történni a gyerekeikkel, amikor ők meghalnak, és nem fogják tudni a gyerekeiket tovább már anyagilag támogatni:

Anett: - De a fiatalok, akik dolgoznak, és még az élet előttük van, mert például már nekem, vagy nekünk már ruhából csak minimális kell, tényleg csak a fehérnemű, meg amiket jobban megvásárol az ember. Mert hát már ruhákat nem nagyon vásárol, mert minek, ugye? De a fiatalok, akik, előttük van minden, hát azok is, akik dolgoznak, hát mit kapnak?

Kérdező: - Szokott attól félni, hogy a gyerekeinek milyen megélhetési nehézségei lesznek?

Anett: - Igen.

Ildikó: - Rettegek, rettegek én is mindig, mert munkanélküli,

Anett: - De mi lesz, ha én nem tudok segíteni?

/5.fókuszcsoporthoz: salgótarjáni átlagos nyugdíjasok/

A fókuszcsoporthoz az egyes egyének esetén többnyire együtt járt a bizonyossághiány és a biztonsághiány hangsúlyozása: általában, aki hangsúlyozta a bizonyossághiányt az biztonsághiányról is beszámolt, aki pedig nem fektetett hangsúlyt a bizonyossághiányra, az nem számolt be biztonsághiányról. Ugyanakkor, voltak esetek, amikor a résztvevők bár a jövő kiszámíthatatlanságáról számoltak be, de biztonsághiányról nem:

Nikolett: - Semmifajta félelem nincs bennem egyébként.

Kérdező: - Mert azt mondtad, kiszámíthatatlan a jövő. De ez nem okoz félelmet.

Nikolett: - De hát ez nem baj... De pont az a buli, érted, hogy gyakorlatilag az életed minden pontja egy bizonytalansági faktor,

Anikó: - Persze, de

Nikolett: - De megtanul az ember ezekkel élni, mert mit idegeskedjek ezen?

Anikó: - Na, de egy idő után már nem idegeskedsz.

Nikolett: - Azt mondom, hogy egy idő után nem érdekel, mert megtanulod ezt a fajta káoszban való lavírozást, amit teljesen jól be lehet löni.

Kérdező: - És ez izgalmas, akkor szerinted?

Nikolett: - Nekem igen.

Kérdező: - <Anikó felé fordul> Neked?

Anikó: - Igen. <bólint>

Nikolett: - Anyukámnak például már nem. Anyukám szét-<érthetetlen> magát rajta, de nekem izgalmas.

/9.fókuszcsoporthoz: budapesti női középvezetők/

A fenti esetben különösen Nikolett hangsúlyozta egyszerre a kiszámíthatatlanságot és a biztonságérzetet. Ugyanakkor, ha jobban megvizsgáljuk Nikolett állításait, kiderül, hogy nagy önbizalma miatt valójában egyfajta bizonyosság mégiscsak jelen van a jövőképében: az, hogy sikeres lesz. Tehát, ha meg is valósul valamilyen veszély, képes lesz megbirkózni vele:

Nikolett: - Azért nincsenek félelmeim, mert tudom, hogy mennyit érek, tudom, hogy jól csinálom azt, amit csinállok, tudom, hogy ha itt nem, akkor majd ott, tudom, hogy ott is fogok pénzt keresni, meg hogyha kell, akkor a 72. helyen is.

A szűk értelemben vett biztonságihiány kategóriájába nem beletartozó, teher alapú biztonságihiányra példa első látásra Mariann esete, aki az állami szférában dolgozik, és ezért úgy gondolja, hogy állása szinte biztos, ugyanakkor mégis saját helyzetét úgy definiálja, hogy nem érzi teljesen biztonságban magát, mert úgy véli nem tudja azt elérni, amit szeretne. Biztos teherként értelmezi azt, hogy a keresete a jövőben is túl kevés lesz. Mariann az alábbiakat mondta a saját biztonságérzetét firtató kérdésre:

Mariann: - Nem tudom igazából, szóval, nem érzem biztonságban magam, mert, mert nem tudom megalapozni a jövőmet. Tehát nem tudok elindulni. Most, addig, míg otthon vagyok, érzem azt, hogy szüleim támogatnak, amennyire tudnak, segítenek. De az, hogy én elszakadjak otthonról, és önálló életet kezdjek, szóval ez, abszurdum. Nem megy, nem. Hiába van munkahelyem, mióta végeztem az iskolával, azóta dolgozom. Azt mondom, állami cég, tehát igazából biztonságosnak mondható. De nem jutok egyről a kettőre.

/4. fókuszcsoport: dombóvári átlagos alkalmazottak/

Ha alaposabban elemezzük Mariann esetét, akkor egyértelművé válik, hogy bizonyosságihiány is megjelenik az ő jövőképében. Bár úgy véli biztos rossz anyagi helyzettel kell szembenéznie a jövőben, de tetten érhető bizonyosságihiány azzal kapcsolatban, hogy hogyan fog tudni megbirkózni ezzel a biztosan bekövetkező negatív eseménnyel.

A fókuszcsoportok során kifejtett véleményeik alapján a résztvevő emberek három csoportját különítettem el. Azokat, akik bizonytalanságérzetről számoltak be (ez volt a legmarkánsabban elkülönülő csoport, továbbiakban: *aggódók*), azokat, akik ugyan elmondásuk szerint nem érznek bizonytalanságot saját jövőjükkel kapcsolatban, de hangsúlyozták, hogy együttéreznek a rosszabb helyzetben levőkkel (továbbiakban: *együttérzők*), és harmadrészt pedig azokat, akik azt állítják, hogy nem érznek bizonytalanságot és ugyanakkor együttérzésüket sem igazán fejezik ki a rosszabb helyzetben lévőkkel (*aggódás nélküli öncentrikusak*). Az utóbbi két csoport válaszai csak bizonyos témák esetén tértek el egymástól.

IV.2.5. Milyen tényezőkkel jár együtt a bizonytalanságérzet?

Azt is vizsgáltam, hogy a fókuszcsoportok során milyen jellemzőkkel függött össze a bizonytalanságérzet. Ezen belül a korábban már bemutatott mikro-hipotézisek legtöbb feltevését is górcső alá vettem.

A legtöbb fókuszcsoportban domináltak a bizonyossághiányról és a biztonsághiányról beszámoló résztvevők. Csak a résztvevők egy kisebb része számolt be biztonságérzetről, mint például a női középvezetői és a gimnazisták csoportjának résztvevői, a székesfehérvári átlagos alkalmazottak csoportjának többsége, és az önfoglalkoztató szakértelmiségiek fele. A többi csoportban vagy a nagy többség, vagy mindenki bizonytalanságérzetre panaszkodott.

Bizonyos mértékben kirajzolódik az a tendencia a csoportokon belül is, de a csoportok között is, hogy azok, akik magasabb iskolai végzettségűek voltak és magasabb osztályhoz sorolhatóak, kevésbé számoltak be biztonsághiányról és bizonyossághiányról, mint a többiek. Ez összecseng az 1. mikro-hipotézis feltételezéseivel.

A magas iskolai végzettségű és kiemelkedően jó anyagi helyzetű női menedzserek számára a biztonságérzet összekapcsolódott a menedzser-identitással: a menedzserek akkor tekinthetőek szerintük jó menedzserek, ha teljesen magabiztosak és nincsenek félelmeik. Azzal tehát, ha félelmekről számoltak volna be, azt ismerték volna el magukról, hogy nem jó menedzserek. Több szlogenjük is volt, amikkel trenírozták magukat a jövőbeli sikerességükbe vetett hitre, mint például, „aki mer, az nyer.” Volt köztük, akit kifejezetten irritált a félelmek témaköre, és legszívesebben egyáltalán nem beszélt volna erről a témáról, hanem csak pozitív témákról (ami utalhat akár arra is, hogy saját magának sem meri elismerni félelmeit).

Kérdező: - Igen, meg most már közben át is tértünk arra, ami a következő kérdésem lett volna, hogy ilyen területeket, ilyen különböző területeket vennénk végig, a tekintetben, hogy mennyire érzitek biztonságosnak, kiszámíthatónak a jövőt azzal kapcsolatban, mennyire látjátok előre a jövőtöket, vagy van-e valami félelmek a jövőképpel kapcsolatban abban a szférában és az első az pont a munka és a nyugdíj

területe lenne és már ugye itt elhangzott több állítás ezekkel kapcsolatban de hát most részletesebben ezeket megbeszélhetjük tehát, hogy no milyen félelmek vannak a munkával kapcsolatban tehát mennyire érzitek magatokat a munkában biztonságban és tehát itt szó volt arról, hogy például van akkor egy ilyen félelem, hogy a család akkor kimarad?

Anikó: - Ez nem félelem, ez egy életstílus ez egy életmód ezt valaki vagy fölveszi és csinálja és föl vállalja és azt mondja na én ez vagyok én ez akarok lenni, de akkor én tudom azt, hogy mit adok föl cserébe és akkor én úgy gondolom, hogy el tudom dönteni, hogy nekem ez így megérte. Ha nem, és kapok egy olyan lehetőséget, amire azt mondom, hogy tényleg az életben megcsináltam azt az aranyfogást, amire azt mondom, hogy igen tudok keresni egy tisztességes, olyan összeget, amire azt mondom, hogy ma meg tudok belőle élni, akkor azt mondom, hogy igen, akkor képes vagyok föladni, és akkor lehet, hogy befejezem én is úgy az életemet, hogy egyedül. De nem szeretném, de ez nem félelem. Félelem nincsen, mert hogyha abban a pillanatban, mondjuk, mint középvezetőként, vagy felsőfokú vezetőként, teljesen mindegy, hogy minek nevezzük, tehát egy vezető státuszban te elkezdesz félni, az kiül az arcodra, a döntéseidre, stb. stb. És ugye téged azért emeltek arra a posztra, mert te ott már nem hibázhatsz, legalábbis iszonyúan kicsi a lehetőség arra, hogy te hibázzál, mert temögötted ott fog sorakozni 10-20.

/9. fókuszcsoport: budapesti női középvezetők/

A gazdasági és kulturális erőforrások kapcsolatát és a bizonytalanság fókuszát tekintve kevésbé egyértelmű kép rajzolódik ki. Az anyagiak és a munka dominanciája, és a környezetvédelmi témák elhanyagolása olyan nagymértékben jellemezte a fókuszcsoportokat, hogy emellett elhalványult az, hogy a környezeti kérdésekre fordított kis figyelmen belül van-e különbség a különböző gazdasági és kulturális erőforrással rendelkezők között. A magas iskolai végzettségűeket és jó anyagi helyzetűeket tartalmazó önfoglalkoztató szakértelmiségi csoportban például a többség számára a mindennapi megélhetés problémaköre fontosabbnak bizonyult, mint a környezeti kérdések (különösen, mint a globális és távolabbi környezeti veszélyek), bár azért ez utóbbiak is felmerültek, amikor az egyebek mellett környezeti problémákat is tartalmazó listával szembesítettem őket:

Erika: - Igen, én azt gondolom, hogy az ember a napi életben maradásával van elfoglalva.

Eszter: - Lakáshiány.

Erika: - Hogy a többi persze érinti, de leginkább az, hogy holnap mit adok enni a gyerekeknek, az mindig közelebbi veszély vagy probléma, mint az, hogy a szomszédban háború van vagy nincs.

Irén: - Természeti katasztrófák olyan távoli dolgok vagy lesz, vagy nem lesz, ha van

Pál: - Nálunk egy természeti katasztrófa van évek óta az az árvíz.

Irén: - Igen, engem nem érinthet, mert itt nem lesz árvíz, úgyhogy nekem az én életemet a napi megélhetés foglalja le. Persze, nagy gond, hogy a folyók, a levegő állapota milyen, az élelmiszerek fene se tudja már, hogy mit eszünk ..

Kérdező: - Na jó, de leginkább a környezetszennyezés kapcsolatban azokkal foglalkoztok, ami ma égető probléma Magyarországon, vagy azokkal, amik később jelentkehetnek világ szinten?

Ágnes: - Most ezzel /magyarországgal és jelenlegivel/ foglalkozunk, mert tudjuk, hogy a jövőben még rosszabb lesz

Kérdező: - Most a mostani?

Ágnes: - Inkább.

Olga: - Én leginkább kiszámíthatatlan világ szintű változástól félek, ami hirtelen fog történni akár gazdasági, akár háború, akár pedig katasztrófa, de olyan dolog lesz, ami hirtelen történik és nincsenek felkészülve rá az emberek és kigyűrűzik az egész világra. És lehet, mert felgyorsult annyira mind a bioszféra, mind a gazdasági élet és az ember élete, hogy egy robbanás bármikor bekövetkezhet akármelyik területen, én ettől félek a legjobban.

Erika: - Na de hát ez napi szinten nem foglalkoztatja az embert.

Eszter: - Na de hát milliárdok tűnnek el isten tudja hova és egy rohadt gátat legalább fölépítettek volna, egyszer, stabilan, hogy ne ismétlődne meg...

/2. fókuszcsoport: budapesti önfoglalkoztató szakértelmiségiek/

A fókuszcsoportok során a jövő irányíthatóságának kérdésköre sokszor felmerült. Mivel döntően az anyagiak és a munka területe dominálta a beszélgetéseket, a jövő befolyásolhatóságának kérdése gyakran úgy merült fel, hogy valaki, aki szeretne dolgozni, tud-e munkát találni. Azok nagy részét, akik úgy vélték, hogy az emberek és ők saját maguk sem irányíthatják a jövőjüket és nem biztos, hogy aki akar, talál munkát, az *aggódók* típusába besorolható személyek tették ki. Sokan közülük hangsúlyozták, hogy nem az egyén, hanem a szerencse, a kapcsolatok, a sors, illetve az állam döntései befolyásolják a jövőt. Sok esetben ezek összefonódtak a "kisember" identitással. Az *aggódók* gyakran, mint kisemberek hivatkoztak magukra, akik nem képesek befolyásolni azt, hogy hogyan történnek a dolgok, hanem csak passzívan ki vannak téve a fentebb levők döntéseinek. Különösen erőteljesen jelentkezett ez a mentalitás a roma fókuszcsoport többségének körében:

Erzsébet: - Ha megnézem, ezen /a jövőn/ mi nem is tudunk változtatni, kisemberek, ezen nem tud más változtatni, csak a kormány. Nem?... Te csak vagy, te csak vagy, itten a döntéseket a nagy emberek hozzák a kis emberekről, hát attól függünk... Jön a választás, igaz? Hát itt azon múlik minden. Hogy az, a szociálpolitikai kedvezmények, meg mit tudom én, hogy az, a családügyi minisztérium, hogy mit fog ott, hátrányosabb, vagy még attól is szegényebb réteggel csinálni, mert ez nem rajtunk múlik. Hogy mit fog hozni a miniszter...

Sándor: - Az a helyzet, hogy az ő jövőjük /a politikusoké/, el van döntve ugye, mert ők döntenek saját magukról, mert most például, megalapítanak, egy alsóházat. Annyi politikus van Magyarországon függőbe, hogy szükség van arra, hogy egy alsóházat kialakítsanak, hogy tudják, hol, elhelyezni őket. Ők a saját jövőjüket, maguk igazítják. Na most én az én jövőmet, ő rajtuk függ, még magamtól nem igazítottam.

Erzsébet: - Hát persze, ezt mondom, hogy az életünket

Sándor: - Mert ha egyszer nem adnak rá lehetőséget, akkor –

Erzsébet: - Vagy a gyerekem jövője, az ő kezükbe van.

Sándor: - Így van.

/8. fókuszcsoport: Szerencs környéki faluban lakó romák/

Azok, akik hittek a jövő irányíthatóságában saját maguk és általában véve is az emberek számára és úgy vélték, hogy aki akar, az talál munkát, azok inkább voltak sorolhatóak az *aggódás nélküli öncentrikusok* csoportjába. Közöttük gyakoribb volt a sikereket versenyhelyzetben az egyén erényei miatt elért jó eredménynek tulajdonítani. A győri diákcsoportban és a női menedzserek közül többen is hangoztatták, hogy „mindenki a maga szerencséjének a kovácsa.” Így eddig a kapott eredmények összhangban vannak a 2. mikro-hipotézis jövő irányíthatóságára vonatkozó állításával. Ugyanakkor a képet bonyolítja, hogy a magukat biztonságban érzők egy kisebb csoportja, azok, akik az *együttérzők* csoportjába tartoznak inkább voltak hajlamosak egy köztes álláspontra. Volt, amelyikük hangsúlyozta, hogy vannak az embereknek olyan csoportjai, akik nem tudják irányítani a jövőjüket, nem feltétlenül tudnak munkát találni, illetve olyan is volt közülük, aki részben a szerencsének tulajdonította saját jó helyzetét.

A fenti három álláspont markánsan rajzolódott ki a nyugdíjas csoportban. A határozott egyéniségű Károly vehemensen képviselte azt az álláspontot, hogy ő biztonságban érzi magát, és a lehetőségek, álláslehetőségek mindenki számára adottak a mostani rendszerben. A csoport többi tagját ez a hozzáállás negatívan érintette, mert egyrésztől ők anyagi bizonytalanságra panaszkodtak, másrésztől többen közülük bizonytalannak érezték gyerekeik lehetőségeit, és volt, akinek munkanélküli volt a gyereke vagy a házastársa. Egy másik résztvevő, Anett pedig azt hangsúlyozta, hogy ő lehet, hogy „kilóg a sorból”, „kívülálló”, amiatt, hogy neki magas a nyugdíja és biztonságban érzi magát a saját jövője szempontjából, de ugyanakkor nem ért egyet Károllyal azzal kapcsolatban, hogy aki akar, az talál munkát és együttérez a nehéz helyzetben lévőkkel:

Károly: - Egy biztos, hogy most megvannak a lehetőségek, tehát aki, tehát a lehetőségek. Sült galamb senkinek nem repül a szájába, de akinek megvan a lehetősége, képességei birtokába, tehát na most az az egyre magasabbra tud emelkedni, több jövedelemre tud szert tenni. Most nyilvánvaló, van aki föl fog érni a csillagos éjig, van, aki meg le fog maradni. Versenyhelyzet van. Csak azért mondom, mert én is találkoztam olyan 27 éves gyerekkel, vagy vállalkozóval, hogy hogy hívják, évi 50 milliót keresett. Olyan is van, aztán egy fiatal volt...

Péter: - No, de egy pillanatra, az én lányom 43 éves, van neki kereskedelmi szakközépiskolája, és nem tud elhelyezkedni. Mert már 40 éven felül van.

Anett: - Ez így van.

Károly: - Én a rendszerváltás után 55 éves koromban cseréltem munkahelyet.

Anett: - Szerencséd volt, mert...

Mária: - De oda is csak egy ember kellett. <folyton egymás szavába vág, egyszerre beszélnek>

Péter: - Nem szabad így nézni, Károly. <a kezével szemellenzőt mutat>, ne csak magadról beszélj!

Mária: - Mert ha három osztályt összevonnak, és bejött ez a számítógép, meg bejött, hogy a titkárnő csinál mindent, ahol volt három osztály, és a három osztályon dolgoztak teszem föl tizenöten, és most van egy osztály, és csak dolgoznak öten, akkor most a többi hova menjen el ugyanavval a képesítéssel?...

Ildikó: - Aki vállalkozásba kezdett, az mind megbukott...

Mária: - Azért volt jobb a Kádár rendszerben, mert nem voltak munkanélküliek. Alacsonyok voltak a bérek, de mindenkinek volt munkahelye, és mindenkinek volt fizetése.

Károly: - A vállalkozás nem csak kereskedelemről áll, van termelés is, meg ipari termelés is... A lehetőség adott.

Péter: - Jó, de egyik sem ért veled egyet, Károly, nem.

Károly: - Nem, hát ez nem is kötelező. De a lehetőségek adottak.

Kérdező: - Ó, mindenféle különböző vélemények vannak.

Anett: - De evvel /Károly állításával/ most én sem értek egyet, mert mondjuk eléggé, egy kicsit olyan kívülállónak érzem magam, már olyan értelemben ... <érthetetlen> /hogy nekem magas a nyugdíjam/. De egyetértek azokkal, akiknek kevés, mert én is tudom, én is vásárolok, meg tudom az értéket, hogy mi az, mert mindenki ebből él, és nagyon sajnálom, hogy a

Mária: - Nagyon nehéz.

Anett: - De az, hogy neked sikerült 55 évesen váltani, az egy óriási szerencse. De nyugodtan mondjuk azt,

Károly: - Vagy tudás kérdése.

Anett: - Nem csak a tudás kérdése, mert én ismerek olyan diplomás embert, akit 50 fölött egyszerűen kitétek, és nem kellett sehová sem. Hát itt volt a legjobb barátunk, 59, 51 éves korában megszűnt a -milyen gyár volt a gazda lakótelepen?

Péter: - FESZI, a FESZI, az ötvözetgyár, az ötvözetgyár.

Anett: - Mindegy. Ötvözetgyár, igen. Pénzügyi osztályvezető volt. Tanult ember, főiskolát végzett, 51 évesen megszűnt a munkaviszonya neki, sehová nem vették föl. Pedig, pedig, és mi lett a vége? Hogy 59 évesen sajnos elment tőlünk, mert nem bírta, nem bírta. És tanult ember volt. Tehát nem csak a tudás számít, nem csak a tudás számít. Pedig ő is akart vállalkozni, ő is akart ide-oda

Mária: - Szerencse is kell hozzá.

Anett: - és nem tudott elkezdni semmit.

/5.fókuszcsoporthoz: salgótarjáni átlagos nyugdíjasok/

Látható, hogy Károlyt komoly támadások érik álláspontja miatt. A fókuszcsoporthoz tartozóval foglalkozó alfejezetben már volt szó arról, hogy általában a csoporttöbbségével ellentétes vélemények is meg mertek jelenni a fókuszcsoporthoz tartozókban, ugyanakkor kitartóan, nagyobb terjedelemben általában csak az erősebb egyéniség hangoztatták a többséggel ellentétes véleményüket. Egy kevésbé erőteljes egyéniségű ember feltehetőleg a csoportnyomás hatására már hamarabb abbahagyta volna saját álláspontjának hangsúlyozását, mint Károly.

A fókuszcsoporthoz tartozók során széles körű bizalomhiány jelent meg az állammal és a politikusokkal szemben. Többször megfogalmazódtak vélemények, hogy túl nagy a hatalma a politikának, és túlzott a befolyása a gazdaságra. A politikusokra gyakran, mint korrumpált emberekre tekintettek, akiket csak a saját érdekeik mozgatnak. A politikai

preferenciákat nehéz téma volt megvitatni a fókuszcsoportok során. Többnyire az emberek könnyen nyilvánítottak negatív véleményt a politikusokról általában véve, de óvakodtak attól, hogy nyíltan megnevezzék politikai preferenciáikat. Ugyanakkor, többször megfigyelhető volt, hogy azok, akik valamilyen pozitív véleményt neveztek meg az akkor hatalmon lévő kormánnyal kapcsolatban, nagyobb biztonságérzetről tettek tanúbizonyságot. A székesfehérvári átlagos alkalmazottak fókuszcsoportban fonódott össze a politika és a biztonság témaköre a legjelentősebben: azt állították, hogy biztonság van az országban, mivel a kormány jól végzi a dolgát, és csak az ellenzéki pártok próbálják a bizonytalanságot hangsúlyozni. Gyakran bizalomhiány jelentkezett a csoportokban a vállalatok, különösen a multinacionális vállalatokkal és a kisebb magyar vállalkozásokkal, ezek vezetőivel szemben, és ezt inkább képviselték a biztonsághiányt érzők. Amikor a magánnyugdíjpénztárak volt a témakör, akkor pedig, akik a bizalomhiányt hangsúlyozták ezzel kapcsolatban, azok hajlamosabbak voltak nagyobb bizonytalanságérzetről is számot adni. Az alábbi idézetben például a magát biztonságban érző Elemér nem hangsúlyozta a magánnyugdíj pénztárak iránt érzett bizalomhiányát (hanem nem foglalkozott a kérdéssel), míg László, aki kifejtette, hogy bizonyos mértékig nem érzi magát biztonságban, ugyanakkor bizalomhiányról is beszámolt:

Kérdező: - Vannak a magán nyugdíj pénztárak, és akkor a többiek, ti mennyire bíztok a...

Elemér: - Magán nyugdíj pénztárban?

Kérdező: - Igen.

Elemér: - Ezen nem gondolkoztam el. Fizetem és kész.

Kérdező: - Nem? Te nem aggasztod magad rajta.

Elemér: - Nem.

László: - Én nem hiszek bennük, egyáltalán nem bízok bennük, a magán nyugdíjpénztárban, mert mindenhol voltak visszaélések, és lehetnek, egyik napról a másikra. És nem biztos, hogy az illető megkapja azt a kis pénzt, amit éveken átrakosgatott, vagy a családjá.

/4. fókuszcsoport: dombóvári átlagos alkalmazottak/

Az az eredmény, hogy, akik inkább bíznak a kormányban, a magánnyugdíjpénztárakban és/vagy a vállalatokban azok kevésbé hangsúlyozzák a bizonytalanságot, összhangban van a 3. mikro-hipotézis feltételezéseivel. A fókuszcsoport alapján feltételezéseket is megfogalmazhatunk arra vonatkozólag, hogy az állam iránti bizalom különösképp fontos lehet a biztonságérzet szempontjából. Mivel sokan „kisembernek” érzik magukat, és úgy vélik, hogy ők maguk nem tudják befolyásolni a jövőjüket, hanem még leginkább az állam és a kormány tudja azt befolyásolni, ezért fontos lehet, hogy

bizalmat érezzenek azok iránt az ágensek iránt, amikről úgy vélik, leginkább hatást gyakorol jövőjük alakulására. A nagyobb mértékű elvárások az állammal szemben arra vonatkozólag, hogy vállaljon felelősséget és cselekedjen a bizonytalanság csökkentése érdekében, a biztonsághiány hangsúlyozásával látszott összefüggeni. Míg az a nézet, hogy az egyénnek magának kellene szerepet vállalnia a bizonytalanság csökkentésében, pedig a magas biztonságérzethez kapcsolódott.

Az államszocializmus és a rendszerváltás témaköre sokszor felmerült a fókuszcsoport során. Ha megvizsgáljuk az ezeket a témákat érintő szövegrészeket, akkor a 4. mikrohipotézissel azonos irányba mutató eredményeket találunk. Azok, akik a rendszerváltás veszteségeinek érezték magukat és azok, akik úgy vélték romlott az anyagi helyzetük a 80as évekhez képest, inkább voltak hajlamosak biztonsághiányt érezni. Ugyanakkor a biztonságot érzők egy része (az *együttérzők*) kifejezték együttérzésüket a rendszerváltás veszteséivel. Az is megfigyelhető volt, hogy azok, akik spontánul többször hivatkoztak az államszocialista rendszerre, akik inkább foglalkoztak a múlttal, azok között is többségben voltak a biztonsághiány-érzetről beszámolók. Olyan is több csoportban előfordult, hogy valaki már az első általános kérdésnél az államszocialista korszakról kezdett beszélni:

Kérdező: - Lóránt, Te hogy érzed, az emberek manapság tudnak eleget arról, hogy hogyan fog alakulni a jövőjük?

Lóránt: - Én azt mondom, hogy a Kádár-rendszerben sokkal jobb volt, mert nem volt ennyi munkanélküliség. (derűtség) Miért, nem így van?

Tibor: - Hát, énszerintem ennyi előnye volt.

Lóránt: - Ennyi munkanélküliség nem volt, az biztos.

/1. fókuszcsoport: egy tatabánya környéki faluban található üzem alkalmazottjai/

Jellemző volt az is, hogy akik nosztalgiát mutattak az államszocializmus iránt, és akik az előző rendszer erényeit hangsúlyozták, és úgy tekintettek az államszocialista korszakra, mint a munka és anyagi biztonság korszakára, inkább panaszkodtak bizonytalanságérzetről a jelenben. Míg azok, akik jobban hangsúlyozták az előző rendszer ellentmondásait és a szabadságra vonatkozó korlátait, illetve a lehetőségek növekedését a rendszerváltás után, azok hajlamosabbak voltak biztonság-érzetről számot adni. A lehetőség egy kulcsszó volt a magukat biztonságban érzők számára. Például a magát biztonságban érző Éva a jó lehetőségekről beszélt, miután valaki felvetette a múlt témakörét (de az előtte beszélő nem a lehetőségekről beszélt, azt Éva spontán emelte be a beszélgetésbe), míg a magát kevésbé biztonságban érző Ágnes

inkább a kevés lehetőségre panaszkodott, és a múltat egy biztos állás képében jeleníti meg:

Éva: - A lényeg az, úgy érzem, hogy most sokkal nagyobbak a lehetőségek. Akárhogy veszem, 20 évvel ezelőtt soha nem volt ennyi lehetőség egy embernek, egy fiatalnak is, az előbbre jutásra is. Ha van egy kis mögöttes, és szerencséje van, ez nagyon fontos, hogy szerencséje van, és jó időben, jó helyen van jókor, de akkor sokkal nagyobb a lehetősége. Most biztonságosabbnak érzem a dolgokat ilyen szempontból. Sokkal inkább úgy érzem a saját területemen, ha valamit megpróbáltam és szerencsém is volt hozzá. Eddig nem gondom a munkával, eddig nem volt gondom abban. Régen sokkal nagyobb problémák voltak, amikor végeztem, akkor volt az, hogy teljes kiúttalanság. Minden baj összejött. Lehet, hogy ez az én egyéni problémám. De biztos, hogy nekem most jobb...

Ágnes: - Az én múltam egy biztos állás a Pannon... Rt. -nél egy átlagon felüli fizetés és voltam valaki. Most ehhez képest egy vállalkozó vagyok. Építőipari: belsőépítészeti és magas építészeti vállalkozó. A fizetési fegyelem egyenlő a nullával. Ez azt jelenti, hogy marha nagy lehetőségeim vannak, reggeltől estig dolgozok mint az állat és van kint 2 millió forintom, amit nem fogok tudni behajtani, mert nincs annyi pénzem, hogy behajtsam. Lehet, hogy lehetőség van, de lehetőség szerintem kevés. Meg kéne teremteni azokat a feltételeket, hogy ez működjön.

/2. fókuszcsoporthoz: budapesti önfoglalkoztató szakértelmiségiek/

Egy későbbi kérdés során ugyanebben a fókuszcsoporthoz, amikor a moderátori kérdés az előző rendszer kiszámíthatóságát firtatta, akkor a magát biztonságban érzők közül Erika a szabadság korlátaira terelte a szót, a kényszerpálya problematika beemelésével a beszélgetésbe, Éva pedig a korlátokat hangsúlyozta:

Kérdező: - Jó, most beszéljünk egy kicsit a múltból. Hogy érzitek a múltban akkor kiszámíthatóbb volt az élet, vagy nem?

Iren: - Ahogy én a szüleim életére emlékszem anyukám óvónő volt, apám művezető, de mi mindig el tudtunk menni nyaralni, tudtuk hogy ez így lesz úgy lesz, nem azt mondom, hogy jobb volt, merthát ott is volt úgy, hogy alig tudtunk mit enni, de valahogy kiszámíthatóbb volt.

Éva: - Kiszámíthatóbb volt.

Erika: - Én azt gondolom, hogy ilyen kényszerpályák voltak, vagy ne nevezzük kényszerpályának.

Pál: - De az

Erika: - Egyszerűen nem nagyon voltak alternatívák, döntési lehetőségeik sem voltak, az embert úgy ráállították és ment élete végéig...

Éva: - Én akkor /rendszerváltás kezdetén/ örültem neki, hogy hű de jó, végre valami történik. Úgy éreztem, hogy nagyon le vannak fojtva, egyáltalán a lehetőségeim vagy hogy én kreatív legyek /az előző rendszerben/, nálunk akkor el kellett valamit végezni, akkor annyi volt. Szóval nem volt megadva, hogy én önállóan eltervezhessek valamit, vagy megpróbálhassak, vagy szélesebb skálán kiprobáljam magam, tehát az nem volt. De azok biztosak voltak.

/2. fókuszcsoporthoz: budapesti önfoglalkoztató szakértelmiségiek/

A fókuszcsoporthoz érdekes eredményeket produkáltak a biztonságérzet és az „objektív” struktúrák, veszélyek kapcsolatát tekintve. Hasonlóan azokhoz a brit és görög

fókuszcsoporthoz, amelyről Lianos (2002) számol be egy még meg nem jelent írásában, a magyar fókuszcsoporthoz az állásvesztéshez kötődő biztonsághiány-érzet nem szükségszerűen volt kapcsolható az állásvesztés valószínűségéhez. Ez különösen markánsan jelentkezett a 45 év feletti szakképzetlen munkások csoportjában, ahol a résztvevőket annak alapján választották be, hogy kicsinek érzik az állásvesztés valószínűségét. A résztvevők ebben a csoportban is panaszkodtak biztonsághiányról az állásvesztéshez kapcsolódóan: egyfelől gyerekük munkahelyzetéhez kötődően, de ugyanakkor saját állásukra vonatkozólag is. A fókuszcsoporthoz vége előtt megmondtam nekik, hogy az ő egyik kiválasztási szempontjuk az volt, hogy a szűrőkérdőíven az állásvesztést valószínűtlennek ítélik. Ekkor ők elismerték, hogy az állásuk biztosabb, mint sok más állás, és hogy kicsi annak a valószínűsége, hogy munkanélkülivé váljanak, ugyanakkor továbbra is hangsúlyozták, hogy biztonsághiányban érzik magukat a munkával kapcsolatban. Ez tehát összecseng az 5. mikro-hipotézisnek azzal a részével, amely a kulturális elmélet feltételezésein alapulva azt állítja, hogy nincs kapcsolat a munkahelyzet kockázatosága és a biztonságérzet között. Azonban, az, hogy ez a feltételezés teljesüljön csupán szükséges feltétele annak, hogy a kulturális torzításokra lehessen visszavezetni a biztonságérzetbeli különbségeket, és nem pedig elégséges feltétele. Ami az előbb említett csoportból mindenesetre kiderült az az, hogy az ottani résztvevők referenciapontja az államszocializmus alatti állásbiztonság volt. Már önmagában az a tény, hogy egyáltalán bármekkora lehetőség fennállt a munkanélküliségnek, zavarta őket, összehasonlítva azzal, hogy úgy érezték, akkoriban léteztek biztos állások. A résztvevők egyik problémája az volt tehát, hogy „manapság nincsenek biztos állások.” Elképzelhető, hogy részben persze a panaszkodási kultúrának köszönhető, hogy a fókuszcsoporthoz során hangsúlyozták az állásvesztéssel kapcsolatos biztonsághiány-érzetet illetve, hogy mivel nem tudták, hogy a többieknek is viszonylag biztos az állásuk, úgy érezték, kilógnának a sorból, ha nem panaszkodnának a biztonsághiányra.

Társadalmi-demográfiai tényezők közül a fókuszcsoporthoz során még a kor fontos szerepe látszott kirajzolódni. Úgy tűnt, hogy az idősebbek inkább éreznek bizonytalanságot, mint a fiatalabb résztvevők. A résztvevők saját magyarázó sémáikban is a kor, illetve az államszocializmus alatti tapasztalatok mostanítól eltérő voltának jelentőségét hangsúlyozták (az anyagi helyzet mellett) a bizonytalanságérzet

szempontjából. Az egyik fiatal középvezető azt emelte ki, hogy az ő generációja számára, és saját maga számára sem elvárás a biztonság:

Nikolett: - De mi /fiatalok/ nem várunk biztonságot, én nem várok biztonságot a munkahelytől, tehát én nem vagyok, persze lojális az ember, mert azért ment oda dolgozni az ember, mert szereti, de akármilyen poszton is van az ember, én azt gondolom, hogy ez a történet ez azért van, mert én azért dolgozom nekik, mert nekem szükségem van arra a pénzre, amiért dolgozom. És tehát nem fogom azt mondani, hogy a ti kedvetekért még itt fogok dolgozni 50 évig, vagy itt akarok megöregedni. Nem. Én akarom jól érezni magam, én akarok boldog lenni, és nem kívánok karriert építeni egy helyen.

/9. fókuszcsoport: budapesti női középvezetők/

A győri diákok csoportjában pedig azt hangsúlyozták, hogy ők már hozzászórtak a bizonytalansághoz és a változásokhoz, míg a szüleiknek ez nehezebben megy:

Kérdező: - De, hogy mondjuk a környezetekben nem látjátok, hogy hozzátok képest, mondjuk esetleg valakinek gondot okoz inkább, mint nektek a változékonyság, a sok változás?

Gergő: - Szerintem, inkább a felnőtteknek.

Kérdező: - Ühüm, mert nekik hogyan?

Gergő: - Mert ők még nagyon a múlt rendszerben nőttek fel és szerintem az idősebbeknek nehezebb hozzászólni ehhez. Mi már ebbe születünk bele.

Kérdező: - Ühüm, ühüm. Bernadett?

Bernadett: - Én is egyetértek.

/6. fókuszcsoport: győri gimnazisták/

Az etnikum dimenzióját tekintve is lehetett különbségeket találni a résztvevők bizonytalanságérzetében. A roma fókuszcsoport résztvevői nagymértékű bizonytalanságérzetről számoltak be, amikor a jövőről kérdeztem őket:

Gábor: - Jobb volt a megélhetés. Ebbe a rendszerbe rosszabb, mert nincs semmi jövő. Nincs egyáltalán, hogy na most én kitűzők egy célt magam elé, és akkor én azt végre tudom hajtani. Ilyen nincs.

Nóra: - Nincsen az, hogy biztonságban vagyunk, hogy na most van munka, meg minden. Nincs, nincs olyan.

Mihály: - Kiszámíthatatlan az egész.

Erzsébet: - Nagy bizonytalanságban él az ember.

Mihály: - Ha az egyik munkahelyen nem volt elég pénz, akkor ment a másik helyre, akkor át tudott menni másik munkahelyre /az előző rendszerben/.

Sándor: - Akkor jobban ki lehetett számítani a jövőt, mint most. –

Erzsébet: - Ha megnézem, ezen mi nem is tudunk változtatni, kis emberek, ezen nem tud más változtatni, csak a kormány. Nem?

Sándor: - most csak arra lehet számolni, hogy na, holnap mi lesz, de, hogy már a hétvégén mi lesz, azt már nem tudja senki.

Kérdező: - Igen, Miklós is had szólaljon meg.

Miklós: - Nekem sincs sok jövőbe látásom.

Erzsébet: - Hát, bizonytalan a jövő.

/8. fókuszcsoport: Szerencs környéki faluban lakó romák/

Bár néhány más fókuszcsoportban is megjelentek aggodalmak a gyermekek jövője miatt, a roma csoportban, – amely nagyrészt szegény résztvevőkből állt, – különösen nagy félelmekről és szorongásokról adtak sokan számot amiatt, hogy nincs elég pénzük gyerekeik oktatását finanszírozni és így leszűkítik gyerekeik lehetőségeit, hogy állást találjanak. Különbségként jelentkezett még más fókuszcsoportokhoz képest az idegengyűlölet témaköre. De ez nem merült fel túl sokszor és túl hangsúlyosan, leginkább csak, mint egy a munkaszerezést nehezítő tényező jelentkezett. A család témakörét is valamelyest másként tárgyalták (például felmerült náluk, hogy a házasságok a romák között nagyobb biztonságot jelentenek).

A tervezés, a jövő előkészítése is felmerült a csoportok során. Voltak, akik azt hangsúlyozták, hogy nincs energiájuk a jövővel foglalkozni, terveket készíteni a jövőre vonatkozóan, annyira lefoglalják őket a mindennapok. Akadtak, akik úgy vélték a tervezés, a jövő előkészítése fontos és lehetséges. Az előbbieik között nagyobb arányban képviseltették magukat a biztonsághiányt érzők, az utóbbiak között a biztonsághiányt nem érzők. Például, az üzem alkalmazottai, akik bizonytalanságérzetre panaszkodtak, a következőket vetették fel a nyugdíj kapcsán:

Kérdező: - Jó. Amiről még érdeklődni szerettem volna az a nyugdíj területéről az, hogy szoktatok-e a nyugdíjra gondolni például?

János: - A mi korosztályunk nem nagyon gondol ilyesmire, mert én azt vállalom, hogy 50 év felett a mi korosztályunknak már minden év ajándék. <általános derűtség>

Kérdező: - Többiek? Lóránt?

Lóránt: - Mire én nyugdíjba megyek, már lehet, hogy ott tartunk, hogy nem is lesz.

József: - Lehet, hogy meg sem éred.

Lóránt: - Lehet, hogy meg sem érem.

Attila: - Nem foglalkozik vele senki.

Kérdező: - Tehát annyira távoli, hogy inkább a jellel foglalkoztok?

Attila: - Igen, mindenki a hétköznappal, a következő nappal van elfoglalva. Távlatokban itt senkinek sincs energiája messzire gondolni, tervezni. Örül, hogyha megél, magyarul.

/1. fókuszcsoport: egy tatabánya környéki faluban található üzem alkalmazottjai/

Ezzel szemben a magabiztos női középvezetők a tervezést, a jövő előkészítését hangsúlyozták:

Kérdező: - Tehát a következő kérdésem az az lenne, hogyan érzitek, manapság az emberek tudnak-e eleget arról, hogy hogyan fog alakulni az életük, tehát hogy az élet manapság engedi-e, hogy az emberek alakítsák a jövőjüket, illetve ti hogyan látjátok, mennyire látjátok előre, hogy hogyan fog alakulni az életetek. Ha belegondoltok.

Nikolett: - Milyen szempontból?

Kérdező: - Minden, tehát most sokkal tágabban, mint csak a munka. Tehát 10-20-év múlva, előretételezve, vagy akár továbbra is...

Margit: - Én azt mondom, hogy mindig fel kell készülni egy embernek arra, hogy ha rosszabbul alakul az élet, akkor mit tud tenni, magyarul, hát hogy nem szabad felélni tartalékokat, ha most hirtelen egy jó állást találtam, akkor mindent hitelre veszek, kicsit lízingelek, meg minden, mert 60 évesen nem fogok innen nyugdíjba menni, ilyen pénzzel, úgyhogy aki egy kicsit óvatosabban gondolkodik, mert általában most már a fiatalok is nagyon szép fizetésekkel elkezdnek karriert építeni. Nekik is erre kell gondolni, hogy esetleg ez a cég megszűnik, valami történik velem, lebetegszem, családot akarok alapítani, akkor arra kell gondolni, hogy akkor nem ennyi pénzt keresem. Akkor ezeknek az embereknek jobban kiszámíthatóbb az élet. Ha valaki azt hiszi hirtelen, hogy első fizetést, vagy prémiumot, vagy valamit fölvettem, és akkor ez mindig, mindig így lesz, és akkor ezt már csak tervezem, hogy annál csak többet minden évben. Hát akkor ezek az emberek szoktak úgy leülni. Úgyhogy feltételezem, hogy mindenkinek kell egy kicsit tudatosan építeni, vagy esetleg már erre gondolni, hogyha 5 év múlva ehhez az álláshoz már nem elegendő, akkor most ebbe és ebbe kell kezdenem tanulni, vagy ezt kell bővíteni.

Kérdező: - De lehet előre látni?

Margit: - Igen. Hát pláne, aki már középvezető, akkor muszáj, mert akkor hogy középvezető, ha nem tervez, nem stratégiázik, és ez nemcsak egy vállalati életre szerintem, hanem magánéletre kell hogy kitérjen, mert másképp akkor nem megy.

/9. fókuszcsoport: budapesti női középvezetők/

A saját jövővel kapcsolatos bizonytalanságérzetre és az országban a bizonytalanság eddigi alakulására vonatkozó vélemények is összefüggni látszottak. Akik úgy vélték, a rendszerváltás első néhány turbulens éve óta csökkent a bizonytalanság az országban, azok inkább adtak számot biztonságérzetről saját jövőjüket tekintve. Illetve akik úgy gondolták, hogy az országban a bizonytalanság még mindig nő, azok nagyobb arányban számoltak be bizonytalanságról saját jövőjüket illetően. Az előbbire egy példa a női középvezetői csoportból:

Kérdező: - És még az is érdekelne, hogy érzitek, hogy pár évvel ez előtthöz képest változott a kiszámíthatóság, tehát a 90-es évek elejével összehasonlítva? Éreztek valamilyen változást?

Nikolett: - A rendszerváltás utáni évekhez képest most?

Anikó: - Igen.

Nikolett: - Letisztultak szerintem, letisztultabbak a nem, nem tudom elmagyarázni. Leírtam ezt persze, mert van egy ilyen kérdés. <lapozgat a papírjai között, majd elkezd felolvasni>... Érzékelhetőbb a gazdasági stabilitás, könnyebb a jelenlegi, és kiszámíthatóbb a jövőbeni gazdasági változások, tehát, hogy kezd letisztulni talán a kép, ami most alakul.

/9. fókuszcsoport: budapesti női középvezetők/

A fókuszcsoportokban a biztonságihiány-érzet hangoztatása gyakran összefonódott elégedetlenség, rossz közérzet, pesszimizmus, védtelenségérzet, kiszolgáltatottság-érzet és igazságtalanságérzet hangsúlyozásával:

Tamás: - Igen, és akkor itt jön a nyugdíj is, hogy akkor hogyan fogjuk mi megélni a nyugdíjat valóban, mert minden betegség alapja, ez. Az, hogy stresszbe kell nap, mint nap dolgozni, hogy reggel fölkelünk és akkor görcsbe van a gyomrunk, bemegyünk dolgozni és akkor, várjuk, hogy mikor lesz két óra, hogy haza jöhessünk. Senki nincs, aki megvédjen. Ha azt mondja, hogy ezt csinálod, hogy már pedig innen nem mész haza, hanem majd csak holnap este. Nem eszel, nem iszol, nem mész sehová, nem mehetsz dohányozni.

Kérdező: - Szóval a kiszolgáltatottság az, akkor értem.

Tamás: - Igen.

Kérdező: - Mhm.

Tamás: - Tehát, az teljesen mindegy, hogy ki milyen ügyes, meg mit tanult. Egyszerűen nincsen megvédve a munkája, meg maga, az ember. Nincs kihez fordulni. Mert van az országban, van 2-3 szakszervezet, a pedagógusoknak, a mozdonyvezetőknek, jogászoknak, bírónak, meg ilyesmiknek. Senki másnak nincs szakszervezete. Szétzilálták.

Kérdező: - És akkor úgy érzed, hogy ti védtelenek vagytok valamennyien.

Tamás: - Hát nem védtelen, 100%-ig a munkásosztály védtelen, ebben az országban?

/4. fókuszcsoport: dombóvári átlagos alkalmazottak/

Az elégedetlenség és az igazságtalanságérzet gyakran a válaszadó saját rossz anyagi helyzetével és más csoportok magas jövedelmével volt kapcsolatos. Az *együttérzők* csoportjánál is megjelent az elégedetlenség, de ott általában nem a saját helyzetükkel, hanem a kevésbé sikeresek helyzetével kapcsolatban. Néhányan a fókuszcsoportok során az optimista hozzáállás fontosságát hangsúlyozták, azt, hogy bármilyen is a helyzet az a jó, ha optimistán fogja fel az ember. Akik ezt vallották, azok mind biztonságérzetről számoltak be a saját jövőjüket illetően. Egyikük, Katalin az alábbiakat mondta:

Katalin: - Kilépek, most kilépek ezen az ajtón, rosszul van fölrogzítve, itt van egy ilyen billenő, akármí, akkor, ha én állandóan attól félek, hogy az valamikor leesik, akkor ki se lépjek. Szóval ennyire nem lehet. Szóval az a baj, én szerintem, hogy ezeket, hogy pár éve mást nem hallunk, hogy bizonytalanság, a rosszkedv, a negatívumok. Az emberekből a pozitív gondolkodást kezdték kiölni mesterségesen. A sajtó, a, nem akarok belemenni, de ha valakibe azt sulykolják állandóan, hogy jaj, bizonytalan, bizonytalan, mitől lenne bizonytalan? Nem bizonytalan. Ha bizonytalanná teszem az életemet, akkor bizonytalanná válik. A családban, ha én bizonytalanná teszem, ha a gyerekekhez én haza megyek, és jaj, akkor már minden gyerek elkezd, jaj, mi lehet az anyuval. De ha én határozottan, optimistán, mosolyogva haza megyek, eszükben nincs, hogy valami megingott a család körül, mert én nem azt sugározom. Ez a véleményem.

/3.fókuszcsoport: székesfehérvári átlagos alkalmazottak/

IV.2.6. A kvalitatív eredmények összegzése

A tíz elemzett fókuszcsoporthoz tartozó résztvevők többsége bizonytalanságérzetről számolt be. A bizonytalanság reprezentációit nagyrészt Magyarország kontextusában fogalmazták meg. Tipikusan nem jelent meg diskurzív világszintű bizonytalanságról, vagy általában az emberek életében lévő bizonytalanságról, amely ne lenne országfüggő. Úgy vélték, hogy a nyugati országokban nagy a biztonság, – különösen a szeptember 11-i események előtt. A bizonytalanságot általában nem tekintették természetesnek, elkerülhetetlennek vagy szükségszerűnek, hanem egy olyasfajta jelenségnek, amelyet konkrét emberek okoznak (például politikusok).

A félelmek középpontjában nem az egyes teoretikusok által a késő-modern társadalmakra jellemzőnek feltételezett globális környezet témaköre vagy egyéb posztmaterális félelmek álltak, hanem a saját vagy valamely családtag (nagyrészt gyermek) anyagi-, és munkahelyzete. Nemcsak, hogy ezt tartották a legfontosabb területnek a résztvevők, de erről is beszéltek a legtöbbet. Ezek az eredmények összhangban vannak azoknak a korábbi kvantitatív kutatásoknak az eredményeivel, amelyek kimutatták, hogy a magyarok értékrendjében domináns szerepet töltenek be az életkörülmények, az életszínvonal fenntartásához, illetve javításához kapcsolható értékek, és, hogy a magyarok ennél kisebb hangsúlyt fektetnek az önmegvalósításra és a nem anyagi értékekre (Hankiss-Manchin-Füstös 1982, Füstös 1994), amely értékek a késő-/poszt-modernitás meghatározó elemei.

Az egyes egyéneknél többnyire együttesen jelentkezett a bizonytalanság két dimenziója: általában vagy mind a két dimenziót hangsúlyozták, vagy egyiket sem. Ugyanakkor, hoztam példákat a fókuszcsoporthoz is, amikor a két dimenzió inkonzisztens kombinációja fordult elő.

A magukat saját jövőjüket tekintve biztonságban érzők két csoportját lehetett elkülöníteni, egyfelől voltak az együttérzők, akik kifejezték együttérzésüket a kevésbé sikeres társadalmi csoportok iránt. Nem gondolták úgy, hogy mások feltétlenül irányítani tudják a jövőjüket, nem vélték úgy, hogy aki akar, az tud állást találni, és elégedetlenségüknek adtak hangot más társadalmi csoportok rossz helyzete miatt. Másfelől pedig voltak az aggodás nélküli öncentrikusok, akik nem mutattak érzékenységet más csoportok sikertelensége miatt. Úgy gondolták, hogy nemcsak ők

maguk, hanem a többi ember is irányítani tudja a jövőjét, ha akarja, így állást is talál valaki, ha igazán szeretne.

A csoportok során több olyan tendencia látszott kirajzolódni, amely összhangban volt bizonyos mikro-hipotézisekkel, bár nem tudtam az egyes hipotézisek összes feltételezését megvizsgálni. Azok, akik magasabb iskolai végzettségűek voltak és magasabb osztályhoz sorolhatóak, kevésbé számoltak be biztonsághiányról és bizonyossághiányról (*1. mikro-hipotézis feltételezése*). Ugyanakkor, a globális környezeti kérdések témaköre mindegyik fókuszcsoporthoz belül annyira háttérbe szorult, hogy emellett elhalványult az, hogy a környezeti kérdésekre fordított kis figyelmet belül volt-e különbség a különböző gazdasági és kulturális erőforrással rendelkezők személyek között. Azok, akik úgy érezték, nem irányíthatják sem ők, sem az emberek általában a jövőjüket, inkább állították azt, hogy nem érzik magukat biztonságban a jövőjükkel kapcsolatban (*2. mikro-hipotézis egyik feltételezése*). A fókuszcsoporthoz résztvevők többsége bizalmatlanságának adott hangot a politikusokkal és az állammal kapcsolatban. Ugyanakkor, volt néhány arra utaló jel, hogy a kormány, illetve a kormányzó párt politikusai iránti bizalom és a bizonytalanságérzet között esetleg kapcsolat állhat fenn (*3. mikro-hipotézis egyik feltételezése*). Az az eredmény, hogy, akik inkább bíznak a magán nyugdíjpénztárakban és/vagy a vállalatokban, azok hajlamosabbak bizonytalanságérzetről is számot adni, szintén összhangban van a 3. mikro-hipotézis feltételezéseivel. Az, hogy valaki a rendszerváltás vesztesének érezte magát; az, hogy valaki úgy érezte, hogy romlott az anyagi helyzete a 80-as évekhez képest; az, hogy valaki számára fontosabb viszonyítási pont volt a múlt, és gyakrabban beszélt nosztalgikusan az államszocialista korszakról, összefonódni látszott a bizonytalanságérzettel (*4. mikro-hipotézis feltételezései*). A kaposvári fókuszcsoporthoz alapján az is megfogalmazható, hogy az állásvesztéshez kapcsolódó bizonytalanságérzet nincs feltétlenül kapcsolatban az állásvesztés valószínűségével (*5. mikro-hipotézis egyik feltételezése*).

A fókuszcsoporthoz megfigyelhető volt, hogy az idősebbek inkább beszéltek bizonytalanságról, mint a fiatalok. A roma fókuszcsoporthoz nagymértékű bizonytalanságról számoltak be a résztvevők, különösen gyerekeik jövője miatt.

A fókuszcsoporthoz során a biztonságihiány-érzet hangoztatása sokszor összekapcsolódott azzal a nézetrel, hogy nincs energiájuk a jövőjük megtervezésére, és azzal, hogy Magyarországon a bizonytalanság a rendszerváltás óta még mindig nő, illetve elégedetlenség a saját rossz helyzettel, rossz közérzet, pesszimizmus, védtelenségérzet, kiszolgáltatottság-érzet és igazságtalanságérzet hangsúlyozásával. Továbbá inkább hangoztattak magas elvárásokat az állammal szemben azok, akik félelmekről és szorongásokról számoltak be.

A résztvevők által a fókuszcsoporthoz előtt kitöltött kérdőívek és a fókuszcsoporthoz elhangzottak összevetése alapján úgy tűnik, hogy a konformitás irányába ható nyomás általában nem olyan nagy a bizonytalanság téma kapcsán, hogy a kisebbségi vélemények ne merjenek egyáltalán megjelenni. Ugyanakkor, előfordult több esetben is, hogy miután kiderült, hogy a nézőpont kisebbségben van, ezután kisebb intenzitással és gyakorisággal hangoztatták azt képviselői, illetőleg a többiek véleményéhez inkább hasonlító variációban fogalmazták meg.

A fókuszcsoporthoz módszertanának szakértői felhívták arra a problémára a figyelmet, hogy egy tényező dominanciája a fókuszcsoporthoz beszélgetések során nem biztos, hogy azt jelenti, hogy ez a legfontosabb faktor a résztvevők számára (Sim 1998). Sim például egy fókuszcsoporthoz során azt tapasztalta, hogy a résztvevők nem említették azt, amit magától értetődőnek tartottak, holott éppen az a terület volt a legfontosabb számukra. Ugyanakkor, a mi esetünkben, az anyagi- és a munkához kapcsolódó bizonytalanságról nem csak a legtöbbet beszéltek a résztvevők, hanem ők maguk is ezt vallották a legfontosabb bizonytalansági tényezőnek. Elképzelhető lenne az is, hogy az anyagiak és a munka hangsúlyozását a csoportszituáció váltotta ki. Egyfelől lehetséges, hogy egy csoport előtt nem akartak az emberek olyan témákkal előhozni, amelyet személyesebbnek tartanak, mint az anyagi és a munkabiztonság témaköre. Másfelől, az is lehetséges, hogy úgy érezték, olyan dolgokról kell beszélniük, amelyhez mások kapcsolódni tudnak és akarnak, és úgy gondolták, hogy az anyagiak és a munka ilyen közös érdeklődési terület lehet. Ugyanakkor, voltak arra utaló jelek a fókuszcsoporthozban, hogy az anyagiak és a munka miatti biztonságihiány nemcsak a csoportkontextusból kifolyólag jelentkezett hangsúlyosan. Egyfelől, a résztvevők gyakran beszéltek személyes témákról, mint például válás, nehézségek a házasságban,

stb. Másfelől, a csoport előtt egyénileg kitöltött kérdőívekben is az anyagi és munkahelyzet jelentkezik domináns bizonytalansági faktorként.

IV.3. Kvantitatív elemzés

IV.3.1. Az adatok és módszerek

IV.3.1.1. A mintáról

A vizsgálatban szereplő négy ország mindegyikében reprezentatív mintavétel történt Omnibusz felvételekhez kapcsolódva 2002. első felében²⁶ az *Uncertainty and Insecurity in Europe* kutatási projekt keretében. A magyar felmérést a TÁRKI végezte. Ugyanabban a felmérésben szerepelt egy másik kutatás által finanszírozott blokk, amelyet szintén felhasználhattam az elemzésekhez. A magyar minta csak 18 év feletti egyéneket tartalmaz, míg a többi országé pedig 15 éven felülieket, ezért a többi mintát csökkenteni kellett a 15-17 évesekkel. A görög mintának nem képezik részét 80 év feletti, míg a többi országét igen, így a többi országból is kikerültek a 80 év feletti. Így lettek a makro-elemzésbe bevont mintaméretek a következők: Görögország: 1916 fő, Magyarország: 1468 fő, Nagy-Britannia 935 fő, Franciaország 922 fő. A mintákat mindegyik országban súlyozták nem, kor és településtípus szerint.

A mikro-elméletek tesztelésénél a teljes magyar mintát (1502 fő) felhasználok.

IV.3.1.2. A bizonytalanság operacionalizációja

A bizonytalanság mérésénél nem tudtunk korábbi kutatások által lekérdezett kérdéseket alkalmazni, mivel még nem igazán mérték empirikusan az általam konceptualizált bizonytalanság fogalmát.

Bizonyossághiány: A bizonyossághiányt a *makro-hipotéziseknél* annak a kérdésblokknak az alapján vizsgálom, amelynek első kérdése az alábbi volt:

Hogy érzi: tud-e eleget arról, hogy milyen lesz az élete egy év múlva?

Az ezt követő kérdés pedig három év időtávnál kérdezett rá ugyanerre. A válaszoknak öt fokozata volt: 1 – tud mindent, amire szüksége van, 2 – eleget tud, 3 – néhány dolgot tud, 4 – nem tud eleget, 5 – túl keveset tud²⁷. Ez a kérdés az *Uncertainty and Insecurity in Europe* kutatási projekt mind a négy résztvevő országában le lett kérdezve. A kérdés valójában kicsit másra irányul, mint a bizonyossághiány, mivel a bizonyossághiány definíciójában nincs benne a tudás értékelése a szükségesség szempontjából. Illetve, csak rövidtávra kérdez rá²⁸. Épp ezért a magyarországi kérdőívbe szükségesnek találtam betenni egy másik kérdést a bizonyossághiánnyal kapcsolatban. A *mikro-hipotézisek* teszteléséhez ezt a csak Magyarországon lekérdezett kérdést használom:

Hogy érzi mennyire képes Ön manapság előre látni azt, hogy hogyan fog alakulni a jövője?

Erre a kérdésre a válaszadóknak egy 11-fokú skálán kellett válaszolniuk (0 – egyáltalán nem, 10 – teljesen). Az elemzés során megfordítottam a 11-fokú skálát tartalmazó kérdésre adott válaszok értékeit. Így minél magasabb értéket kapott valaki, annál inkább érez bizonyossághiányt: 0 – úgy érzi teljesen képes előrelátni, 10 – úgy érzi egyáltalán nem képes előre látni. A makro-hipotéziseknél az évekre kérdező kérdést használtam fel, a mikro-hipotéziseknél ezt a 11 fokú skálát tartalmazó kérdést.

Biztonsághiány: A biztonsághiány vizsgálatánál arra kérdeztünk rá, hogy mennyire érzik magukat biztonságban a válaszadók a jövőjükkel kapcsolatban. Ez a kérdés enyhén módosított formában két helyen is előfordult a magyar kérdőívben, a nemzetközi kérdőívekben csak egy verzió szerepel. A *makro-hipotézisek* vizsgálatánál az alábbi kérdés c. pontját vettem alapul:

- a. **Véleménye szerint Magyarországon az emberek többsége mennyire érzi magát biztonságban a jövőjével kapcsolatban?**
- b. **És az Ön szűkebb-tágabb környezetében élő emberek?**
- c. **És ön személyesen?**

²⁶ A magyar adatfelvétel zajlott a leghamarabb, 2002. januárjában. Erre azért volt szükség, hogy a 2002-es magyarországi választások ténye ne befolyásolja jelentősen az eredményeket.

²⁷ Természetesen a válaszadók a nem tudom válaszlehetőséget is választhatták.

²⁸ Ugyan voltak hosszabb időtávra vonatkozó kérdések is a kérdőívekben, de minél hosszabb távra vonatkozott a kérdés, annál nagyobb lett a „nem tudom” válaszok aránya, és ez az arány a 10 évre vonatkozó kérdés esetén már annyira magas, hogy rendkívül problematikusná tenné az eredmények értékelését.

Ez a kérdés 5-fokú skálán kérdez rá a biztonsághiányra. Mint látható két olyan kérdés után következik, amelyik a kérdezett országában az emberek többsége által, illetve a környezetében élő emberek biztonságérzetére kérdez rá.

A fókuszcsoportok szűrőkérdőíveinek tapasztalatai alapján levontam azt a következtetést, hogy szerencsésebb lenne ezt a kérdést is 11-fokú skálán kérdezni, amiatt a jelenség miatt, hogy szélső végpontokat gyakran nem szeretnek az emberek választani. Egy több fokozattal rendelkező skálán azonban ez kisebb gond, hiszen megfelelő számú nem legszélső-fokozat áll rendelkezésre, ami választható. Úgy véltem, hasznos volna a biztonsághiányra más kontextusban is rákérdezni. Ha közvetlenül a kérdés előtt más emberek biztonságérzetéről faggatjuk a kérdezetteket, akkor valószínűbb, hogy válaszuk inkább egyfajta összehasonlítást tükröz: más emberek biztonságérzetével mérik össze a sajátjukat. Továbbá a fókuszcsoportokon tapasztaltam, hogy a biztonság szónak gyakran az anyagi helyzetre vonatkozó konnotációi a dominánsak. Ezért célszerűnek láttam a biztonságérzetre egy olyan kontextusban rákérdezni, ahol nyilvánvalóvá válik a biztonság szó bővebb jelentése. Éppen ezért a magyar kérdőívben van egy olyan rész is, ahol a különböző területekkel (például munka, nemzetközi fejlemények, család) kapcsolatban érzett biztonsághiányra kérdezzük rá, és ezután jön egy kérdés az általános biztonságérzettel kapcsolatban:

„Mindent összevetve, mennyire érzi biztonságban magát a jövőjével kapcsolatban?”

A válaszlehetőségek 0-tól (egyáltalán nem) 10-ig terjedtek (teljesen). Az elemzés során megfordítottam a skála értékeit, így nagyobb értékeket kaptak azok a válaszadók, akik biztonsághiányt éreznek: 0 – teljesen biztonságban érzi magát, 10 – egyáltalán nem érzi magát biztonságban. Ezt az utóbbi kérdést használom a *mikro-hipotézisek* teszteléséhez.

A bizonytalanság fókusza: A bizonytalanság (biztonsághiány) fókuszát egy olyan mindegyik résztvevő országban lekérdezett kérdés alapján vizsgáltam a makro- és a mikro-hipotézisek esetén is, amely különböző területekkel kapcsolatban kérdezett rá a biztonságérzetre. Három területtel kapcsolatos kérdésre adott válaszokat használtam fel a fókuszcsoport létrehozásához. Ezek az alábbiak voltak:

Kérem mondja meg, hogy mennyire érez bizonytalanságot a következő dolgokkal kapcsolatban! Tehát mennyire érez bizonytalanságot...

- a munkájával vagy az anyagiakkal kapcsolatban?
- az egészségügyi ellátásával vagy a nyugdíjával kapcsolatban?

- világunk környezetvédelmi kérdéseivel kapcsolatban, mint például a globális felmelegedés?

A válaszlehetőségek: 5 – nagyon, 4 – eléggé, 3 – közepesen, 2 – nem igazán, 1 – egyáltalán nem. Az első két lehetőségre adott válaszokat tekintetem materiálisnak, a harmadikat pedig posztmateriálisnak²⁹. A fókusz változót úgy hoztam létre, hogy kivontam a környezetvédelemmel kapcsolatos bizonytalanságérzet intenzitását mutató változó értékét a materiális változók (első két kérdésre adott válaszok) átlagából. Minél nagyobb értéke van valakinek a fókusz változón, annál nagyobb mértékű a posztmateriális biztonsághiány-érzet a materiálishoz képest. A fókusz változó tekintetében tehát az környezetvédelmi kérdésekkel kapcsolatban érzett biztonsághiány relatív intenzitását nézem és nem az abszolút mértékét. Fontos, hogy ezeket a kérdéseket, csak azoknak tették fel, akik egy korábbi kérdésre nem válaszolták azt, hogy sohasem szoktak bizonytalanságot érezni.

A magyarázó változók részletes jellemzői a mellékletben találhatóak.

IV.3.1.3. A módszerekről

A makro- és mikro-hipotézisek vizsgálatához többféle módszert alkalmazok. A makro-hipotéziseket szórások összehasonlítása, variancia-analízis és lineáris regresszió segítségével tanulmányozom, a mikro-hipotéziseket lineáris regresszióval.

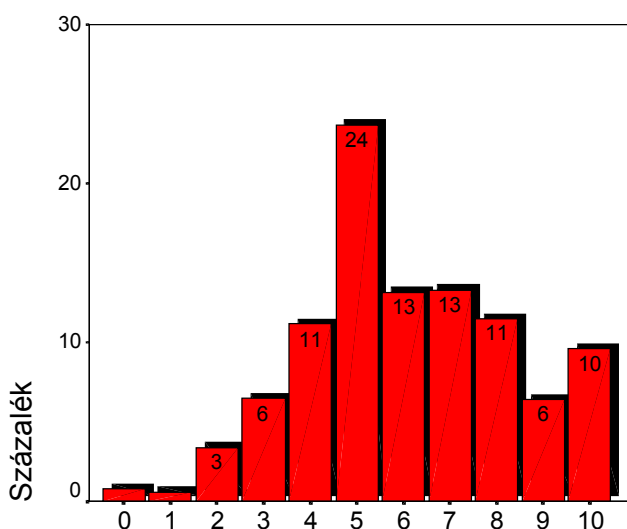
A hipotézisek vizsgálatára vonatkozó részletes SPSS outputok a disszertáció függelékében találhatóak CD-ROM-on.

IV.3.2. A bizonytalanság két dimenziója: a bizonyossághiány és a biztonsághiány

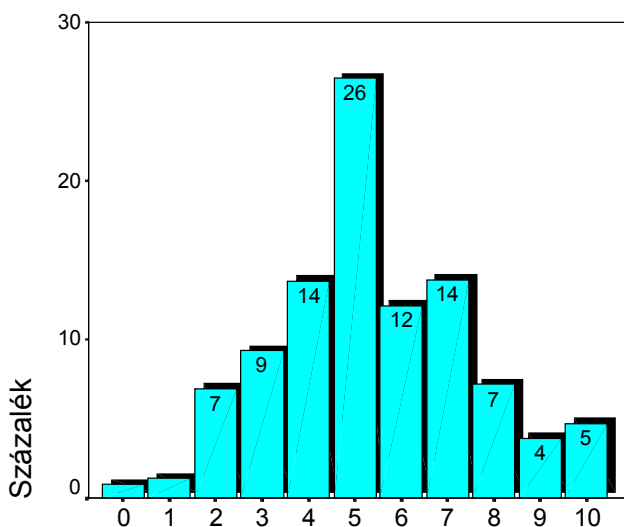
A hipotézisek vizsgálata előtt érdemes egy kis teret szentelni a bizonytalanság két dimenziójának alapmegoszlásaira és összehasonlítására. Ebben a részben a magyar adatokra koncentrálok. Azokat a bizonytalanság mértékére vonatkozó kérdéseket

használok fel, amelyek csak Magyarországon lettek lekérdezve (ezek a mikrohipotézisek teszteléséhez felhasznált bizonytalanság változók), mivel ezek a változók jobban közelítik a bizonytalanság fogalmát, mint a mind a négy országnál rendelkezésre álló változók. A négy országban lekérdezett változók jellemzői megtalálhatóak a makrohipotéziseknél.

3. ábra: A bizonyosságihiány mértékének megoszlása Magyarországon (0 – úgy érzi teljesen képes előrelátni, 10 – úgy érzi egyáltalán nem képes előrelátni, hogy hogyan fog alakulni a jövője)

4. ábra: A biztonságihiány mértékének megoszlása Magyarországon (0 – teljesen biztonságban érzi magát, 10 – egyáltalán nem érzi biztonságban magát a jövőjével kapcsolatban)

²⁹ Természetesen a globális ökológiai veszélyek csak egy részét képezik a posztmateriális veszélyek

Ami szembetűnő a bizonyossághiány és a biztonsághiány megoszlásánál, hogy mindkét dimenzió esetén a legnagyobb kategóriát a középső, 5-ös opciót választók jelentik. Úgy tűnik, hogy ez egy kényelmes választás volt az emberek számára. Nem kellett eldönteniük, mi a hangsúlyosabb az életükben a bizonyosság, biztonság vagy ezek hiánya. Emiatt talán előnyös lett volna középpont nélküli skála alkalmazása, amikor is rá lettek volna szorítva az emberek a választásra. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy akkor is történt volna információvesztés, mert lehet, hogy sokan ténylegesen közepesen értékelik helyzetüket, és véleményük nem billen el az egyik irányban sem, ellenben ha arra kényszerítjük őket, hogy válasszanak az egyik irányban, akkor potenciálisan erőltetett válaszokat kaphattunk volna. Mindenesetre az 5-ös opción túl, a 4-es és a 6-os fokozatot választókat is figyelembe véve elmondható, hogy az emberek körülbelül fele ezt a három középső kategóriát jelölte meg, mind a bizonyossághiány, mind a biztonsághiány esetében.

A biztonsághiány eloszlása valamelyest közelíti a normális eloszlást, ugyanakkor azért nagyjából 11 százalékponttal többen sorolhatóak be a középső, 4-6-ös opcióknál nagyobb biztonsághiányt jelentő skálafokozatokba, mint a középső három fokozatnál kisebb biztonsághiányt kifejező fokozatokba. 29,5 százalék tartozik a skála 7-10-ig terjedő fokozataihoz és 18,2 százalék a 0-3 közötti fokozatokhoz. A bizonyossághiány esetén még egyértelműbb az eltolódás a nagyobb bizonytalanságot megtestesítő szintek irányába. A skála 7-10-ig terjedő opcióihoz sorolható be az érvényes választ adók 40,8 százaléka, míg a skála 0-3-ig terjedő fokozataihoz csupán 11,2 százalékuk. A bizonyossághiány intenzitása tehát nagyobb Magyarországon, mint a biztonsághiányé. Míg a bizonyossághiány átlagos mértéke 6,07, addig a biztonsághiányé 5,38.

Érdeemesnek tartottam megvizsgálni a bizonyossághiány és a biztonsághiány együttes kombinációit is. Mind a bizonyossághiányt, mind a biztonsághiányt 3-3 kategóriára bontottam fel: kis mértékben bizonytalanságot érzőknek soroltam be a 0-3 opciót választókat³⁰, közepes mértékűnek a 4-6 skálafokozathoz tartozókat, és nagy mértékűnek a 7-10 kategóriákat preferáló válaszadókat.

szélesebb halmazának. A későbbiekben érdemes lenne más posztmaterális veszélyeket is vizsgálni.

**4. táblázat: Biztonsághiány és bizonyossághiány konstellációk
(Az összes érvényes választ adó = 100%)**

		BIZTONSÁGHIÁNY		
		kis mértékű	közepes	nagy mértékű
BIZONYOSSÁGHIÁNY	kis mértékű	9,2%	1,7%	0,3%
	közepes	8,0%	37,0%	3,2%
	nagy mértékű	1,2%	13,7%	25,7%

N=1433

Az 4. táblázatból látható, hogy legnagyobb arányú a mindkettőt közepes mértékben érző kategória (37 %), ezt követik az erőteljes bizonytalanságérzettel rendelkezők (25,7 %). A többi kategóriába jóval kevesebben sorolhatóak be. A táblázat főátlóján elhelyezkedő válaszokat konzisztensnek tekinthetjük: esetükben a két dimenzióra adott válaszok azonos intenzitásúak. A konzisztencia az érvényes válaszokat adók 71,9 százalékát jellemzi. Kis mértékű inkonzisztenciáról beszélhetünk azok esetében, akik egyik dimenzió tekintetében közepes mértéket választottak, míg a másik dimenzió esetében a nagy vagy a kis mértéket preferálták. A kérdezettek 26,6 százaléka osztható be ide. Jelentősen inkonzisztensnek pedig azokat nevezhetjük, akik a két dimenzió esetén a két eltérő végpontot választották (dőlt betűvel jelöltem ezeket a táblázatban). Különösen szembeűnő, hogy milyen kicsi azok aránya, akiknél jelentős az inkonzisztencia a két dimenzió tekintetében: pusztán a válaszadók 1,5 százalékát tették ki.

Az az eredmény, hogy leggyakrabban egy irányba mutat a bizonyossághiány és a biztonsághiány elfogadása/elutasítása és, hogy elhanyagolható arányúak azok a válaszadók, akik jelentős inkonzisztenciáról tennének tanúbizonyságot, összhangban van több elméleti szerző elképzelésével, és a konceptuális keret felvázolása során

³⁰ Ide kerültek azok a válaszadók is, akik a skála 0 fokozatát jelölték be. Mivel azonban ők nagyon kevesen voltak, ezért az egyszerűség kedvéért kis bizonytalanságérzetnek neveztem el ezt a kategóriát.

megfogalmazott érveléssel. Eszerint bár elképzelhető, hogy a bizonyossághiány percepció öröm érzettel és ne negatív érzelmekkel társuljon egy-egy konkrét jövőbeli eseménnyel kapcsolatban (mint amilyen például a hazardjáték), de hétköznapi intuícóra hagyatkozva valószínűsíthető, hogy az egyén általános jövőjére kiterjedő bizonyossághiány percepcióhoz szorongás és félelem kapcsolódik. Ugyanakkor, mint arra szintén korábban felhívtam a figyelmet, ez korántsem jelenti azt, hogy a két dimenzió közötti kapcsolat automatikus lenne, hiszen befolyásoló tényező lehet például az egyén önbizalma is: mennyire érzi úgy, hogy képes sikert aratni majd az általa bizonytalannak tartott jövőben. Érdekes lett volna megvizsgálni az önbizalom feltevését a kvantitatív adatokon, de erre vonatkozóan nem állt rendelkezésemre adat.

Látható, hogy a tipológiámban a tágabb értelmű biztonsághiányhoz sorolt teher alapú biztonsághiány kategóriába csak egy rendkívül kis százaléka tartozott a válaszadóknak. Csupán az összes válaszadó 2 százaléka számolt be úgy legalább közepes mértékű biztonsághiányról, hogy közben maximum kis mértékű bizonyossághiányról tett tanúbizonyságot. Elképzelhető ugyanakkor, hogy azok, akik ezekbe a kombinációkba tartoztak pusztán abban viszonylag biztosak, hogy milyen jövőbeli negatív események következhetnek be, de azt lehet, hogy bizonytalannak érzik, hogy ők maguk hogyan tudnak majd megbirkózni a teherrel, azaz a szinte biztosan bekövetkező jövőbeli negatív eseménnyel. A bizonyossághiányra és biztonsághiányra vonatkozó válaszok közötti jelentős konzisztencia miatt felmerülhetne, hogy együttes változót hozzunk létre faktoranalízissel a két változóval és a továbbiakban azt vizsgáljuk. Amiatt döntöttem ez ellen, hogy kíváncsi voltam arra is, hogy melyek azok a változók, amelyekkel csak az egyik dimenzió van kapcsolatban, a másik pedig nem.

A kvantitatív adatok alapján nehéz megmondani, hogy milyen felfogások állhatnak az inkonzisztens választások mögött. A fókuszcsoporthoz adatai inkább voltak alkalmasak ennek a kérdésnek a vizsgálatára. Mivel a bizonytalanságra vonatkozó most elemzett kérdések egy hosszú és bonyodalmas kérdőív vége-felé szerepeltek, akár az is okozhatta a jelentősen inkonzisztens válaszok egy részét, hogy egyesek megelégtették a hosszadalmas kérdőívet és nem akkurátusan válaszoltak.

IV.3.3. A hipotézisek vizsgálata

IV.3.3.1. Makro-magyarázatok vizsgálata

1. makro-hipotézis: Országjellemző

Az egyes országokon belüli homogenitás és a kultúrák közötti heterogenitás feltételezését a szórások összehasonlításával vizsgálom. Az egyes országokon belüli szórás nagyságrendjét vetem össze a külső szórással: az ország átlagok szórásával (az országátlagok főátlagtól való átlagos eltéréseivel) a tapasztalt bizonytalanságérzet tekintetében. A hipotézis teljesülésében az is bennfoglaltatik, hogy az ország átlagok szignifikánsan különbözzenek egymástól.

A biztonsághiányra vonatkozólag az ország átlagokat és az országokon belüli szórásokat a 5. táblázat tartalmazza. Látható, hogy az egyes országok átlagai közel esnek egymáshoz (nincs is szignifikáns különbség mindegyik átlag között), és az egyes országokon belüli szórások nagysága is hasonló (egyedül Nagy-Britannia átlaga tér el kicsit jobban a többi országétól). A főátlag 3,12, az ország átlagok főátlag körüli szórása 0,188, ami lényegesen kisebb, mint az egyes országokon belüli szórás (ami 1,20 körül van). Mindezek alapján az országokon belüli homogenitás, országok közötti heterogenitás tézise egyértelműen nem támasztódik alá a biztonsághiány tekintetében.

5. táblázat: A biztonsághiány átlaga és szórása országonként (1 – teljesen biztonságban érzi magát, – 5 egyáltalán nem érzi biztonságban magát)

	Átlag	Szórás	N
Franciaország	3,18	1,19	905
Nagy-Britannia	2,72	1,22	932
Görögország	3,20	1,23	1902
Magyarország	3,23	1,11	1456
Összesen	3,12	1,20	5195

Valamelyest kevésbé egyértelmű a helyzet a bizonyossághiány és a bizonytalanság fókuszában tekintetében. Már korábban kitértem rá, hogy a bizonyossághiány dimenzióját a nemzetközi kérdőív alapján csak nehézkesen lehetett operacionalizálni, illetve, hogy a

felhasznált kérdés nem pontosan a bizonyossághiányt méri, hanem egy kicsit másra fekteti a hangsúlyt.

A biztonsághiánnyal összevetve, bizonyossághiány esetén nagyobb az országok közötti heterogenitás, miközben az országon belüli heterogenitás mértéke nem kisebb. Bizonyossághiány esetén az egyes országok átlagai közötti különbségek szignifikánsak, kivéve a Magyarország és Görögország átlaga közötti különbséget. Ugyanakkor még mindig jelentősen nagyobb az egyes országokon belüli szórás, mint az egyes országok közötti szórás (ez utóbbi értéke 0,300 és 0,347). Tehát, továbbra sem teljesül az országok közötti heterogenitás, országon belüli homogenitás tézise, bár az országok közötti heterogenitás nagyobb, mint a biztonsághiány esetében.

6. táblázat: A bizonyossághiány átlaga és szórása országonként (1 – úgy érzi tud mindent, amire szüksége van, 5 – túl keveset tud)

		Átlag	Szórás	N
<i>Tud-e eleget arról, hogy milyen lesz az élete 1 év múlva?</i>	Franciaország	2,91	1,22	839
	Nagy-Britannia	2,63	1,19	804
	Görögország	3,35	1,29	1757
	Magyarország	3,42	1,11	1414
	Összesen	3,18	1,25	4813
<i>Tud-e eleget arról, hogy milyen lesz az élete 3 év múlva?</i>	Franciaország	3,39	1,21	795
	Nagy-Britannia	3,07	1,25	716
	Görögország	3,87	1,15	1650
	Magyarország	4,01	1,00	1380
	Összesen	3,70	1,19	4541

A bizonytalanság fókuszja változó, amint arról korábban már szó volt, azt mutatja meg, hogy egy-egy egyén esetében mekkora különbség van a posztmateriális és a materiális veszélyektől való félelem mértéke között. A bizonyossághiányhoz hasonlóan, itt is szignifikáns a legtöbb ország átlag közötti különbség (itt most a Franciaország és a Nagy-Britannia átlaga közötti különbség képez kivételt). Az országok közötti szórás (0,428), és az országokon belüli szórások (ezek 1,46 körüliek) is nagyobbak, mint a korábbi változók tekintetében, de még mindig a külső szórás lényegesen kisebb, mint az egyes országokon belüli szórások, ami ellentmond a hipotézisnek.

7. táblázat: A posztmaterális fókusz átlaga és szórása országonként

	Átlag	Szórás	N
Franciaország	0,8781	1,6088	758
Nagy-Britannia	0,8673	1,5012	875
Görögország	0,1285	1,2625	1667
Magyarország	-0,1496	1,3595	1247
Összesen	0,3193	1,4623	4547

A nacionalitás országon belüli tényezőkhöz képesti kisebb szerepére utal az a tény is, hogy az ország tagságokat magyarázóváltozóként tartalmazó lineáris regressziós modellek magyarázó ereje nem túl nagy, mind a bizonyossághiány, mind a biztonsághiány tekintetében. Ugyanakkor, a bizonyossághiány tekintetében többet magyaráz az ország tagság. A bizonyossághiány esetében a korrigált R^2 mutató egy évre vonatkozóan 0,057, 3 évre vonatkozóan 0,085, míg biztonsághiány esetében pedig 0,024. A bizonytalanság fókuszát függő változóként, az egyes országokat magyarázó változóként tartalmazó regressziós modell korrigált R^2 értéke 0,085.

Az országon belüli homogenitás, országok közötti heterogenitás hipotézise nem támasztódott alá sem a bizonyossághiány, sem a biztonsághiány és a bizonytalanság fókusza tekintetében: az országokon belüli szórások jelentősen nagyobbak bizonyultak, mint az országok közötti szórások. A hipotézisnek leginkább ellentmondani látszó adatokat a biztonsághiány esetében kaptunk.

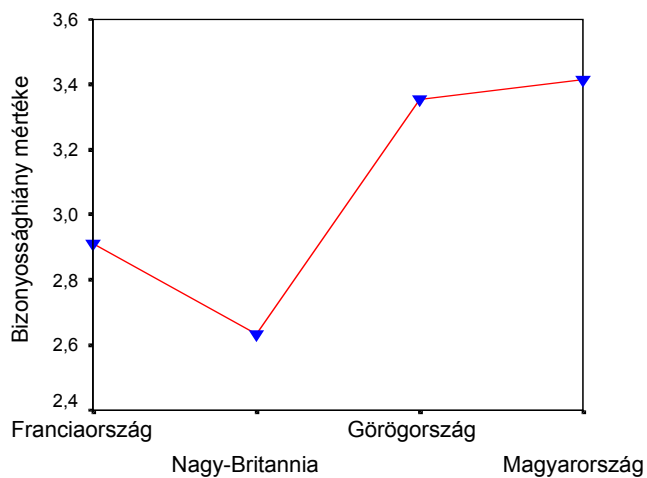
2. makro-hipotézis: Késő-modern társadalmak

Az irodalmak egybehangzóan a nyugat-európai és észak-amerikai társadalmakat tekintik a leginkább késő-modernnek (Giddens 1991). Továbbá a vizsgált négy ország közül leginkább a nyugat-európaiakra teljesül a becki feltételezés az ország lakosainak gazdagságáról (1992). Ennek megfelelően, amennyiben igaz a késő-modernitás hipotézis, akkor azt az eredményt kell kapnunk, hogy Nagy-Britanniában és Franciaországban inkább éreznek bizonyossághiányt és biztonsághiányt az emberek, mint Magyarországon és Görögországban. A bizonytalanság fókuszával kapcsolatban pedig a hipotézis alapján az lenne várható, hogy a két nyugat-európai országban inkább

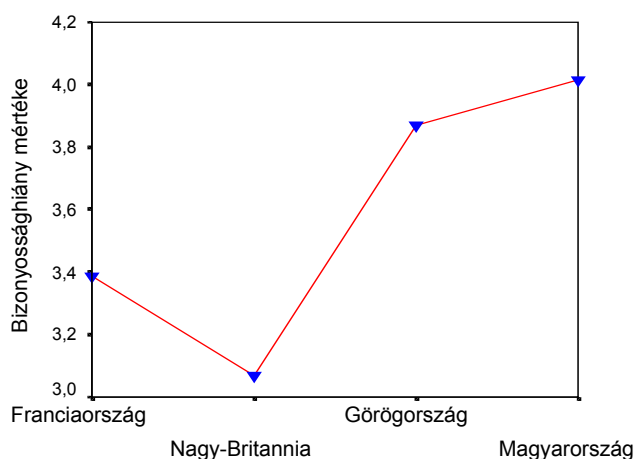
legyen posztmateriális a fókusz, tehát félelmeik inkább irányuljanak a környezetvédelmi veszélyekre, mint a materiális természetűekre.

Magyarország és Görögország lakosainak átlagos bizonyosságihiány értéke viszonylag közel esik egymáshoz, és elkülönül a két nyugat-európai országtól. Ugyanakkor pontosan az erős hipotézissel ellentétes tendenciák rajzolódnak ki az adatokból. Éppen Magyarországon és Görögországban érzik úgy inkább az emberek, hogy túl keveset tudnak a jövőjükéről, mint a két nyugat-európai országban.

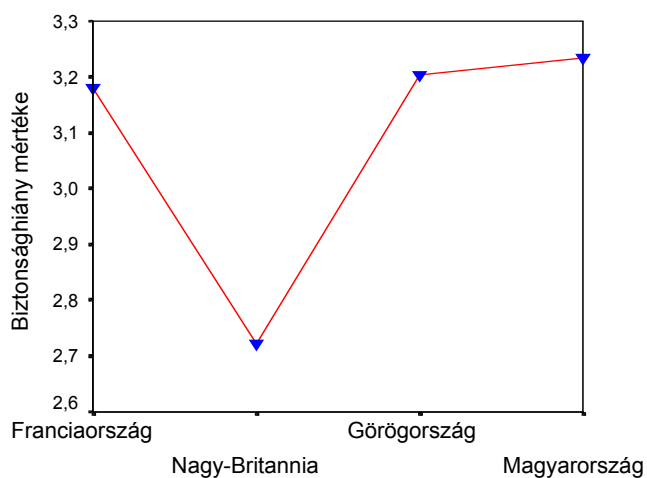
5. ábra: A bizonyosságihiány átlaga országonként 1.
 (1 – úgy érzi tud mindent, amire szüksége van, 5 – túl keveset tud arról, hogy milyen lesz az élete egy év múlva)

6. ábra: A bizonyosságihiány átlaga országonként 2.
 (1 – úgy érzi tud mindent, amire szüksége van, 5 – túl keveset tud arról, hogy milyen lesz az élete három év múlva)

7. ábra: A biztonságihiány átlaga országonként
 (1 – teljesen biztonságban érzi magát, – 5 egyáltalán nem érzi biztonságban magát)

Biztonságihiány esetében kevésbé különülnek el az országok. Egyedül Nagy-Britannia átlaga különbözik jelentősebben a többitől. Az adatok szerint ott kevésbé érznek az emberek biztonságihiányt, mint a másik három országban. Ez szintén ellentmond a késő-modernitás erős hipotézisének.

Bár az erős hipotézis bizonytalanság mértékére vonatkozó feltételezéseit nem támasztják alá az adatok, elképzelhető, hogy a gyenge hipotézis még teljesül. Ha megnézzük az adatokat, abból kitűnik, hogy valóban, a bizonytalanság fókusza tekintetében a gyenge hipotézissel összhangban lévő eredményeket kapunk. A két nyugat-európai országban szignifikánsan nagyobb az egyénekenkénti posztmateriális-materiális veszélyekért aggodás különbségét mérő bizonytalanság fókusza változó átlaga. Ez azt jelenti, hogy a franciák és a britek inkább fókuszálnak a posztmateriális, globális ökológiai veszélyekre, mint a magyarok vagy a görögök (a materiális veszélyekkel összeveve). Ugyanakkor, mint ahogy az az előző hipotézis vizsgálatokor kiderült, korántsem lehet arról beszélni, hogy egy-egy adott országon belül ne lenne az országok közöttinél nagyobb szórás az eredményeket tekintve. Ugyanis a bizonytalanság fókuszát mint függő változót, és az országokat, mint magyarázó változókat tartalmazó lineáris regressziós modell magyarázó erejét kifejező R^2 csupán 0,085. Mindez tehát arra utal, hogy még ha léteznek is a gyenge hipotézisnek megfelelő különbségek, a bizonytalanság fókuszát az országokon belüli tényezők még jobban differenciálják. Ráadásul az eredmények értékelésénél azt is figyelembe kell venni, hogy míg négy ország adatai elég alapot nyújtanak arra, hogy elveszük a hipotézist. A hipotézissel összhangban lévő eredményekből merész lépés a hipotézis általános teljesülésére következtetnünk, mivel a kevés ország szám miatt, nem lehet kizárni alternatív magyarázatokat, amelyek kizárhatóak lennének, ha több országból lennének adatok. Az eredmény értelmezésének további korlátját jelenti, hogy pusztán két csoportra osztottuk a négy országot, ugyanis azon túl, hogy a nyugati országok inkább késő-modernnek, nem létezik egyértelmű klasszifikáció.

3. makro-hipotézis: Magyar történelmi sajátosságok

Ahhoz, hogy a harmadik makro-hipotézis teljesüljön, az lenne szükséges, hogy a bizonytalanság mértéke egyértelműen nagyobb legyen Magyarországon, mint a másik

három országban. Bár igaz, hogy a bizonyossághiány és biztonságihiány mértéke Magyarországon mutatja a legnagyobb értéket a nemzetközi kérdőív három kérdése alapján, ugyanakkor, ez a különbség csupán a bizonyossághiány 3 évre vonatkozó kérdésénél szignifikáns 0,05-ös szignifikancia szinten, a többinél nem szignifikáns a különbség Görögország és Magyarország között. A hipotézist tehát csak részben támasztják alá az adatok. Mindazonáltal az eredmények nem jelentik azt, hogy a rendszerváltás nem hatott abba az irányba, hogy a bizonytalanságérzet növekedjen Magyarországon. Az azóta eltelt idő alatt elképzelhető, hogy az emberek akklimatizálódtak a változásokhoz, és a korábbi évekhez képest lecsökkent a bizonytalanságérzetük.

IV.3.3.2. Mikro-magyarázatok vizsgálata

Ebben a részben az öt mikro-magyarázatot tesztelem. Az egyes hipotézisek tesztelése azonos logikát követ³¹.

1. lépés: Az egyes hipotézisek minden egyes változójára külön lineáris regressziós egyenletet írok fel.
2. lépés: Minden hipotézisre egy-egy lineáris regressziós egyenletet írok fel, amely tartalmazza a hipotézisben szereplő összes magyarázó változót.
3. lépés: Egyes összetételbeli hatások kiszűrése érdekében a hipotézisekre egy-egy lineáris regressziós egyenletet írok fel, amely tartalmazza a hipotézisben szereplő összes magyarázó változót és a társadalmi-demográfiai kontrollváltozókat (nem, kor, településtípus, gazdasági és kulturális erőforrások).
4. lépés: Egy integrált lineáris regressziós modellben vizsgálom a hipotéziseket³².

Az első három lépést együttesen mutatom be hipotézisenként.

³¹ Az első mikro-hipotézisnél a 2-ik lépésben bevont társadalmi-demográfiai kontrollváltozók köre szűkebb, mivel a további hipotéziseknél magukat a gazdasági és kulturális erőforrásokat is kontrollváltozónak tekintem.

Az 1. mikro-hipotézis: Gazdasági és kulturális erőforrások

Minél magasabb osztályba sorolja be magát valaki, minél magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik, annál kevésbé érez mind biztonsághiányt, mind bizonyossághiányt. Azok, akiknek van legalább három tartós fogyasztási cikkük kevésbé érznek bizonytalanságot (akár kognitív akár affektív dimenzióját tekintve)³³, mint akiknek maximum csak két darab van. Ezekre az eredményekre számítani lehetett pusztán a hétköznapi intuíció alapján is. Ami azonban izgalmasabb szociológiai kérdés az az, hogy vajon az iskolai végzettség hatása a bizonytalanságra közvetlen-e, vagy pusztán a gazdasági erőforrásokra gyakorolt befolyásán keresztül fejt ki hatását. Erre a kérdésre a 2. lépés regressziós modelljeiből kaphatunk választ, ahol egy modellben szerepelnek a gazdasági és a kulturális erőforrások változói. A 2. lépés modelljeiben az egyes változókhoz tartozó béta paraméterek kisebbek az 1. lépéshez képest, ami természetes olyan esetben, amikor olyan változókat vonunk be egy egyenletbe, amelyek között kapcsolat van. Bár kisebbek a béta paraméterek, két kivétellel 0,01-es szignifikancia szinten szignifikánsak maradnak. A két kivétel: a biztonsághiány dimenzió esetén az egyik iskolai végzettség változó csak 0,1-es szignifikanciaszint mellett szignifikáns (ez a szignifikanciaszint nem szerepel a 8. táblázatban), a másik 0,05-ös szignifikanciaszinten szignifikáns. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a kulturális erőforrások hatása nemcsak a gazdasági erőforrásokon keresztül nyilvánul meg, hanem tőle függetlenül is³⁴. Markánsabban jelentkezik az iskolai végzettség hatása a bizonyossághiány dimenziónál, a biztonsághiány dimenziónál csak kevésbé szigorú szignifikancia szint esetén teljesül teljes mértékben. Az már az 1. lépés modelljeiből is látszik, hogy a kulturális erőforrásoknak kisebb a magyarázó erejük a biztonsághiány, mint a bizonyossághiány dimenzió esetében.

³² A legtöbb feltételezés vizsgálható együttesen egy összesített modellben, bár vannak egyes hipotéziseknek olyan részei, amelyek nem felírhatóak az összesített modellben.

³³ A későbbiek során is, amikor a bizonytalanság mértékével kapcsolatos feltételezéseket vizsgálom, a bizonytalanság kifejezést akkor használom, amikor mind a bizonyossághiányra, mind a biztonsághiányra igaz az adott állítás.

³⁴ Azért csak feltételezhető, mert az is elképzelhető a gazdasági erőforrások korlátozott mérési módjai miatt, hogy az iskolai végzettség változóból a második lépés egyenleteiben nem sikerült maradéktalanul kivonni az anyagi dimenzió hatását.

8. táblázat: Az 1. mikro-hipotézis regressziós modelljei a bizonytalanságerzet mértékével kapcsolatban. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük³⁵.

A magyarázó változó	1. lépés: külön modellek ³⁶		2. lépés: egységes modell a hipotézisre kontrollváltozók nélkül		3. lépés: egységes modell a hipotézisre kontrollváltozókkal	
	Függő változó: Bizonyos- sághiány ³⁷	Függő változó: Bizton- sághiány	Függő változó: Bizonyos- sághiány	Függő változó: Bizton- sághiány	Függő változó: Bizonyos- sághiány	Függő változó: Bizton- sághiány
szubjektív osztályhelyzet: közép- és felsőosztály (referencia: alsó)	-1,026**	-0,960**	-1,522**	-1,687**	-1,560**	-1,666**
szubjektív osztályhelyzet: alsó-középosztály (referencia: alsó)	-1,477**	-1,383**	-0,783**	-0,923**	-0,863**	-0,962**
szubjektív osztályhelyzet: munkás (referencia: alsó)	-2,314**	-2,224**	-0,707**	-0,722**	-0,773**	-0,762**
tartós fogyasztási cikk ³⁸	-0,998** (R ² =0,042)	-0,996** (R ² =0,047)	-0,487**	-0,518**	-0,351**	-0,566**
iskolai végzettség: maximum 8 általános (referencia: diploma)	1,788**	1,480**	1,087**	0,611**	1,210**	0,815**
iskolai végzettség: szakmunkásképző (referencia: diploma)	1,111**	0,896**	0,696**	0,364	0,968**	0,627**
iskolai végzettség: érettségi (referencia: diploma)	0,680** (R ² =0,073)	0,687** (R ² =0,050)	0,506**	0,459*	0,553**	0,514**
<i>Társadalmi-demográfiai kontrollváltozók</i>						
nem					0,603**	0,482**
kor: 30-39 éves					0,061	0,322
kor: 40-49 éves					0,357*	0,410*
kor: 50-59 éves					0,765**	0,879**
kor: 60-69 éves					0,224	-0,058
kor: 70 év felett					0,118	0,023
településtípus: város					0,094	0,141
településtípus: Budapest					0,416*	0,503**
Konstans			6,585**	6,323**	5,784**	5,522**
Korrigált R ²			0,114	0,110	0,146	0,147

Megjegyzés: **: szignifikáns 0,01-es szinten, *: szignifikáns 0,05-ös szinten.

³⁵ A főszöveg táblázatainál nem közlöm az esetszámokat, mivel ez változó páronként különbözik amiatt, hogy a Missing Pairwise opcióval határoztam meg a hiányzó értékek kezelését.

³⁶ Az első lépés mindkét függő változóra 3-3 regressziós egyenletet tartalmaz: az első egyenletben a szubjektív osztályhelyzet változó szerepel, három dichotóm változó formájában. A második egyenletben a tartós fogyasztási cikk változó szerepel, a harmadik egyenletben pedig csak az iskolai végzettség változó, három dichotóm változó formájában. A további táblázatokban is az 1. lépés oszlopain belül az egyes modellek utolsó változójánál közöljük a korrigált R² értékeket zárójelben.

³⁷ Mint arról korábban már szó volt a mikro-hipotéziseknél a 11-fokú skálán mért bizonytalanság változókat használok.

³⁸ A gazdasági erőforrásokat nem akartam még több változóval mérni, ezért nem került be a munkanélküliség változó a modellbe, mivel annak csekélyebb volt a magyarázó ereje, és a kontrollváltozókat tartalmazó modellben nem volt szignifikáns.

A kontrollváltozók bevonásával választ kapunk arra, hogy hogyan befolyásolja a bizonytalanságot a gazdasági és kulturális erőforrások birtokosainak eltérő összetétele nem, kor és településtípus tekintetében. Az összetételhatások kiszűrése után is szignifikánsnak bizonyul a gazdasági és kulturális erőforrások hatása. Ráadásul a 3. lépés modelljeiben még nagyobbak az iskolai végzettség béta paraméterei, mint a 2. lépés egyenleteiben. Ez arra utal, hogy egy nem képviselői körében, ugyanazon a korosztályon belül és ugyanazon településtípusban lakó emberek esetében az iskolai végzettségnek nagyobb a hatása a bizonytalanságra. A modellekből az is látszik, hogy a nemnek, a budapesti lakóhelynek, illetve két korosztályhoz tartozásnak (40-49, 50-59) szignifikáns befolyása van a bizonytalanságérzetre a gazdasági és kulturális erőforrások azonos szintje mellett.

Egy másik fontos elméleti kérdés a gazdasági és kulturális erőforrások összefüggése a bizonytalanság fókuszával.

A 9. táblázatból látszik, hogy a gazdasági erőforrások az Inglehart elmélete alapján várt irányban gyakorolnak hatást a bizonytalanság fókuszára. Minél magasabb osztályba sorolja valaki magát annál valószínűbb, hogy a materiális félelmeket és a posztmateriális (globális környezeti) félelmeket figyelembe véve, inkább ez utóbbiakkal kapcsolatban érez bizonytalanságot. Akik több, mint három tartós fogyasztási cikket birtokolnak, azok szintén inkább a posztmateriális veszélyekkel kapcsolatban éreznek bizonytalanságot. A kulturális erőforrások hatása már kicsit kevésbé egyértelmű. Akik érettségivel rendelkeznek, azok nem fókuszálnak más veszélyekre, mint azok, akik diplomával. Ugyanakkor a maximum nyolc osztályt végzettek és a szakmunkásképzőt végzettek veszélyhierarchiája szignifikánsan eltér a diplomásokétól, még akkor is, ha kontrollálunk a gazdasági erőforrásokra és a kontrollváltozókra.

Az első mikro-hipotézis feltételezései a bizonytalanság mértékére vonatkozóan tehát nagyrészt alátámasztódtak, ugyanakkor a bizonytalanság fókusza tekintetében csak bizonyos korlátok között teljesült a hipotézis: a gazdasági erőforrások hatása a várt irányban egyértelműen kitűnik az adatokból, míg az iskolai végzettség esetén csak bizonyos kategóriák esetén teljesül a feltételezés.

9. táblázat: Az 1. mikro-hipotézis regressziós modelljei a bizonytalanságérzet fókuszával kapcsolatban. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük.

A magyarázó változó	1. lépés: külön modellek	2. lépés: egységes modell a hipotézisre kontrollváltozók nélkül	3. lépés: egységes modell a hipotézisre kontrollváltozókkal
	Függő változó: Bizonytalanság fókusz	Függő változó: Bizonytalanság fókusz	Függő változó: Bizonytalanság fókusz
szubjektív osztályhelyzet: közép- és felsőosztály (referencia: alsó)	0,781**	0,896**	0,809**
szubjektív osztályhelyzet: alsó- középosztály (referencia: alsó)	1,268**	0,746**	0,700**
szubjektív osztályhelyzet: munkás (referencia: alsó)	1,482** (R ² =0,084)	0,489**	0,467**
tartós fogyasztási cikk	0,627** (R ² =0,042)	0,252**	0,283**
iskolai végzettség: maximum 8 általános (referencia: diploma)	-0,959**	-0,575**	-0,580**
iskolai végzettség: szakmunkásképző (referencia: diploma)	-0,541**	-0,372**	-0,393**
iskolai végzettség: érettségi (referencia: diploma)	-0,209 (R ² =0,066)	-0,191	-0,189
<i>Társadalmi-demográfiai kontrollváltozók³⁹</i>			
nem			-0,0184*
kor: 30-39 éves			-0,0135
kor: 40-49 éves			-0,0274*
kor: 50-59 éves			-0,0292*
kor: 60-69 éves			-0,078
kor: 70 év felett			0,130
településtípus: város			0,196*
településtípus: Budapest			0,254*
Konstans		-0,616**	-0,799**
Korrigált R ²		0,102	0,117

A 2. mikro-hipotézis: Anómia és elidegenedés

Azok, akik úgy érzik, hogy a jövőjüket irányítani tudják, kevésbé érznek bizonyossághiányt és biztonsághiányt. Ha megnézzük az egyes változók által alkotott modellek magyarázó erejét az is szembetűnő, hogy sokkal nagyobb ennek a változónak a magyarázó ereje, mint a többi ehhez a hipotézishez tartozó változónak. Magyarázó ereje majdnem kétszerese az előző hipotézisben szereplő összes társadalmi-demográfiai változót tartalmazó modellnél, közel 20 százalékos. A hatalomnélküliség érzete és a bizonytalanság összefüggése kézenfekvőnek tűnik, de azért nem teljesen egyértelmű. Ha valaki például azt gondolja, hogy ő maga nem tudja befolyásolni a jövőjét, hanem

³⁹ A további modellekben a gazdasági és kulturális erőforrások is szerepelnek a kontrollváltozók között.

az intézmények tudják csak, és ugyanakkor megbízik az intézményekben, akkor elképzelhető lenne, hogy nem érez biztonsághiányt. Illetve, ha valaki azt gondolja, hogy nem ő maga, hanem az intézmények irányítják a jövőjét, ha úgy érzi előrelátható, hogy az intézmények mit fognak tenni, akkor saját jövőjét sem biztos, hogy nem érzi kiszámíthatónak. Az is igaz ugyanakkor, hogy, aki úgy érzi képes befolyásolni a jövőjét, és van is elképzelése arról, hogy hogyan szeretné ezt megtenni, az gondolhatja határozottan azt, hogy tudja, hogyan fog alakulni a jövője.

Az izoláció dimenzióin belül az egyértelműen objektívnak tekinthető párkapcsolati státuszt mérő változó nem mutat szignifikáns kapcsolatot a bizonytalanságérzettel, míg a szubjektív megközelítéshez tartozó magányosságérzet igen. Minél inkább magányosnak érzi magát valaki, annál nagyobb a bizonytalanságérzete az összes lépés modelljei során. Ezek az eredmények azt mutatják, hogy a társadalmi integráltságot kifejező objektív kapcsolati státusz kevésbé hat a bizonytalanságérzetre, mint a kapcsolatokból származó szubjektív támogatásérzet. Az eredmény mindenesetre olyan szempontból meglepő, hogy más negatív jelenségekkel kapcsolatban általában a párkapcsolati státusz pozitív hatását szokták kimutatni (Argyle 1999). Ráadásul, amennyiben különbséget teszünk a párkapcsolatokon belül a házasság és az élettársi viszony között, akkor is hasonló eredményeket kapunk. Az a kérdés, hogy van-e barátja a válaszadónak, ugyan tekinthető valamelyest a kapcsolatokból származó érzelmi támogatás indikátorának, hiszen a barátság fogalmát sokan asszociálják a támogatás különböző formáival, de a magányosságérzet az érzelmi támogatottságnak (pontosabban annak hiányának) egyértelműbb indikátorának vehető. Azok, akiknek van barátjuk, kevésbé érznek bizonytalanságot. Nyilvánvaló, hogy a barátok megléte és a magányosságérzet között kapcsolat van, és ezért a közös modellekben lecsökken béta paramétereik értéke: a barátok változó el is veszti szignifikanciáját.

Az értelemnélküliség dimenzió kapcsolata a bizonytalanságérzettel igazolódott az összes modellben. Azok tehát, akik úgy vélik, hogy az élet bonyolult, és nehezen érthető, hajlamosabbak nagyobb bizonyosság- és biztonsághiányról számot adni.

10. táblázat: A 2. mikro-hipotézis regressziós modelljei. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük.

A magyarázó változó	1. lépés: külön modellek		2. lépés: egységes modell a hipotézisre kontrollváltozók nélkül		3. lépés: egységes modell a hipotézisre kontrollváltozókkal	
	Függő változó: Bizonyos- sághiány	Függő változó: Bizton- sághiány	Függő változó: Bizonyos- sághiány	Függő változó: Bizton- sághiány	Függő változó: Bizonyos- sághiány	Függő változó: Bizton- sághiány
<i>1. A hatalomnélküliség dimenzió</i>						
a jövő irányíthatóságának érzete ⁴⁰	-0,928** (R ² =0,198)	-0,876** (R ² =0,195)	-0,771**	-0,694**	-0,645**	-0,599**
<i>2. Az izoláció dimenzió</i>						
barátok	-1,003** (R ² =0,025)	-1,036** (R ² =0,030)	-0,364*	-0,383**	-0,127	-0,257
élettársi kapcsolat és házasság	0,054 (k.R ² =-0,001)	-0,119 (R ² =0,000)	0,203	0,071	0,147	-0,044
magányosság érzet	0,474** (R ² =0,044)	0,560** (R ² =0,068)	0,280**	0,340**	0,205**	0,270**
<i>3. Az értelemnélküliség dimenzió</i>						
az élet érthetősége	-0,640** (R ² =0,067)	0,673** (R ² =0,080)	-0,436**	-0,457**	-0,428**	-0,444**
<i>4. Az önelidegenedés dimenzió</i>						
templomba járás	-0,465** (R ² =0,006)	-0,602** (R ² =0,011)	-0,292*	-0,421**	-0,268*	-0,362**
<i>5. A normátlanság dimenzió</i>						
szabályszegésről vélemény	0,299** (R ² =0,014)	0,430** (R ² =0,032)	0,072	0,195**	0,035	0,161**
<i>Társadalmi-demográfiai kontrollváltozók</i>						
nem					0,283**	0,134
kor: 30-39 éves					-0,124	0,216
kor: 40-49 éves					0,132	0,257
kor: 50-59 éves					0,336	0,521**
kor: 60-69 éves					-0,021	-0,226
kor: 70 év felett					-0,236	-0,292
településtípus: város					-0,030	0,041
településtípus: Budapest					0,349*	0,393**
maximum 8 általános szakmunkásképző					0,822**	0,206*
érettség					0,387*	-0,357
tartós fogyasztási cikk					-0,217	-1,183**
közép- és felsőosztály					-1,066**	-0,772**
alsó-középosztály					-0,633**	-0,671**
munkás					-0,662**	0,206**
Konstans			8,422**	7,249**	8,271**	7,688**
Korrigált R ²			0,255	0,282	0,290	0,322

Megjegyzés: **: szignifikáns 0,01-es szinten, *: szignifikáns 0,05-ös szinten.

A templomba járás mellett más változókra is szükség lett volna az önelidegenedés dimenzió megfelelő operacionalizálásához. Mindenesetre azok, akik gyakrabban járnak

⁴⁰ Az egyes attitűdváltozók hatásának értékeléséhez célszerű a standardizált regressziós együtthatókat is megnézni, hiszen voltak köztük olyanok, amelyek négyes, de olyanok is, amelyek ötös skálán lettek mérve. A disszertáció függelékében ezek az adatok megtalálhatóak, a főrész táblázataiba a táblázatok könnyebb áttekinthetősége végett nem kerültek bele, illetve mivel céлом nem egyes változók hatásának, hanem változócsoporthoz magyarázó erejének összevetése volt, és ezt pedig a korrigált R² mutatóval vizsgáltam. Az egyes változóknál inkább csak az volt az érdekes számomra, hogy szignifikáns-e vagy nem.

templomba, kevésbé éreznek bizonytalanságot. A változó szignifikáns marad a kontrollváltozók bevonása után is. Ugyanakkor, a változót tartalmazó 1. lépésbeli modell magyarázó ereje nagyon kicsi, és kisebb a bizonyossághiány esetében, mint a biztonsághiány esetében.

Azok, akik inkább vallják, hogy, aki vinni akarja valamire, az rákényszerül, hogy bizonyos szabályokat áthágjon, inkább éreznek bizonytalanságot. Ugyanakkor, az első lépés szabályszegést tartalmazó modelljeiben itt is kisebb a magyarázó erő a bizonyossághiány tekintetében, és a többi változó hatását kiszűrve a szabályszegés hatása elveszti szignifikanciáját a bizonyossághiányra vonatkozóan.

A biztonsághiányt tehát valamelyest jobban magyarázza az anómia és elidegenedés hipotézise, mint a bizonyossághiányt. A bizonyossághiányt tartalmazó modellek magyarázó ereje kisebb. A biztonsághiány esetében az anómia és elidegenedés összes dimenziójában volt olyan változó, amely összefüggést mutatott a biztonsághiánnyal, míg a bizonyossághiány esetén a normátlanság dimenzió nem bizonyult szignifikánsnak a közös modellekben. Biztonsághiány esetében az eredmények tehát teljes mértékben alátámasztani látszanak az anómia és elidegenedés hipotézist, míg a bizonyossághiány esetében csak korlátozott mértékben teljesül a hipotézis: a hatalomnélküliség, az izoláció, az önelidegenedés és az értelemnélküliség dimenzió esetében mutatható ki a kapcsolat.

Természetesen ennél a hipotézisnél, és az ezt követő hipotéziseknél nehéz megállapítani az oksági relációk útvonalát, meghatározni melyik az ok, melyik az okozat. A disszertációban bemutatott elméletek az anómiát és az elidegenedést kezelik okként, és a bizonytalanságot okozatként. Regressziószámítással azonban csak a statisztikai kapcsolat meglétét lehet bizonyítani, és nem azt, hogy melyik az ok és melyik az okozat.

A 3. mikro-hipotézis: Bizalomhiány

Az intézmények iránt érzett bizalom és az általános bizalom az összes modellben egyértelmű szignifikáns kapcsolatot mutat a bizonytalansággal a várt irányban. Minél

jobban bízik valaki az emberekben és az intézményekben, annál kevésbé érez bizonytalanságot. Az intézményekbe vetett bizalom hatása nagyobb, mint az általános bizalomé. Az intézmények különböző fajtái közül, leginkább a kormánnyal szembeni bizalom számított a bizonytalanságérzet szempontjából.

A modellek magyarázó ereje jónak tekinthető, bár a bizalmat tartalmazó modellek kisebb mértékben magyarázzák a függő változó szórását, mint az anómia és az elidegenedés modelljei.

11. táblázat: A 3. mikro-hipotézis regressziós modelljei. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük.

A magyarázó változó	1. lépés: külön modellek		2. lépés: egységes modell a hipotézisre kontrollváltozók nélkül		3. lépés: egységes modell a hipotézisre kontrollváltozókkal	
	Függő változó: Bizonyos- sághiány	Függő változó: Bizton- sághiány	Függő változó: Bizonyos- sághiány	Függő változó: Bizton- sághiány	Függő változó: Bizonyos- sághiány	Függő változó: Bizton- sághiány
általános bizalom	-0,699** (R ² =0,049)	-0,744** (R ² =0,060)	-0,473**	-0,462**	-0,259**	-0,301**
bizalom az intézményekben (három változóból előállított változó)	-0,712** (R ² =0,103)	-0,847** (R ² =0,160)	-0,629**	-0,764**	-0,604**	-0,719**
<i>Társadalmi-demográfiai kontrollváltozók</i>						
nem					0,478**	0,333**
kor: 30-39 éves					0,105	0,373*
kor: 40-49 éves					0,374*	0,430**
kor: 50-59 éves					0,797**	0,917**
kor: 60-69 éves					0,418*	0,172
kor: 70 év felett					0,283	0,219
településtípus: város					-0,061	-0,044
településtípus: Budapest					0,116	0,146
maximum 8 általános szakmunkásképző					1,113**	0,703**
érettség					0,916**	0,568**
tartós fogyasztási cikk					0,473*	0,420*
közép- és felsőosztály					-0,330*	-0,541**
alsó-középosztály					-1,130**	-1,155**
munkás					-0,606*	-0,656**
Konstans			7,114**	6,393**	6,268**	6,079**
Korrigált R ²			0,123	0,181	0,231	0,281

Megjegyzés: **: szignifikáns 0,01-es szinten, *: szignifikáns 0,05-ös szinten.

A 4. mikro-hipotézis: A rendszerváltás szelektív következményei és megítélése

Akik arról számoltak be, hogy az utóbbi évtizedben volt olyan periódus, amikor esett az életszínvonaluk, azok, akik a rendszerváltás vesztesének tartják magukat, és akik a rendszerváltást negatívan ítélik meg, inkább érznek bizonytalanságot. Ez az eredmény

nem tűnik meglepőnek, egyezik a hétköznapi tudásunkkal. Amire azonban nem kaphatunk választ pusztán hétköznapi tapasztalataink alapján az az, hogy vajon visszavezethetőek-e ezek az eltérő nézetek társadalmi-demográfiai tényezőkre. Az eredmények azt mutatják, hogy a társadalmi-demográfiai változók azonos szinten tartása mellett is jelentős a fenti tényezők hatása. Két azonos nemű, azonos korosztályú, azonos településtípusban lakó, hasonló jelenlegi gazdasági és kulturális erőforrásokkal rendelkező egyén bizonytalanságérzete jelentős mértékben különbözhet egymástól a rendszerváltás szelektív következményeinek és megítélésének az eredményeképp.

12. táblázat: A 4. mikro-hipotézis regressziós modelljei. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük.

A magyarázó változó	1. lépés: külön modellek		2. lépés: egységes modell a hipotézisre kontrollváltozók nélkül		3. lépés: egységes modell a hipotézisre kontrollváltozókkal	
	Függő változó: Bizonyos- sághiány	Függő változó: Bizton- sághiány	Függő változó: Bizonyos- sághiány	Függő változó: Bizton- sághiány	Függő változó: Bizonyos- sághiány	Függő változó: Bizton- sághiány
<i>1. Vesztesek és nyertesek</i>						
élelszínvonal esés	1,198** (R ² =0,070)	1,382** (R ² =0,102)	0,601**	0,796**	0,432**	0,624**
szubjektív nyertes	-0,839** (R ² =0,190)	-0,848** (R ² =0,212)	-0,513**	-0,492**	-0,429**	-0,418**
<i>2. A rendszerváltás megítélése</i>						
rendszerváltás megítélése (két változóból előállított változó)	-0,926** (R ² =0,165)	-0,952** (R ² =0,187)	-0,486**	-0,492**	-0,407**	-0,450**
<i>Társadalmi-demográfiai kontrollváltozók</i>						
nem					0,306*	0,162
kor: 30-39 éves					-0,060	0,173
kor: 40-49 éves					0,096	0,103
kor: 50-59 éves					0,433*	0,500*
kor: 60-69 éves					0,106	-0,196
kor: 70 év felett					0,074	-0,077
településtípus: város					-0,079	-0,043
településtípus: Budapest maximum 8 általános					0,241	0,310*
szakmunkásképző érettségi					0,721**	0,293
szakmunkásképző érettségi					0,540**	0,167
tartós fogyasztási cikk					0,262	0,207
közép- és felsőosztály					-0,249	-0,445**
alsó-középosztály					-0,703**	-0,709**
munkás					-0,426	-0,479*
munkás					-0,468*	-0,409
Konstans			7,019**	6,156**	6,835**	6,425**
Korrigált R ²			0,239	0,282	0,269	0,307

Megjegyzés: **: szignifikáns 0,01-es szinten, *: szignifikáns 0,05-ös szinten.

A rendszerváltozás szelektív következményeinek és megítélésének hipotézisét tehát teljes mértékben alátámasztják az adatok. A modellek nagy magyarázó erővel bírnak, nagyjából akkorával, mint az anómia és az elidegenedés modelljei.

Az eredmények általánosíthatóságát korlátozza az a tény, hogy a hipotézishez kapcsolódó több változó esetén magas volt a „nem tudom” válaszok aránya. Ez összefüggésben lehet a rendszerváltás témakör „kényességével”.

Az 5. mikro-hipotézis: Kulturális torzítások

A kulturális elmélet legmarkánsabban és legegységesebben az individualista és az egalitárius kulturális torzítással rendelkezőket különíti el a bizonytalanság mértékével és fókuszával kapcsolatos nézeteik tekintetében, ezért ennek a két kulturális torzításnak a hatását vizsgáltam. Ugyanakkor, mint ahogy az a melléklet magyarázó változókat tartalmazó részéből kiderül, ez a két fajta kulturális torzítás csak nagyon kevés embert jellemez Magyarországon. Egyrészt azt kutatom az elmélet alapján, hogy akik individualista kulturális torzításúak, azok kevésbé érznek-e bizonytalanságot, mint a többi ember. Másrészt, hogy akik egalitárius kulturális torzításhoz sorolhatóak be, azok számára fontosabbak-e a globális környezetvédelmi veszélyek. Harmadrészt pedig a kulturális elméletből következő általánosabb feltevést veszek górcső alá, és pedig azt, hogy egy helyzet kockázatossága, nincs összefüggésben a bizonytalanságérzettel. Ezen belül a munkahelyzet kockázatosságát vizsgálom.

Az individuális kulturális torzítással rendelkezők kisebb mértékben érznek bizonytalanságot. Ez az eredmény összhangban van a kulturális elmélettel. Azonban úgy tűnik, hogy ez az összefüggés visszavezethető más változókra. A társadalmi-demográfiai kontrollváltozókat tartalmazó modellben a kulturális torzítás már nem szignifikáns. Korábbi kutatások is azt találták, hogy a kulturális torzítások összefüggnek a szocio-demográfiai tényezőkkel (Adams 1991). Ez nem is cáfolja meg az eredeti elméletet, amely összekapcsolja a strukturális tényezőket a kulturális jellemzőkkel. Ami azonban még erősebben ellentmondani látszik az elméletnek az az, hogy a kulturális torzítás az első lépés modelljeiben is eleve csak nagyon kis részben magyarázza a bizonytalanság szórását, a kulturális torzítások domináns hatásáról semmiképpen sem beszélhetünk.

13. táblázat: Az 5. mikro-hipotézis regressziós modelljei az individuális kulturális torzítással kapcsolatban. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük.

A magyarázó változó	1. lépés= 2. lépés	
	Függő változó: Bizonyossághiány	Függő változó: Biztonsághiány
individuális kulturális torzítás	-0,987**	-1,015**
Konstans	6,058**	5,368**
Korrigált R ²	0,007	0,008

Megjegyzés: **: szignifikáns 0,01-es szinten, *: szignifikáns 0,05-ös szinten. A táblázat nem tartalmazza a harmadik lépést, amely során az individuális kulturális torzítás nem bizonyult szignifikánsnak.

Az egalitárius kulturális torzítás bizonytalanság fókuszára vonatkozó hatását nem támasztják alá a kutatás adatai: egyik lépés modelljében sem bizonyult szignifikánsnak. Ennek a feltételezésnek a vizsgálatokor külön hangsúlyozni kell az operacionalizálás korlátait.

Az alkalmazottak csoportján belül vizsgáltam a munkahelyzet kockázatosságának problematikáját és az individuális kulturális torzítás befolyását. A munkaszerződés jellemzői, illetve megléte-nemléte a kulturális elmélet által posztuláltakkal összhangban, nem befolyásolja a bizonytalanságérzetet. Az individuális kulturális torzítás szignifikánsnak bizonyul az alkalmazottak tekintetében is a bizonyossághiány tekintetében a társadalmi-demográfiai változókat nem tartalmazó modellekben, a biztonsághiány esetében pedig majdnem szignifikáns 0,05-ös szinten az 1. lépés modelljében és szignifikáns a 2. lépés modelljében.

A bemutatott mikro-elméletek közül a kulturális torzítások elmélete teljesített a leggyengébben. Ugyan a kulturális elmélet alapján kialakított feltételezés, hogy a kockázati helyzet, konkrétan az alkalmazottak állásának kockázati helyzete nem játszik szerepet a bizonytalanságérzetben támogatást nyert az adatok által, de a közvetlenebbül az elmülethez kapcsolható kulturális torzítások jelentős hatását nem lehet az adatok alapján igazolni.

14. táblázat: Az 5. mikro-hipotézis regressziós modelljei az alkalmazottak csoportján belül. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük.

A magyarázó változó	1. lépés: külön modellek		2. lépés: egységes modell a hipotézisre kontrollváltozók nélkül		3. lépés: egységes modell a hipotézisre kontrollváltozókkal	
	Függő változó: Bizonyos- sághiány	Függő változó: Bizton- sághiány	Függő változó: Bizonyos- sághiány	Függő változó: Bizton- sághiány	Függő változó: Bizonyos- sághiány	Függő változó: Bizton- sághiány
munkaszerződés: határozatlan idejű munkaszerződése van	0,447	0,404	0,501	0,443	0,524	0,445
munkaszerződés: nincs munkaszerződése	0,904 (R ² =0,001)	0,566 (R ² =0,000)	0,912	0,571	0,982	0,807
individuális kulturális torzítás	-1,208** (R ² =0,012)	-0,829 (R ² =0,005)	-1,265**	-0,868*	-0,847	-0,601
<i>Társadalmi-demográfiai kontrollváltozók¹</i>						
nem					0,617**	0,449**
kor: 30-39 éves					-0,020	0,455*
kor: 40-49 éves					0,384	0,489*
kor: 50-59 éves					0,849**	0,692**
kor: 60-69 éves					0,057	0,030
településtípus: város					0,215	0,122
településtípus: Budapest					0,478	0,437
maximum 8 általános szakmunkásképző					1,375**	1,116**
érettségi					1,117**	0,749**
érettségi					0,499	0,663**
tartós fogyasztási cikk					-0,511	-0,450
Konstans			5,411**	4,831**	4,291**	3,796**
Korrigált R ²			0,013	0,005	0,092	0,056

Megjegyzés: ***: szignifikáns 0,01-es szinten, *: szignifikáns 0,05-ös szinten.

Azonban az eredményekből nem lehet túlzottan messzemenő következtetéseket levonni, mivel a kulturális torzítások hipotézisének a vizsgálata sok problémát vetett fel. Egyfelől nehezen operacionalizálható a kulturális elmélet és így a kulturális torzítások is. Másfelől, a kérdőívben nem volt lehetőség megfelelő számú kérdéssel vizsgálni ezt az elméletet. Ráadásul a kulturális torzításokat mérő itemeknél sokan adtak „nem tudom” választ. Ezek miatt az okok miatt mindenképp további vizsgálatok szükségesek a hipotézis megfelelő tanulmányozásához.

IV.3.3.3. Az integrált modellek és az elméletek összevetése

Ugyan a 3. lépés modelljeiben az összetételi hatások kiszűrése érdekében a társadalmi-demográfiai tényezőkre, adottságokra kontrollálva lett, ahhoz, hogy vizsgálni lehessen az egyes hipotéziseket alkotó változók önálló hatásait, az összes hipotézis változóit tartalmazó integrált modellre van szükség. Hiszen az egyetlen hipotézisre és az

adottságokra koncentrálnó modellek óhatatlanul magukban foglalják a többi, a modellekben nem szereplő hipotézisek változóinak a hatását is. Ezért azokat a feltételezéseket, amelyek a bizonytalanság mértékére vonatkoztak a teljes felnőtt populációt illetően, megvizsgáltam együttesen egy-egy integrált modellben.

15. táblázat: Az integrált regressziós modell. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük.

A magyarázó változó	4. lépés: Az integrált modell	
	Függő változó: Bizonyossághiány	Függő változó: Biztonsághiány
1. hipotézis: Gazdasági és kulturális erőforrások		
közép- és felsőosztály	-0,535*	-0,559*
alsó-középosztály	-0,318	-0,403
munkás	-0,428	-0,380
tartós fogyasztási cikk	-0,178	-0,310*
maximum 8 általános	0,649**	0,209
szakmunkásképző	0,485*	0,105
érettségi	0,262	0,181
2. hipotézis: Anómia és elidegenedés		
a jövő irányíthatóságának érzete	-0,487**	-0,422**
barátok	0,071	-0,116
élettársi kapcsolat és házasság	0,126	-0,076
magányosság érzet	0,170**	0,225**
az élet érthetősége	-0,277**	-0,271**
templomba járás	-0,051	-0,109
szabályszegésről vélemény	-0,065	0,040
3. hipotézis: Bizalomhiány		
általános bizalom	-0,162*	-0,184**
intézmények iránti bizalom	-0,285**	-0,386**
4. hipotézis: Rendszerváltás szelektív következményei és megítélése		
életszínvonal esés	0,231*	0,373**
szubjektív nyertes	-0,277**	-0,246**
rendszerváltás megítélése	-0,204**	-0,219**
5. hipotézis: Kulturális torzítások		
individuális kulturális torzítás	-0,208	0,076
nem	0,133	-0,029
kor: 30-39 éves	-0,136	0,207
kor: 40-49 éves	0,041	0,153
kor: 50-59 éves	0,272	0,452**
kor: 60-69 éves	0,052	-0,133
kor: 70 év felett	-0,136	-0,154
településtípus: város	-0,154	-0,133
településtípus: Budapest	0,152	0,149
Konstans	8,628**	7,854**
Korrigált R ²	0,356	0,420

A 15-ik táblázatból látszik, hogy az integrált modellek nagy statisztikai magyarázó erővel rendelkeznek, különösen, ha figyelembe vesszük azt, ami már korábban is

⁴¹ A 3. lépés modelljeiből kimaradt a 70 év feletti változó, mivel nem volt 70 év feletti alkalmazott, és

felmerült, hogy attitűdök magyarázatáról van szó. A biztonságihiány integrált regressziós modelljének nagyobb a magyarázó ereje, mint a bizonyosságihiány modelljének: míg az előbbinél a korrigált R^2 42 százalék, az utóbbinál 35,6 százalék. A korábbi lépések modelljeiből is látszott, hogy a biztonságihiány modelljeinek magyarázó ereje az első hipotézis kivételével a többinél nagyobb volt.

Az életszínvonal esés megtapasztalása és a középosztály vagy ennél feljebbi szubjektív önbesorolás (az alsó osztályhoz képest) mind a bizonyosságihiány, mind a biztonságihiány esetében befolyásoló tényező, ugyanakkor lényeges a különbség köztük abból a szempontból, hogy míg ezen felül az előbbit a kulturális erőforrások befolyásolják, az utóbbit pedig a tartós fogyasztási cikkekkel rendelkezés a gazdasági és a kulturális erőforrások halmazán belül. Ez azt is jelezheti, hogy a biztonságot inkább kapcsolják az emberek az anyagi jóléthez, míg a bizonyosságihiány dimenzió tekintetében nem feltétlenül gondolkodnak olyan mértékben az anyagiak terén, hanem más dolgokat is figyelembe vesznek annak a kérdésnek a megválaszolásánál, hogy hogyan érzik, mennyire látható előre, hogy hogyan fog alakulni a jövőjük.

Míg a korábbi modellekben, a templomba járás és a szabályszegés szignifikáns volt a biztonságihiány tekintetében, az integrált modellben elveszti szignifikanciáját. Egy olyan regressziós modellben, amelyben a társadalmi-demográfiai kontrollváltozókat, a templombajárást és a szabályszegés változókat és az intézmények iránt érzett bizalmat szerepeltetjük, a templomba járás és a szabályszegés nem bizonyul szignifikánsnak. Ugyanígy nem bizonyul a templombajárást szignifikánsnak egy olyan modellben sem, amely a rendszerváltás megítélése változót tartalmazza. Ez alapján elmondható, hogy arról, amely a korábbi modellekben a templomba járás és szabályszegés hatásaként jelentkezett, feltételezhető, hogy visszavezethető az intézmények iránti bizalom hatására, illetve a templombajárást esetén a rendszerváltás megítélésének hatására.

Leggyengébben a kulturális torzítások hipotézise teljesített. Ennek a hipotézisnek a kivételével mindegyik hipotézisnél voltak szignifikáns változók az integrált modellben. A jelenlegi gazdasági és kulturális erőforrásokat leszámítva ugyanazok a változók bizonyultak szignifikánsnak a bizonyosságihiány és a biztonságihiány tekintetében a

hipotézisek változói közül: a hatalomnélküliség, a magányosságérzet, az élet érthetőségének érzete, az általános bizalom, az intézmények iránti bizalom, az életszínvonal esés megtapasztalása, a szubjektív nyertesség, és a rendszerváltás megítélése.

A nem, településtípus és korosztály kontrollváltozók közül az integrált modellekben csak az 50-59 éves korosztály biztonsághiányérzete bizonyult szignifikánsan különbözőnek a 30 év alattiakkal összevetve. Figyelemreméltó, hogy a bizonyossághiány esetében nem maradt szignifikáns még ez a változó sem az integrált modellben. Ugyanakkor az is igaz, hogyha létrehozunk olyan lineáris regressziós modelleket, amelyek magyarázóváltozóként pusztán a nemet, településtípust és korosztályt tartalmazzák, függő változóként pedig a bizonytalanságot, akkor ezeknek a modelleknek a magyarázó ereje meglehetősen csekély (0,044 a biztonsághiány, 0,045 a bizonyossághiány tekintetében a korrigált R^2 mutató), akár például a gazdasági és kulturális erőforrásokat tartalmazó modellekkel összevetve.

Érdeemes összehasonlítani az elméleteket magyarázó erejük szempontjából. Az egyes hipotézisek változóblokkjainak magyarázó erejét a korrigált R^2 mutatóval, illetve annak változásával mértem, kétféleképpen. Egyfelől, maximum magyarázó erőnek tekintem azt a korrigált R^2 mutatót, amely a hipotézis összes változóját tartalmazza együttesen egy modellben, kontrollváltozók nélkül (a 2. lépés modellje). Másfelől, minimum magyarázó erőnek tekintem azt a korrigált R^2 négyzetben bekövetkező csökkenést, amikor az integrált modellből (a 4. lépés modelljéből) eltávolítom csak az adott hipotézis változóit. Az egyes változóblokkok „valós” hatását nem könnyű megállapítani, mivel egyes változóblokkok között kapcsolatok léteznek, illetve az egyes elméletek nem zárják ki egymást, hanem erősítik egymás hatásait. Például azok, akiknek kevesebb gazdasági erőforrásuk van, inkább érzik úgy, hogy kevésbé irányíthatják az életüket, és akik úgy érzik, hogy kevésbé irányíthatják az életüket, azok pedig általában jobban bíznak az emberekben és az intézményekben. Ezek miatt az összefonódások miatt a maximum magyarázó erő feltehetőleg felülbecsli a változóblokk tényleges hatását, hiszen a magyarázó erejének egy része közös más változókéval. A minimum magyarázó erő pedig feltehetőleg alulbecsli a változóblokk hatását, mivel a változóblokkok közös szórásának egy részét más változókhöz rendeli.

Egy tipikus mód az elméletek relatív magyarázó erejének az összevetésére a lépésenkénti regresszió R^2 -einek az összehasonlítása, amikor is lépésenként vonják be az egyes változókat a modellekbe. Ebben az elterjedt gyakorlatban az a hiba, hogy az elméletek változócsoportjainak bevonásának sorrendje módosítja azt, hogy mekkora R^2 értékeket kapunk az egyes változócsoportokra. Erre a problémára Moksony (1999) is felhívja a kutatók figyelmét. Éppen ezért definiáltam úgy egy változócsoport minimális magyarázó erejét, hogy az az R^2 növekmény, amely akkor keletkezik, amikor már csak az adott változóblokkot kell bevonni ahhoz, hogy az integrált modellt kapjuk.

16. táblázat: Az elméletek összevetése a bizonytalanság mértékére vonatkozó magyarázó erejük szempontjából.

A mikro-hipotézis	Maximum magyarázó erő		Minimum magyarázó erő	
	Függő változó: Bizonyossághiány	Függő változó: Biztonsághiány	Függő változó: Bizonyossághiány	Függő változó: Biztonsághiány
1. Gazdasági és kulturális erőforrások	0,114	0,110	0,011	0,007
2. Anómia és elidegenedés	0,255	0,282	0,060	0,064
3. Bizalomhiány	0,123	0,181	0,016	0,031
4. Rendszerváltás szelektív következményei és megítélése	0,239	0,282	0,032	0,037
5. Kulturális torzítások ⁴²	0,007	0,008	0,000	0,000

Ha összevetjük a bizonytalanság mértékére vonatkozó mikro-elméletek statisztikai magyarázó erejét, akkor látszik, hogy legnagyobb magyarázó erővel, – akár maximum akár minimum magyarázó erőt nézünk, – az anómia és az elidegenedés hipotézise és a rendszerváltás hipotézise rendelkezik. A bizalom hipotézise is jól teljesít. A biztonsághiány tekintetében közel olyan nagy a minimum magyarázó ereje, mint a rendszerváltás hipotézisének. A makro-elméletek tárgyalásánál már szó volt róla, hogy mekkora az országot magyarázó változóként tartalmazó regressziós modellek maximum magyarázó ereje. Bizonyossághiány esetében a korrigált R^2 mutató értéke egy évre vonatkozóan 0,057, 3 évre vonatkozóan 0,085, míg biztonsághiány esetében pedig 0,024 volt. Látható, hogy a magyarok esetében az ország tagság maximum magyarázó ereje kisebb, mint az országon belüli tényezőké. Tehát országon belüli tényezők jobban

⁴² Itt a teljes minta alapján képzett regressziós egyenletek korrigált R négyzetét közlöm (tehát kimaradnak a csak az alkalmazottak mintáján vizsgált egyenletek.)

meghatározzák egy adott magyarországi egyén bizonytalanságérzetét, mint az, hogy nem egy másik országban él.

IV.3.4. A kvantitatív eredmények összegzése

A kvantitatív eredmények közül először a bizonytalanság szociológiai leírását végeztem el, majd pedig a hipotéziseket vizsgáltam.

A reprezentatív magyar mintában bizonytalanságérzet átlaga a középponttól nem messzire, a nagyobb bizonytalanságérzet irányába esett: a bizonyossághiány mértékének átlaga 6,07 volt, a biztonsághiányé 5,38 (11 fokú skálán mérve, ahol a nagyobb skálafokok a nagyobb bizonytalanságérzetet jelentették). A legtöbb embernél egy irányba mutatott a bizonyossághiány és a biztonsághiány elfogadása/elutasítása, jelentős mértékű inkonzisztenciát csak nagyon kevés embernél találtunk. Ez összhangban van egyes teoretikusok elgondolásaival, akik a bizonyossághiány érzetet a biztonsághiány-érzet egyik elemeként konceptualizálták (Vail 1999, Kaufmann 1973). Egyezik azzal a korábban bemutatott feltevéssemel is, hogy ugyan elképzelhető, hogy a bizonyossághiány percepció pozitív és nem pedig negatív érzelmek forrása legyen egy-egy konkrét jövőbeli eseménnyel kapcsolatban, de valószínűsíthető, hogy az egyén egész jövőjére kiterjedő bizonyossághiány-érzethez szorongás és félelem társul.

A kvantitatív eredmények ellentmondtak az országon belüli homogenitás, országok közötti heterogenitás makro-hipotézisének. A nacionalitás országon belüli tényezőkhöz képesti kisebb szerepére utal az a tény is, hogy az ország tagságokat magyarázóváltozóként tartalmazó lineáris regressziós modellek magyarázó ereje nem túl nagy, mind a bizonyossághiány, mind a biztonsághiány tekintetében. A késő-modernitás makro-hipotézisének erős feltételezése nem teljesült a bizonytalanság mértékére vonatkozóan. A kérdőívekre adott válaszok ugyanis azt mutatták, hogy a britek és a franciák sokkal kevésbé éreztek biztonsághiányt és bizonyossághiányt 2002. első felében, mint a magyarok és a görögök. Ugyanakkor a gyenge feltételezéssel összhangban vannak az általam kapott eredmények. Franciaországban és Nagy-Britanniában inkább aggódtak a posztmateriális veszélyért, mint Magyarországon vagy

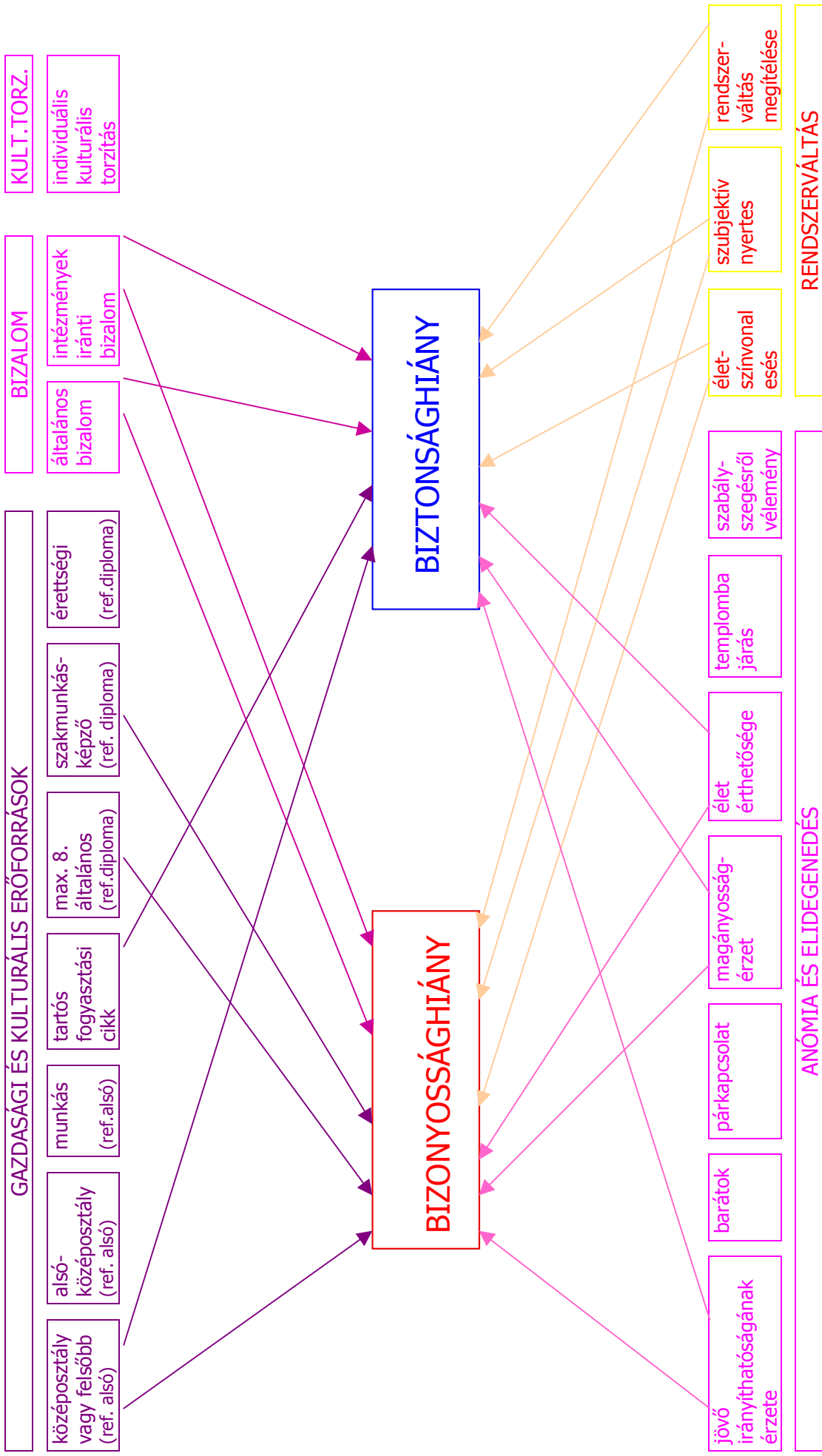
Görögországban, a materiális veszélyekkel való aggodással összevetve. A magyar történelmi sajátosságok hipotézisét csak részben tudtam az adatok segítségével alátámasztani. Bár a bizonyossághiány és biztonsághiány mértéke a feltételezésnek megfelelően Magyarországon mutatta a legnagyobb értéket, ugyanakkor ez a különbség csupán a bizonyossághiány egyik mérési módja esetén volt szignifikáns, a többinél nem volt szignifikáns a különbség Görögország és Magyarország között.

A 8. ábra a bizonytalanságra szignifikáns hatást gyakorló mikro-tényezőket szemlélteti a két integrált (összes magyarázó változót együttesen tartalmazó) modellben.⁴³

A mikro-hipotézisek közül a bizonytalanság mértékére vonatkozólag a legnagyobb (maximális és minimális) magyarázó erővel az anómia és az elidegenedés és a rendszerváltás hipotézise bír, de a bizalom hipotézise is viszonylag magas magyarázó erővel rendelkezik a magyar kérdőíves adatok alapján. Ugyanakkor a végső integrált modellben az anómia és elidegenedés dimenziói közül nem bizonyult szignifikánsnak az önelidegenedés és a normátlanság dimenzió. Ez az önelidegenedés dimenzió esetében elképzelhető, hogy arra vezethető vissza, hogy a templomba járás mellett más változókra is szükség lett volna az önelidegenedés dimenzió megfelelő operacionalizálásához. A gazdasági és kulturális erőforrások hipotézisének ezeknél kisebb a maximális és a minimális magyarázó ereje is, és a biztonsághiány esetében az iskolai végzettség változó nem is marad szignifikáns az integrált modellben. Ez olyan szempontból nem meglepő eredmény, hogy más bizonytalansághoz közeli jelenségek esetében is előfordulnak olyan empirikus eredmények, amelyek a gazdasági és kulturális erőforrások pusztán gyenge hatását támasztják alá (Inglehart 1990). Leggyengébben a kulturális torzítások hipotézise teljesített. Ugyan a kulturális elmélet alapján kialakított feltételezés, hogy a kockázati helyzet nem játszik szerepet a bizonytalanságérzetben, támogatást nyert az adatok által, de a közvetlenebbül az elmülethez kapcsolható individuális kulturális torzítás jelentős hatását nem lehet az adatok alapján igazolni. A végső modellben ez nem maradt szignifikáns. Ugyanakkor, ebben az is szerepet játszhatott, hogy a kulturális torzítások operacionalizálása számos problémát vetett fel. A bizonytalanság fókuszában tekintetében a gazdasági és kulturális

⁴³ A 8. ábra a két integrált regressziós egyenlet eredményeit ábrázolja grafikusán. Szignifikáns regressziós együttható esetén nyilat rajzoltam be az adott változó és a bizonyossághiány/biztonsághiány változó közé.

erőforrások hatását tudtam kimutatni, még ha az iskolai végzettség esetén ez csak bizonyos kategóriák esetén teljesült is.

8. ábra: A mikro-hipotézisek feltételezéseit tartalmazó integrált regressziós modellek

Az integrált modellek nagy statisztikai magyarázó erővel rendelkeztek, a biztonságihiány integrált regressziós modelljének magyarázó ereje (korrigált R^2) 42 százalék, a bizonyosságihiányának pedig 35,6 százalék volt.

A nem, a településtípus és a korosztály kontrollváltozói közül a két integrált modellben csak az 50-59 éves korosztály dichotóm változója bizonyult szignifikánsnak (a referencia kategória a 30 éven alattiak volt) és az is csak a biztonságihiány modelljében.

Az eredmények értelmezésénél persze óvatosan kell eljárni amiatt, hogy a magyarázó erő nem tartalmi, hanem statisztikai magyarázó erőt fejez ki. A magyarázó erőt kifejező R^2 értéke olyan esetekben is magas lehet, amikor a magyarázó változók és a függő változók között nincs valódi oksági kapcsolat (Moksony 1999). Ugyanakkor, fontos megemlíteni, hogy a pusztán statisztikai magyarázat, kapcsolat vádja nemcsak az R^2 mutató esetén áll fenn, hanem általában véve igaz a statisztikai mutatókra. És sohasem kizárható, hogy létezik a megfigyelt tapasztalati következménynek alternatív magyarázata.

További óvatosságra int az eredményekből levont következtetések tekintetében az a tény, hogy számtalan feltevésen alapulnak azok a modellek, módszerek, amiket alkalmaztam. Többek között például azon a feltételezésen, hogy a függő változók arányskálán helyezkednek el. A kutatási gyakorlatban gyakran szoktak ordinális skálán mért attitűdváltozókat aránymérő-skálának tekinteni, ezt azonban többször szokták tenni olyan változók esetén, amelyeket már sokan kipróbáltak, míg esetemben ez nem teljesül a függő változókra. Az is óvatosságra int, hogy egyes osztályváltozók tolerancia mutatója meglehetősen alacsony értéket vett fel.

Egy fontos probléma a hipotézisek ellenőrzése tekintetében az, hogy míg az elméleti magyarázatok oksági viszonyt feltételeznek, a disszertációban alkalmazott empirikus módszerekkel csak együttjárást lehet kimutatni, és nem pedig ok-okozati relációt. Mindenesetre az állítható, hogy azokban az esetekben, ahol széleskörű kontrollváltozók bevonása után, nincs együttjárási viszony a bizonytalanság és a feltételezett ok között, ott az ok-okozati kapcsolat feltételezése nem kapott megerősítést (persze még mindig fennmarad egy szupresszor változó létének a lehetősége). Tehát az oksági kapcsolat egyik feltétele, hogy megfelelő kontrollváltozók esetén is legyen statisztikai kapcsolat a

bizonytalanság és a feltételezett ok között. Vannak hipotézisek, ahol bár fordított oksági viszony is elképzelhető, mégsem valószínű. Így például elképzelhető, hogy az, hogy valaki mennyire érzi biztonságban magát, kihat arra, hogy milyen iskolai végzettséget szerez, és milyen gazdasági erőforrásokra tesz szert. Ugyanakkor valószínűleg meghatározóbb lehet az a hipotézisekben is feltételezett okozati útvonal, amikor is a gazdasági és kulturális erőforrások képezik az okokat, és a bizonytalanság az okozatot.

V. ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A disszertációban az előreláthatatlanság értelmében vett belső bizonytalanság két dimenzióját, – a bizonyossághiányt és a biztonsághiányt, – vizsgáltam 2001-2002-ben Magyarországon. A saját fogalmi keret prezentálása után, bemutattam a bizonytalansághoz és az ahhoz közeli jelenségekhez kapcsolódó legfőbb elméleteket. Majd az elméleteket operacionalizáltam, adaptáltam a bizonytalanság koncepcióm magyarázatára. Három makro és öt mikro-hipotézist alakítottam ki az eltérő megközelítésekhez tartozó, különböző paradigmákba és diszciplínákba illeszkedő elméletek alapján. A makro-hipotézisek esetében Magyarország egész társadalmának bizonytalanságkonstellációjával kapcsolatban alkottam feltételezéseket, három másik országgal (Nagy Britannia, Franciaország, Görögország) összevetve. Hipotéziseim feltételezései közé tartoztak a bizonytalanság országokon belüli homogenitása, országok közötti heterogenitása (*1. makro-hipotézis*), a bizonytalanság magasabb szintje és eltérő fókusza a nagyobb mértékben késő-modern jegyekkel rendelkező társadalmakban (*2. makro-hipotézis*), valamint a bizonytalanság nagyobb mértéke Magyarországon a magyar történelmi sajátosságokra visszavetve (*3. makro-hipotézis*). A mikro-hipotézisek esetében, pedig Magyarországon belülről fogalmaztam meg hipotéziseket a bizonytalanság egyéni szintű meghatározó tényezőiről. Ezek a hipotézisek a gazdasági és kulturális erőforrások (*1. mikro-hipotézis*), az anómia és az elidegenedés (*2. mikro-hipotézis*), a bizalomhiány (*3. mikro-hipotézis*), a rendszerváltás szelektív következményei és megítélése (*4. mikro-hipotézis*), és az ún. kulturális torzítások, - (*5. mikro-hipotézis*) bizonytalanságérzetre gyakorolt hatására vonatkoztak. A hipotézisek felvázolása után tíz általam moderált fókuszcsoporthoz kvalitatív- és egy survey-blokk kvantitatív elemzését végeztem el. Mindkét elemzés során, a hipotézisek vizsgálatán túl, a bizonytalanság deskriptív jellemzését is elvégeztem, bár erre a fókuszcsoporthoz tárgyalásánál fektettem nagyobb hangsúlyt.

A kvantitatív és a kvalitatív eredményeket külön-külön már összefoglaltam a megfelelő alfejezetek végén, itt most a kétfajta módszerrel kapott eredményeket összehasonlítva összegzem. A 17. táblázat a disszertáció főbb eredményeit mutatja be a hipotézisek tekintetében:

17. táblázat: A hipotézisek és az eredmények összegzése

A hipotézis	A módszer	Az adott módszerrel sor került-e a hipotézis vizsgálatára?	Az eredmények egy irányba mutattak-e a hipotézissel?
1. makro-hipotézis: <i>Országjellemző</i>	fókuszcsoporthoz kérdőíves felmérés	<i>nem</i> <i>igen</i>	- <i>nem</i>
2. makro-hipotézis: <i>Késő-modernitás</i>	fókuszcsoporthoz kérdőíves felmérés	<i>nem</i> : a konkrét hipotézist nem vizsgáltam, de a hipotézis alapját jelentő késő-modern elméletek elméleti háttérét képezték az elemzés egy részének <i>igen</i>	- a bizonytalanság mértékére vonatkozóan: <i>nem</i> a bizonytalanság fókuszára vonatkozóan: <i>igen</i>
3. makro-hipotézis: <i>Magyar történelmi sajátosságok</i>	fókuszcsoporthoz kérdőíves felmérés	<i>nem</i> <i>igen</i>	- <i>részben</i> : bár a várt irányba mutattak az eredmények, ezek az egyik bizonyosságihiány változó kivételével nem voltak szignifikánsak
1. mikro-hipotézis: <i>Gazdasági és kulturális erőforrások</i>	fókuszcsoporthoz kérdőíves felmérés	<i>igen</i> <i>igen</i>	a bizonytalanság mértékére vonatkozóan: <i>igen</i> a bizonytalanság fókuszára vonatkozóan: a globális környezeti kérdések témaköre mind egyik fókuszcsoporthoz belül annyira háttérbe szorult, hogy nem lehetett kimutatni egyértelműen a gazdasági és kulturális erőforrások hatását a félelmek fókuszára. a bizonytalanság mértékére vonatkozóan: <i>nagyra</i> <i>igen</i> , bár az iskolai végzettség nem maradt szignifikáns az összes magyarázó- és kontroll változót tartalmazó legvégső modellben a biztonsághiány tekintetében a bizonytalanság fókuszára vonatkozóan: <i>igen</i>
2. mikro-hipotézis: <i>Anómia és elidegenedés</i>	fókuszcsoporthoz kérdőíves felmérés	<i>részben</i> : csak a hatalomnélküliség dimenziót vizsgáltam <i>igen</i>	<i>igen</i> <i>részben</i> : a végső modellekben az önelidegenedés és a normátlanság dimenzió nem bizonyult szignifikánsnak, csak a másik három dimenzió
3. mikro-hipotézis: <i>Bizalomhiány</i>	fókuszcsoporthoz kérdőíves felmérés	<i>részben</i> : a politikusok, a kormány, és egyes intézmények iránti bizalmat vizsgáltam, az általános bizalmat nem <i>igen</i>	<i>igen</i> : bár a politikusok tekintetében valamilyen fokú bizalomhiány szinte az összes részvevőnél megjelent, de azért voltak arra utaló jelek, hogy a kormány, a kormányzó párt politikusai iránti bizalom és a biztonságérzet között összefüggés lehet, illetve az egyes intézmények iránti bizalom és a bizonytalanságérzet közti kapcsolat
4. mikro-hipotézis: <i>Rendszerváltás szelektív következményei és megítélése</i>	fókuszcsoporthoz kérdőíves felmérés	<i>igen</i> <i>igen</i>	<i>igen</i> <i>igen</i>
5. mikro-hipotézis: <i>Kulturális torzítások</i>	fókuszcsoporthoz kérdőíves felmérés	<i>részben</i> : a kulturális torzításokat nem vizsgáltam, csak a munkahelyzetre vonatkozó kockázati feltételezést <i>Igen</i>	<i>igen</i> : voltak a feltételezéssel egy irányba mutató jelek, például a kaposvári fókuszcsoporthozban az állásvesztéshez kapcsolódó bizonytalanságérzet nem volt kapcsolatban az állásvesztés valószínűségével <i>részben</i> : csak a kockázati helyzetre vonatkozó feltételezés nyert támogatást az adatok által, a közvetlenebbül az elmélethez kapcsolható individuális kulturális torzítás jelentős hatását nem lehet az adatok alapján igazolni

Ha a triangularizációnak megfelelően nemcsak az elméleti feltevéseket vetjük össze az empirikus eredményekkel, hanem a két empirikus módszer eredményeit is egymással a hipotézisekre vonatkozóan, akkor azt találjuk, hogy a két módszerrel kapott eredmények többnyire azonos irányba mutatnak (de a feltételezések egy részét a fókuszcsoportokon nem tudtam vizsgálni). Mindkét vizsgálat típus esetén jelentkezett a gazdasági erőforrások, a hatalomnélküliség-percepció, az intézmények iránt érzett bizalom, a rendszerváltás szelektív következményeinek és a rendszerváltás megítélésének összefüggése a bizonytalanság mértékével. Mindkét esetben tudtam vizsgálni a kulturális torzítások hipotézisének közvetett feltételezését is, és mindkét módszer esetén az adatok alátámasztották azt a feltételezést, hogy a munkahelyzet kockázatossága nincs összefüggésben a bizonytalansággal. Azonban, mint már korábban is hangsúlyoztam ez a feltételezés pusztán csak egy szükséges feltétel a kulturális torzítások hipotézisének teljesüléséhez, és korántsem elégséges feltétel. A kérdőíves felmérés során módomban volt vizsgálni az általános bizalmat is, illetve az anómia és elidegenedés hatalomnélküliségen kívüli többi dimenzióját is, és az individuális és egalitárius kulturális torzítás hatását, míg a fókuszcsoportos vizsgálat során ezek vizsgálatára nem nyílt lehetőség. A pusztán kérdőíves felmérés során vizsgált tényezők közül az általános bizalom, az értelemnélküliség és az izoláció kapcsolódását mutattam ki a bizonytalanság mértékére vonatkozólag. A szintén csak a kérdőíves felmérés során tesztelt makro-hipotézisek közül, a késő-modern társadalmak hipotézisének bizonytalanság fókuszára vonatkozó gyenge feltételezésével összhangban voltak a kapott eredmények, a bizonytalanság magyarországi kiugró szintjére vonatkozó feltételezés pedig részben támasztódott alá a kvantitatív adatok által. Bár a bizonytalanság mértéke ez utóbbi feltételezéssel összhangban Magyarországon volt a legnagyobb, ugyanakkor ez az eredmény csupán a bizonyossághiány egyik mérési módja esetén volt szignifikáns.

Eltérést lehetett tapasztalni a fókuszcsoportok és a kérdőíves felmérés között a posztmaterális veszélyek témakörét illetően. Úgy tűnik, hogy a fókuszcsoportokban a globális ökológiai veszélyek kérdésköre kevésbé volt hangsúlyos kérdéskör, mint az a kérdőívre kapott válaszok alapján várható lett volna, ahol a posztmaterális veszélyek iránti aggodás átlaga csak kis mértékben volt alacsonyabb a materális területek miatti aggodásnál. A fókuszcsoportokat az anyagi- és munkahelyzet témaköre oly mértékben dominálta, hogy a környezeti veszélyek témaköre szinte kizárólag csak akkor került elő

a fókuszcsoporthoz során, amikor a résztvevőket szembesítettem egy listával, amely többek között a környezeti veszélyeket tartalmazta, és megkértem őket válasszák ki ezek közül, melyekkel kapcsolatban éreznek félelmet. *A gazdasági és kulturális erőforrások bizonytalanság fókuszára gyakorolt hatása kirajzolódott a kvantitatív adatok alapján: a több gazdasági és kulturális erőforrással rendelkezők félelmei inkább irányultak a globális ökológiai veszélyekre, mint a szegényebbeké és a kevésbé iskolázottaké. A csoportos beszélgetések alapján ezt nem lehetett egyértelműen kimutatni, a környezeti veszélyek témakörének fókuszcsoporthozbeli elhanyagolása miatt.* Az egyes módszerekkel kapott eredmények közötti különbségre két feltételezést lehet megfogalmazni. Egyfelől elképzelhető, hogy a fókuszcsoporthoz eredmények reprezentativitásának hiánya az ok. Másfelől az is lehetséges, hogy maga a kérdezési szituáció befolyásolta az eltérő válaszokat. Ez utóbbi feltevés mellett az az érv szól, hogy több társadalomtudós is állítja, hogy kvalitatív módszerekkel jobban ki lehet mutatni, hogy bizonyos veszélyek mennyire foglalkoztatják az embereket hétköznapjaik során, mint kérdőíves vizsgálattal (Wilkinson 1999).

A kérdőíves eredmények többek között nagyobb kontrollálási lehetőségeik miatt eredményezhetnek plusz információkat a fókuszcsoporthoz képest. A fókuszcsoporthozban az a tendencia látszott kirajzolódni, hogy az idősebbek kevésbé érzik magukat biztonságban, mint a fiatalok. Ezt a pusztán a kort, mint magyarázó változót tartalmazó lineáris regressziós egyenlet is kimutatta a reprezentatív mintán. Ugyanakkor, a kérdőíves adatok integrált modelljeiben, amelyekben az összes magyarázó változó szerepelt, csak az 50-59 éves korosztály biztonsághiány-érzete bizonyult szignifikánsan eltérőnek a 30 évnél fiatalabbakétól. Tehát a korosztályok között megfigyelhető különbségek a biztonsághiány-érzetben az 50-59 éves korosztály kivételével visszavezethetőek voltak a többi magyarázó változóra. A fókuszcsoporthozban a magasabb iskolai végzettségűek általában kisebb mértékű bizonytalanságról számoltak be, mint az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők. Hasonló tendencia jelentkezett a reprezentatív minta esetén is, bár a biztonsághiány tekintetében az iskolai végzettség változó nem bizonyult szignifikánsnak a legvégső, összes magyarázó- és kontrollváltozót tartalmazó integrált modellben. A különböző iskolai végzettségűek eltérő mértékű félelmei és szorongásai tehát visszavezethetőek voltak a többi magyarázó változóra. A bizonyosságghiánybeli eltéréseket azonban nem lehetett a többi változóval magyarázni.

A fókuszcsoporthoz tartozott, hogy lehetővé tette, hogy roma személyek bizonytalanságérzetét is vizsgáljuk, míg erre a kérdőíves vizsgálat során nem nyílt lehetőség. A roma fókuszcsoporthoz nagymértékű bizonytalanságról adtak hangot a résztvevők, különösen gyerekeik jövőjével kapcsolatban.

A legtöbb embernél egy irányba mutatott a bizonyossághiány és a biztonsághiány elfogadása/elutasítása a fókuszcsoporthoz és a kérdőíves válaszadóknál egyaránt. Korábban bemutattam, hogy egyes szerzők (Vail 1999, Kaufmann 1973) a bizonyossághiány érzetét a biztonsághiány-érzet egyik elemének tekintik, összefüggést feltételezve a két jelenség között. Bár konceptualizációmban én két külön dimenzióként tekintettem a bizonyossághiányt és a biztonsághiányt, de feltételeztem, hogy amennyiben az egyén egész jövőjére kiterjedően vizsgáljuk ezeket a jelenségeket, akkor együtt jár a két dimenzió: ha egy egyén egész jövőjét tekintve bizonyossághiányt érez, akkor valószínűsíthető, hogy ahhoz biztonsághiány-érzet is társul. A kapott eredmények tehát összhangban voltak a várakozásaimmal. A fókuszcsoporthoz eredmények ugyanakkor segítettek arra rámutatni, hogy milyen felfogások állhatnak a kérdőívekből kimutatott bizonyossághiány-biztonsághiány tekintetében inkonzisztens kombinációk mögött, és hogy az első látásra inkonzisztens kombinációnak megfelelő megnyilatkozások mélyén mégiscsak gyakran felfedezhetőek olyan jellemzők, amelyek oldják az ellentétet a két dimenzió között. Például aki a jövőjét tekintve bizonyossághiányról és biztonságról számol be, arról elképzelhető, hogy bár úgy véli, hogy a jövő nem előrelátható, de nagy önbizalma miatt valójában bizonyosságot érez azzal kapcsolatban, hogy bármi is fog történni, azzal ő jól fog tudni megbirkózni.

A fókuszcsoporthoz eredmények több szempontból is finomították a bizonytalanság kvantitatív adatokon alapuló jellemzését. A csoportokban a bizonytalanságérzet nagyrészt nem világszinten, hanem Magyarország kontextusában fogalmaztam meg. A többség nem tekintette a bizonytalanságot egy természetes, elkerülhetetlen, szükségszerű jelenségnek. A bizonytalanságérzet központjában nem a késő-modern elméletek által feltételezett globális környezeti veszélyek álltak, hanem a saját (vagy közeli családtag) anyagi és munkahelyzete. A csoportok megmutatták azt is, hogy milyen különféle félelmek fogalmazódnak meg a legfontosabbnak ítélt anyagi és munkahelyzettel kapcsolatban.

A fókuszcsoportokból az is kiderült, amit a kérdőívől nem tudhattunk meg, hogy a bizonytalanságérzetre való panaszkodás gyakran bizonyos más vélemények hangoztatásával együttesen jelentkezik. Ilyen például, hogy nincs energia a jövő megtervezésére, vagy hogy Magyarországon a bizonytalanság a rendszerváltás óta még mindig nő. A bizonytalanság gyakran együtt járt a saját rossz helyzettel való elégedetlenség, rossz közérzet, pesszimizmus, védtelenségérzet, kiszolgáltatottság-érzet és igazságtalanságérzet hangsúlyozásával. A további kutatások, elméletépítés során így ezekkel kapcsolatos feltevéseket is érdemes lesz majd vizsgálni.

A kvantitatív eredményeket árnyalja, hogy a fókuszcsoportok résztvevői esetében a magukat biztonságban érzők két csoportját lehetett elkülöníteni: az együttérzőket és az öncentrikusokat. Egyfelől azokat, akik azt állították, hogy nem érznek biztonsághiányt a saját jövőjükkel kapcsolatban, de hangsúlyozták, hogy együtt érznek a kevésbé sikeresekkel; másfelől azokat, akik elmondásuk szerint nem érznek biztonsághiányt a saját jövőjük vonatkozásában, és ugyanakkor együttérzésüket sem igazán hangoztatták a rosszabb helyzetben levőkkel kapcsolatban. Bizonyos témák esetén ennek a két csoportnak a véleménye különbözött egymástól.

A tanulmány olvasójában felmerülhet a kérdés, hogy nagy mértékűnek tekinthető-e Magyarországon a bizonytalanságérzet? A disszertáció empirikus eredményei azt mutatták, hogy a bizonytalanság semmi esetre sem elhanyagolható mértékű Magyarországon: mind a fókuszcsoportokban, mind a kérdőíves felmérés során az emberek nagy része valamilyen szintű bizonytalanságról számot adott. Ugyanakkor, a bizonytalanság abszolút mértékének a nagyságát önmagában minősíteni meglehetősen merész vállalkozás. Objektívabb megoldás, ha összehasonlítjuk a mostani magyar eredményeket más országok adataival, illetve korábbi magyar adatokkal. *A disszertációban vizsgált négy ország adatait tekintve megfogalmazhatjuk, hogy az elemzett nyugat-európai posztindusztriális társadalmakban a bizonytalansághiány érzet határozottan kisebb, mint nálunk. Ugyanakkor a biztonsághiány esetében nem ilyen egyértelmű a kép. Bár az egyik nyugat-európai vizsgált ország, Nagy-Britannia lakossága jelentősen kevésbé érez szorongást és félelmet a jövőjével kapcsolatban, mint a magyarok, ugyanakkor a másik elemzett nyugat-európai ország, Franciaország polgárai viszont majdnem akkora biztonsághiányt érznek, mint hazánk lakossága.*

Figyelemreméltó, hogy a görögök bizonytalanságérzetének mértéke mennyire közel esik a magyarokéhoz. Ugyan a bizonyossághiány és a biztonsághiány esetén is nagyobb értéket mutatnak a magyarok, mint a görögök, de ez a különbség csak a bizonyossághiány egyik mérési módja esetén szignifikáns. A disszertációban vizsgált elméletek nem adtak megfelelő magyarázatot ezekre az adatokra. A továbbiakban érdemes lenne más feltevéseket is megvizsgálni az országok eltérő bizonytalanságérzetével kapcsolatban. Mindenesetre egyes alternatív magyarázatokkal kapcsolatban már a jelenlegi adatok tükrében is megfogalmazhatunk feltételezéseket. Az adatokból látszik, hogy egy ország nagyobb fokú gazdagsága önmagában nem garantálja, hogy ott jelentősen magasabb legyen a biztonságérzet, mint egy szegényebb országban (lásd Franciaország és Magyarország esete). Elképzelhető lenne egy olyan magyarázat is miszerint a megfigyelt eredmények a magyar történelmi sajátosságok és a késő-modernitás ellentétes hatására vezethetőek vissza. Eszerint a feltételezés szerint, míg a rendszerváltás és egyéb magyar történelmi sajátosságok miatt magas bizonytalanságérzet lenne várható Magyarországon, ugyanakkor amiatt pedig alacsonyabb, hogy kevesebb késő-modern jeggyel rendelkeznek, mint a nyugat-európai országok. Ez nem magyarázná meg azonban azt a tényt, hogy a görögöknek miért nem alacsonyabb a bizonytalanságérzetük, mint a briteknek és a franciáknak. Egyik jövőben vizsgálható magyarázat lehet az individuális kultúra mértéke az egyes társadalmakban, illetve az országok gazdasági helyzetének időbeli alakulása.

Nem lehetséges a disszertáció eredményeit összehasonlítani korábbi magyar eredményekkel, mert pontosan ezeket a jelenségeket még korábban Magyarországon nem mérték. A tanulmányban felhoztam példákat, hogy a szubjektív életminőség, lelkiállapot egyes mutatói javultak országunkban már a 90-es évek második felében, megint más szubjektív mérőszámok pedig az utóbbi években (Sági 2000, Sági 2002). Egyes szociológusok megfogalmaztak olyan feltevéseket, hogy a javulás esetleg részben a külső viszonyokra adott „aktív cselekvő reagálás” eredménye is lehet, másrészt arra lehet visszavezethető, hogy nemcsak cselekedeteikben, hanem attitűdjeiket, aspirációikat tekintve is adaptálódtak az emberek a rendszerváltás utáni körülményekhez (Spéder-Paksi-Elekes 1998). A felkészületlenség, amelyről egyes szerzők (Lengyel-Janky 2002) írnak a 90-es évek gazdasági válsága által támasztott nehézségekkel kapcsolatban, mára szintén csökkenhetett, és a készségek is inkább kifejlődhetnek az ilyen problémák kezelésére, különösen azokban a kohorszokban,

amelyek felnőttkorukat már a kapitalista körülmények között kezdték el. *Konkrétabban, a bizonytalanságot tekintve megfogalmazhatjuk, hogy a 90-es évek elejével összevetve mára változhatott a mérce is, amelyhez képest az emberek a jövőbeli állapotokat kiszámíthatatlannak vagy kiszámíthatónak minősítik, módosulhatott az, hogy milyen mértékű bizonyossághiányt éreznek „normálisnak”. Amennyiben a rendszerváltás környékén jelentkező felfokozott aspirációs szint a későbbiekben alkalmazkodott az objektív viszonyokhoz, akkor lecsökkent a negatívan értékelt jövőbeli állapotok száma is és feltételezhető, hogy ekkor a biztonsághiány mértéke is csökkent (hiszen biztonsághiányt definíciónk alapján akkor éreznek az emberek, amikor valamilyen általuk negatívan értékelt jövőbeli állapot bekövetkeztétől tartanak). Ha megtanultak az emberek cselekedeteikben reagálni az objektív viszonyokban bekövetkező változásokra, akkor érezhetik úgy, hogy tetteikkel lecsökkentették annak esélyét, hogy jövőben negatív állapotok valósuljanak meg, és ez szintén a félelmek és szorongások csökkenésének irányába hathat. Mindezek alapján megfogalmazható egy olyan feltételezés, hogy a bizonytalanság mértéke feltehetően nagyobb volt a 90-es évek első felében Magyarországon, mint a vizsgált évben, 2002-ben. A vizsgálat során tehát már csak egy, a korábbiaknál kisebb értéket mérhettem. A fentiek azonban szigorúan csak hipotetikus feltevésnéként értelmezendők. Érdeemes lenne a jövőben tanulmányozni, hogy hogyan alakul a bizonytalanság mértéke Magyarországon.*

A disszertációban pusztán csak első lépéseket tettem meg a bizonytalanság empirikus elemzésének irányában. A bizonytalansággal a szociológián belül eddig sokkal több elméleti, mint empirikus munka foglalkozott. A pszichológián, szociálpszichológián belül történtek empirikus vizsgálatok, ezek azonban gyakran kicsi, nem reprezentatív mintákon alapultak. Illetve, ha érintették is empirikus vizsgálatok ezt a témakört, akkor általában megmaradtak egy elméleti magyarázat vizsgálatánál, és nem vetették össze a különböző elméleti feltevéseket. Több általam felhasznált elmélet nem pontosan a disszertáció definíciójának megfelelő bizonytalanságérzetre vonatkozott, hanem pusztán csak hozzá közel álló jelenségekre. *A továbbiakban komplexebb modellek kiépítésére, az alternatív magyarázatok erőteljesebb kiszűrésére és az egyes elméleti feltevések közötti kapcsolódási pontok mélyebb feltárására van szükség.*

Az eredmények értékelésénél fontos figyelembe venni, hogy míg az elméleti magyarázatok oksági viszonyt feltételeznek, a bizonytalanságot kezelve okozatként,

addig a disszertáció empirikus vizsgálatai alapján csak két változó együtt járása mondható ki, és nem pedig ok-okozati reláció. Ez némely hipotézis esetén kevésbé jelent problémát, mert fordított oksági viszony nem túl valószínű, ugyanakkor vannak hipotézisek, amelyeknél gyengébb lábakon áll az az érvelés, hogy az oksági viszony csak egyirányú lehet.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy számtalan feltevésen alapulnak azok a modellek, módszerek, amiket alkalmaztam mind a kvantitatív, mind pedig a kvalitatív elemzés során.

A fókuszcsoportos vizsgálat eredményeiből levont következtetésekkel kapcsolatban óvatosságra int az a tény, hogy a fókuszcsoportok egy viszonylag speciális kutatási szituációt jelentenek, ahol a csoportdinamika nagymértékben befolyásolhatja a beszélgetés menetét, és természetesen az ezzel a módszerrel kapott eredmények nem reprezentatívak. Ugyanakkor az a tény, hogy sok csoport között erős konvergenciák voltak, és hasonló vélemény-klaszterek jelentek meg újra és újra a csoportok során, nagymértékben támogatja azt a feltevést, hogy az eredményeknek a konkrét fókuszcsoport szituációkon túli szignifikanciája is lehet. Továbbá a fókuszcsoportok előtt a résztvevők által kitöltött kérdőívek és a fókuszcsoporton elhangzottak összevetése alapján kimutatható, egyrészt, hogy a szűrőkérdőívben kifejtett egyéni vélemények nagyrészt meg mertek mutatkozni az ellentétes többségi véleménnyel szemben a csoportos beszélgetések során, másrészt, hogy nemcsak a csoportszituáció okozta az anyagi-, és munkahelyzet középpontba kerülését.

A makro-hipotézisek vizsgálata tekintetében korlátot jelentett az a tény, hogy csak négy országról rendelkezem adatokkal. Így például, bár a késő-modern társadalmak hipotézisének bizonytalanság fókuszára vonatkozó feltételezésével összhangban voltak a kapott eredményeim, ez alapján nem következtethetünk arra, hogy ez feltevés a világ összes országára teljesül. Az elemzett országok kis száma miatt az alternatív magyarázatok kiszűrése is nehézkes.

A biztonsághiány esetén számolni kell az érzelmek vizsgálatának mérési problémáival (Larsen-Fredrickson 1999). Míg régebben gyakran a tünetek oldaláról közelítették meg az egyes negatív érzelmi állapotokat (különösen a patológikus, súlyos állapotokat),

addig mára egyre elterjedtebb az önbevalláson alapuló megközelítés, amit a disszertációban én is alkalmaztam. Ugyanakkor, nem szabad megfeledkezni arról, hogy a mérési módomnak megfelelően csak a bizonyossághiány és a biztonsághiány-érzetre vonatkozó írásbeli vagy szóbeli beszámolókat ismerjük. Esszencialista megközelítemnek megfelelően feltételezem, hogy bár létezhet az egyéneknek egy belső inherens attitűdjük, érzetük, érzelmük a bizonytalansággal kapcsolatban, ez a különböző megnyilvánulási helyzetek hatására a kutató számára torzítottan jelentkezhethet. Az is előfordulhat ugyanakkor, hogy egyes egyének, csoportok nem hajlandóak maguknak sem beismerni félelmeiket, mert az veszélyeztetné az identitásukat. Erre utaltak jelek például a női középvezetői fókuszcsoportban. A résztvevők úgy vélték, hogy ők nem érezhetnek biztonsághiányt, mivel egy jó menedzser elengedhetetlen tulajdonsága, hogy nem fél.

Az eredmények értelmezéséhez fontos figyelembe venni, hogy Magyarországon létezik egyfajta panaszkodási kultúra (Róbert 1996, Lengyel és Hegedűs 2002)⁴⁴. Ez a panaszkodási kultúra mindkét vizsgálati módszer esetén éreztetheti a hatását. Egyfelől a panaszkodási kultúra internalizációja miatt a válaszadók a kérdőívekben is hajlamosak lehetnek negatívan értelmezni a jövőjüket és a csoport során is hasonlóképp beszélni róla. Másfelől az internalizáción túl az is elképzelhető, hogy valaki a csoporthoz való hozzátartozás érdekében a fókuszcsoport során szintén panaszkodik, annak érdekében, hogy ne nézzék ki a bőszen panaszkodó csoportból. De mint már korábban volt róla szó, ez a második lehetőség nem okozott nagymértékű torzulást az adatokban.

A vizsgálat korlátai közé tartozott, hogy bár módomban volt saját kérdéseket is feltenni, mind a reprezentatív felmérés, mind a fókuszcsoportos vizsgálat során, ezek anyagi és idő korlátok miatt nem voltak olyan mennyiségűek, amely mindegyik hipotézis megfelelő vizsgálatát lehetővé tették volna. Különösen az anómia és elidegenedés területének önelidegenedés dimenziójánál, illetve a kulturális torzítások vizsgálatánál lett volna még szükség további kérdésekre a kérdőívekben. Későbbi empirikus vizsgálatok esetében ezek pontosabb és teljesebb vizsgálatát is célszerű megvalósítani. Ehhez ugyanakkor az is szükségeltetik, hogy elméleti szinten is egzaktabb megfogalmazás jelenjen meg a kulturális torzításokkal kapcsolatban.

⁴⁴ Mégha ez nem is olyan erős normarendszer, hogy nagyobb homogenitást eredményezzen az országon belül, mint az országok között.

Az életminőség kutatások már a hetvenes években rámutattak arra, hogy *az egyéni-társadalmi jólét tanulmányozásakor fontos figyelembe venni az egyén maga hogyan ítéli meg helyzetét*, nem elegendő pusztán az objektív életkörülményekből kiindulni (Zapf 2000). Már csak azért is fontos az egyéni attitűdök vizsgálata, mert több kutatás is arra az eredményre jutott, hogy az objektív körülmények és azok szubjektív értékelése közötti kapcsolat nem túl erős (Bukodi 2001). A disszertációban is bemutattam, hogy bár volt összefüggés a bizonytalanságerzet és a gazdasági erőforrások között, ez viszonylag gyenge kapcsolat.

Megítélésem szerint, *a jövőben hasznos lenne a bizonyossághiány és a biztonsághiány dimenziók bevonása az életminőségre irányuló kutatásokba*. Ugyan egyre inkább elterjedtek az életminőség szubjektív mutatói, ezek gyakran a pozitív dimenziókra koncentrálnak, mint például a boldogság és az elégedettség. Amennyiben negatív dimenziót vizsgálnak, akkor többnyire a patológus, súlyos megnyilvánulási formákra koncentrálnak, és nagyrészt nem önbevallás alapján, hanem különféle tünetek felől közelítik meg (mint például remegés), így kizárva azokat az eseteket, amikor ugyan negatív érzelmi szituáció áll fenn, de nem olyan mértékű, jellegű, hogy fiziológiai tünetek formájában jelentkezzen. Fontos lenne a bizonytalanságot is tanulmányozni az életminőség kutatások során és megvizsgálni, hogy milyen kapcsolatban áll a bizonytalanság az életminőség egyéb dimenzióival.

Érdekes lenne azt is kideríteni, hogy fennáll-e a bizonytalanság és a szubjektív jólét kapcsolatára az az összefüggés, amit Boehnke és munkatársai (1998) fogalmaztak meg feltételezésként egy, a bizonytalanság fogalmához hasonló koncepcióra: az aggodásra. Elgondolásuk szerint a makro-szintre irányuló aggodalmak pozitív pszichológiai jóléttel korrelálnak, mert a jó lelki egészség lehetővé teszi, hogy az egyén odafigyeljen a tágabb világ problémáira. Termékeny kutatási irányt jelenthet ennek vizsgálata. Ők a makro-szintre irányuló aggodás abszolút erőssége és a pozitív mentális egészség között feltételeztek kapcsolatot. Véleményem szerint logikusabb az abszolút erősség helyett, a relatív intenzitás és a jó lelki egészség között feltételezni kapcsolatot, relatív intenzitás alatt azt értve, hogy valakinek az aggodalmi, szorongási, félelmei mennyivel erősebbek-gyengébbek az országos és globális szintű dolgokkal, mint a saját mikro-világukban tapasztalható állapotokkal kapcsolatban. Így kiszűrhető annak a hatása,

hogyan vannak emberek, akik félősek és mindentől félnek: mikro és makro tényezők miatt egyaránt nyugtalanságot éreznek. Boehnke és munkatársai (1998) is azt találták kutatásaik során, hogy összefüggés van az egyes területek iránt érzett aggodás között, és le is vonták azt a következtetést, hogy létezik egy általános diszpozíció az aggodásra, függetlenül a konkrét aggodalmak tartalmától. Ez megerősíti a feltételezésemet, hogyha a lelki egészséggel való kapcsolatot vizsgáljuk, akkor a relatív erősséget is érdemes figyelembe venni.

VI. BIBLIOGRÁFIA

Adams, John (1995): *Risk*. London: UCL Press.

Andorka Rudolf (1994a): Elégedetlenség, elidegenedés, anómia. In: György István Tóth (eds.) *Társadalmi átalakulás 1992-1994. Jelentés a Magyar Háztartás Panel III. hullámának eredményeiről*. Magyar Háztartáspanel, Műhelytanulmányok 5.

Andorka Rudolf (1994b): Andorka Rudolf (1994): Deviáns viselkedések Magyarországon – általános értelmezési keret az elidegenedés és az anómia fogalmak segítségével. In: Moksony Ferenc- Münnich István (szerk.): *Devianciák Magyarországon*. Budapest: Közélet kiadó, 32-77.

Argyle, Michael (1999): Causes and Correlates of Happiness. In: Daniel Kahneman – Ed Diener – Norbert Schwartz (szerk.) *Well-Being: the foundations of hedonic psychology*. New York: Russell Sage Foundation.

Barbour, Rosaline S. - Kitzinger, Jenny (1999): Introduction. In: Rosaline S. Barbour – Jenny Kitzinger (szerk.) *Developing focus group research: politics, theory and practice*. London: Sage, 1-20.o.

Beck, Ulrich (1992): *Risk Society: Towards a New Modernism*. London: Sage.

Beck, Ulrich (1995a): *Ecological Enlightenment*. Atlantic Highlands, New Jersey: Humanities Press.

Beck, Ulrich (1995b): *Ecological Politics in the Age of Risk*. Cambridge: Polity Press.

Beck, Ulrich (1999): *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press.

Beck, Ulrich (2000): Risk Society Revisited: Theory, Politics and Research Programmes. . In: Adam Barbara – Ulrich Beck – Joost Van Loon (szerk.) *The Risk Society and Beyond*. London/Thousand Oaks/New Delphi: Sage.

Bell, Daniel (1956): *Work and Its Discontents*. Boston: Beacon Press.

Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Boehnke, Klaus - Scwartz, Shalom – Stromberg, Claudia – Sagiv, Lilach (1998): The Structure and dynamics of worry: Theory, measurement and cross-cultural replications, *Journal of Personality*, 66, 745-782.

- Bukodi Erzsébet (2001): Társadalmi jelzőszámok. Elméletek és megközelítések. *Szociológia Szemle*, 11 (2), 35-57.
- Campbell, Angus (1981): *The sense of well-being in America*. New York: McGraw-Hill.
- Campbell, A. – Converse, P. E. – Rodgers, W.L. (1976): *The quality of life*. New York: Russell Sage Foundation.
- Carey, Martha Ann (1994): Capturing the group effect in focus groups: A special concern in analysis. *Qualitative Health Research*. 4 (1), 123-128.
- Carey, Martha Ann (1995): Comment: Concerns in the analysis of focus group data. *Qualitative Health Research* 5 (4), 487-495.
- Coleman, Cynthia-Lou (1993): The influence of the Mass Media and Interpersonal Communication on Societal and Personal Risk Judgements. *Communication Research* 20 (4), 611-628.
- Csizér Kata (2000): A rendszerváltás megítélése három visegrádi országban. In: Kolosi Tamás – Tóth István György - Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 549-572.
- Delhey, Jan-Newton Kenneth (2002): *Who trusts? The origins of social trust in seven nations*. Berlin: Social Science Research Center.
- Dobré, Michelle (2001): *Uncertainty and Insecurity in France: complexity and social vulnerability beyond the "risk society"*. Kézirat.
- Douglas, Mary (1992): *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory*. London: Routledge.
- Douglas, Mary – Wildavsky, Aron (1982): *Risk and Culture*. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.
- Durkheim, Émile (1982): *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Durkheim, Émile (1998): A természetellenes formák. In: Lengyel György - Szántó Zoltán (szerk.) *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó.
- Faragó Klára (1994): *Kockázatészlelés*. Kézirat.

- Farkas István (1999): Rendszerváltás és közhangulat. *Comitatus*. Önkormányzati Szemle. 9 (4), 55-59.
- Ferge Zsuzsa (1994): Szabadság és biztonság. *Esély*, 5, 3-24.
- Ferge Zsuzsa (1996): A rendszerváltás nyertesei és vesztesei. In: Andorka Rudolf - Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 138-152.
- Ferge Zsuzsa (2000): A szétszakadó társadalom. *Belügyi Szemle*, 6, 3-27.
- Frey, James H. – Fontana, Andrea (1993): The Group Interview in Social Research. In: David L. Morgan (szerk.) *Successful Focus Groups. Advancing the State of the Art*. London: Sage, 20-34.
- Fox, Nick J.(1999): Postmodern reflections on ‚risk’, ‚hazards’ and life choices. In: Deborah Lupton (szerk.) *Risk and sociocultural theory: new directions and perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fromm, Erich (1955): *The Sane Society*. New York: Rinehart.
- Fukuyama, Francis (1997): *Bizalom*. Budapest: Európa Kiadó.
- Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Grob, Alexander (2000): Perceived Control and Subjective Well-being across Nations and across the Life Span. In: Ed Diener - Eunkook M. Suh (szerk.) *Culture and Subjective Well-being*. Cambridge, Massachusetts/London: MIT.
- Habich, Roland – Spéder Zsolt (1998): Vesztesek és nyertesek: a társadalmi változás következményei három országban. Társadalmi Riport. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 117-142.
- Harding, Russel (2001): Conceptions and Explanations of Trust. In: Karen S. Cook (szerk.) *Trust in Society*. Russel Sage Foundation: New York.

- Hegedűs Rita (2002): Szubjektív társadalmi indikátorok – szelektív áttekintés a téma irodalmából. In: Lengyel György (szerk.) *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Budapest: BKÁE.
- Hirschleifer, J. – Riley J.G. (1998): A bizonytalanságban hozott döntések elemei. In: Csontos László (szerk.) *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó, Láthatatlan Kollégium, 25-61.
- Hoyos, C. Graf (1987): Einstellungen zu und Akzeptanz von unsicheren Situationen: Die Sicht der Psychologie. In: Bayerische Rückversicherung (szerk.) *Gesellschaft und Unsicherheit*. Verlag für Versicherungswirtschaft: Karlsruhe.
- Inglehart, Ronald (1990): *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University.
- Inglehart, Ronald (1997): Modernization, Postmodernization and Changing Perceptions of Risk, *International Review of Sociology*, 7 (3), 449-460.
- Inglehart, Ronald (2000): Globalization and Postmodern Values. *Washington Quarterly*, Vol.23, Issue 1. p. 215-238.
- Jakob, Alexander (2001): *Biographische Unsicherheit – Propädeutika zu einem zentralen Topos der Individualisierungstheorie*. Arbeitspapier 3 des SFB 536 Reflexive Modernisierung. München: Universität des Bundeswehr.
- Kaufmann, Franz-Xaver (1973): Sicherheit als soziologisches und sozialpolitisches problem. Untersuchung zu einer Wertidee hochdifferenzierter gesellschaften. Stuttgart: Enke.
- Kohn, M.L. (1976): Occupational Structure and alienation. *American Journal of Sociology*, 82, 111-129.
- Kohn, M.L. –Schooler, C. (1982): Job conditions and personality: a longitudinal assessment of their reciprocal effects. *American Journal of Sociology*, 87, 1257-1286.
- Kidd, Pamela S. – Parshall, Mark B. (2000): Getting the Focus and the Group: Enhancing Analytical Rigor in Focus Group Research. *Qualitative Health Research*, 10 (2), 293-309.
- Kiss Ernő (1997): Ezredvégi félelmek. *Gazdaság és Társadalom*. 8 (1-2), 143-177.

- Kitzinger, Jenny (1994): The methodology of Focus Groups: the importance of interaction between research participants. *Sociology of Health and Illness*, 16 (1), 103-121.
- Kitzinger, Jenny (1995): Introducing Focus Groups. *BMJ /British Medical Journal/*, 311 (7000), 299-303.
- Knight, Frank H. (1921): *Risk, uncertainty and profit*. Boston: Houghton Mifflin.
- Knodel, John (1993): The Design and Analysis of Focus Group Studies: A Practical Approach. In: David L. Morgan (szerk.) *Successful Focus Groups. Advancing the State of the Art*. London: Sage, 35-50.
- Kolosi Tamás – Sági Matild (1996): Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In: Andorka Rudolf - Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 149-197.
- Kopp Mária (1994): In: Moksony Ferenc- Münnich István (szerk.): *Devianciák Magyarországon*. Budapest: Közélet kiadó, 102-119.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád (1992): *Magyar lelkiállapot*. Budapest: Végeken Alapítvány.
- Larsen, Randy J. – Fredrickson, Barbara L. (1999): Measurement Issues in Emotion Research. In: Diener – Norbert Schwartz (szerk.) *Well-Being: the foundations of hedonic psychology*. New York: Russell Sage Foundation.
- Lengyel György – Hegedűs Rita (2002): A szubjektív jólét objektív tényezői nemzetközi összehasonlításban. In: Lengyel György (szerk.) *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Budapest: BKÁE, 87-104.
- Lengyel György – Janky Béla (2002): A szubjektív jólét társadalmi feltételei In: Lengyel György (szerk.) *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Budapest: BKÁE, 105-127.
- Lengyel György – Szántó Zoltán (1998): Előszó. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 5-10.

- Levitas, Ruth (2000): Discourses of Risk and Utopia. In: Adam Barbara - Ulrich Beck – Joost Van Loon (szerk.) *The Risk Society and Beyond*. London/Thousand Oaks/New Delphi: Sage.
- Lianos, Michalis (2001): *Uncertainty and Insecurity in Europe. Discussion of Phase I findings in the UK*. Kézirat.
- Lianos, Michalis (2002): *Competition, Vulnerability and Social Empowerment*. Kézirat.
- Lupton, Deborah (1999): Introduction: risk and sociocultural theory. In: Deborah Lupton (szerk.) *Risk and sociocultural theory: new directions and perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mauno-Kinnunen (2002): Perceived job-insecurity among dual earner couples: Do its antecedents vary according to gender, economic sector and the measure used? *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 75 (3), 295-304.
- Mayring, Philipp (2000): *Qualitative Inhaltsanalyse. Grundlagen und Techniken*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- Marx, Karl (1983): Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. In: *Marx és Engels válogatott művei. Első kötet*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Merton, Robert K. (1949): *Social Theory and Social Structure*. Glencoe, Illinois: Free Press, 128.
- Mills, C. Wright (1951): *White Collar*. New York: Oxford.
- Mirowsky, John – Ross, Catherine (1986): Social Patterns of Distress. *Annual Review of Sociology*, 12, 23-45.
- Mishler, William – Rose, Richard (2001): What Are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-communist Societies. *Comparative Political Studies*, 34 (1), 30-62.
- Mitchell, Lynn: Combining focus groups and interviews: telling how it is, telling how it feels. In: Rosaline S. Barbour – Jenny Kitzinger (szerk.) *Developing focus group research: politics, theory and practice*. London: Sage, 36-46.
- Moksony Ferenc (1999): Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése. Budapest: Osiris Kiadó.

- Morgan, David L. – Krueger Richard A. (1993): When to Use Focus Groups and Why. In: David L. Morgan (szerk.) *Successful Focus Groups. Advancing the State of the Art*. London: Sage.
- Morgan, David L.- Krueger, Richard A. (1998): *The Focus Group Kit*. London: Sage.
- Myers, David G. (1999): Close Relationships and Quality of Life. In: Daniel Kahneman – Ed Diener – Norbert Schwartz (szerk.) *Well-Being: the foundations of hedonic psychology*. New York: Russell Sage Foundation.
- Petts, Judith - Horlik-Jones, Tom – Murdock, Graham (2001): *Social amplification of risk: The media and the public*. London: Crown.
- Ratzlaff, Charlotte – Matsumoto, David – Kouznetsova, Natalia – Raroque, Jacques – Ray, Rebecca (2000): Individual Psychological Culture and Subjective Well-being. Ed Diener - Eunkook M. Suh (szerk.) *Culture and Subjective Well-being*. Cambridge, Massachusetts/London: MIT Press, 37-60.
- Róbert Péter (1996): Fogcsikorgatva: a megkeseredett rendszerváltás. *Századvég, Ősz*, 59-86.
- Sági Matild (2000): Az anyagi helyzettel való elégedetlenség és vonatkoztatási csoportok. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 261-295.
- Sági Matild (2002): Elégedettség, jövedelmi feszültség. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 2002*. Budapest: TÁRKI, 75-94.
- Schwartz, H. Shalom – Melech, Gilla (2000): National Differences in Micro and Macro Worry: Social, Economic, and Cultural Explanations. In: Ed Diener - Eunkook M. Suh (szerk.) *Culture and Subjective Well-being*. Cambridge, Massachusetts/London: MIT, 219-256.
- Scott, Alan (2000): Risk Society or Angst Society? Two Views of Risk, Consciousness and Community. In: Adam Barbara - Ulrich Beck – Joost Van Loon (szerk.) *The Risk Society and Beyond*. London/Thousand Oaks/ New Delphi: Sage.
- Seeman, M. (1959): On the meaning of alienation. *American Sociological Review*, 24, 783-91.

- Seeman, M. (1983): Alienation motifs in contemporary theorizing: the hidden continuity of classic themes. *Social Psychology Quarterly*. 46:171-184.
- Seligman, Adam B. (1997): *The Problem of Trust*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Síklaki István (2002): *Fókuszcsoport tankönyv*. Kézirat.
- Sim, Julius (1998): Collecting and Analysing Qualitative Data: Issues Raised by the Focus Group. *Journal of Advanced Nursing*, 28 (2), 345-353.
- Spéder Zsolt- Paksi Borbála- Elekes Zsuzsanna (1998): Anómia és elégedettség a 90-es évek elején. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 490-513.
- Stewart, David W. - Shamdasani, Prem N. (1990) *Focus Groups: Theory and Practice*. London: Sage.
- Therborn, Göran (1995): Routes to/through Modernity. In: Mike Featherstone – Scott Lash – Roland Robertson (szerk.) *Global Modernities*. London/Thousand Oaks/New Delphi: Sage Publications.
- Thompson, Michael – Ellis, Richard – Wildavsky, Aaron (1990): *Cultural Theory*. Boulder/San Francisco/Oxford: Westview Press.
- Vail, John (1999): Insecure times: conceptualizing insecurity and security. In: John Vail – Jane Wheelock - Michael Hill (szerk.) *Insecure Times. Living with Insecurity in Contemporary Society*. London: Routledge, 1-22.
- Waterton, Claire – Wynne, Brian (1999): Can focus groups access community views? In: Rosaline S. Barbour – Jenny Kitzinger (szerk.) *Developing focus group research: politics, theory and practice*. London: Sage, 127-144.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és Társadalom I. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Werdy, Gordon – Langmaid, Roy (1997): *Kvalitatív Piackutatás*. Budapest: HVG Rt.
- Wilkinson, Ian (1999): Where is the Novelty in our Current ‘Age of Anxiety’? *European Journal of Social Theory* 2 (4), 445-467.
- Yamagishi, Toshio – Yamagishi, Midori (1994): Trust and Commitment in the United States and Japan. *Motivation and Emotion*, 18 (2), 129-140.

- Yamagishi, Toshio – Karen S. Cook – Watabe, Motoki (1998): Uncertainty, Trust, and Commitment Formation in the United States and Japan, *American Journal of Sociology*, 104 (1), 165–194.
- Zajonc, Robert B. (1968): *Attitudinal effects of mere exposure*. *Journal of Personality and Social Psychology*. *Monograph Supplement* 9, 1-26.
- Zapf, Wolfgang (2000): Social Reporting in the 1970s and in the 1990s. *Social Indicators Research* IR 51 (1), 1-15.

VII. MELLÉKLET

A magyarázó változók jellemzése

1. mikro-hipotézis: Bizonytalanság, mint a gazdasági és kulturális erőforrások függvénye

18. táblázat: A gazdasági és kulturális erőforrások változói

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül ⁴⁵	N
szubjektív osztályhelyzet	1 – alsó osztály 2 – munkás 3 – alsó-középosztály 4 – középosztály, vagy felső-középosztály, vagy felső osztály (három dichotóm változóként szerepel a regressziós egyenletekben, referencia az alsó osztály)	6,4 % 39,6 % 22,5 % 31,3 %	1476
tartós fogyasztási cikk	0 – nincs legalább három tartós fogyasztási cikke 1 – van legalább három tartós fogyasztási cikke	31,6 % 68,4%	1484
iskolai végzettség	1 – maximum 8 általános 2 – szakmunkásképző 3 – érettségi 4 – diploma (három dichotóm változóként szerepel a regressziós egyenletekben: referencia a diploma)	36,2% 24,6 % 27,1 % 12,1 %	1499

A gazdasági és kulturális erőforrásokhoz kötődően csak kevés változó szerepelt a kérdőívben. A jövedelmet és a vagyont a magas visszautasítási arány és a torzítást tartalmazó válaszok miatt nehéz mérni. Bár a kérdőív tartalmazott a személyes jövedelemre vonatkozó kérdést, azt ezek miatt az okok miatt nem szerepeltettem magyarázó változóként. Végül a szubjektív osztályhelyzet, az iskolai végzettség és a tartós fogyasztási cikkek birtoklása kerültek be, mint magyarázó változók. A szubjektív osztályhelyzetnek nemcsak anyagi, hanem kulturális dimenziója is van: így például az egyén iskolai végzettsége is szerepet játszhat abban, hogy munkásnak vagy alsó-középosztálybelinek sorolja-e be magát. Mivel ez egy szubjektív önbesoroláson alapuló

⁴⁵ Az érvényes válaszokon belül.

változó, a tényleges anyagi helyzeten túl, sok minden egyéb is befolyásolhatja. Két azonos anyagi helyzetű egyén korántsem biztos, hogy azonos osztályhelyzetűnek sorolja be magát, ráadásul a besorolás eltérése azonos anyagi helyzet esetén tükrözhet mentalitásbeli különbségeket is. Ugyanakkor, ha megnézzük a szubjektív osztálybesorolás és a tartós fogyasztási cikkek keresztátlóját, látható, hogy a szubjektív osztálybesorolás legalábbis egyfajta anyagi tényezővel: a tartós fogyasztási cikkek számával összefügg, szignifikáns különbségek vannak az egyes önbesoroláson alapuló osztályok között abból a szempontból, hogy mekkora hányaduk rendelkezik legalább három tartós fogyasztási cikkel. A chi négyzet próba még 0,01-es p-értéknél is szignifikánsnak bizonyult.

19. táblázat: A tartós fogyasztási cikkekkel rendelkezés megoszlása szubjektív osztályhelyzet szerint

	Maximum két tartós fogyasztási cikke van	Van legalább három tartós fogyasztási cikke	Összesen
közép- és felsőosztály	14,8%	85,2%	100,0%
alsó-közép osztály	20,9%	79,1%	100,0%
munkásosztály	43,8%	56,2%	100,0%
alsó osztály	72,0%	28,0%	100,0%
Összesen	31,3%	68,7%	100,0%

N=1459

A tartós fogyasztási cikkek változó két értéke közötti határt három tartós fogyasztási cikk birtoklásánál húztuk meg (hifi-torony, mikrohullámú sütő, automata mosógép, videomagnó, színes tévé, személyi számítógép és mobiltelefon közül). Nem tartottam volna szerencsésnek ennél nagyobb számú tartós fogyasztási cikk birtoklását venni alapul a felosztáshoz, mivel az egyes konkrét tartós fogyasztási cikkek birtoklása az egyéni preferenciáknak is az indikátora lehet és nemcsak az anyagi helyzetnek. Például feltételezhető, hogy egyes idősebb korosztályokban a hifi torony birtoklása nem olyan fontos, mint a fiatalabb generációk esetében, és éppen ezért még ha meg is engedhetnék maguknak, mégsem vesznek.

A szubjektív osztályhelyzetet és az iskolai végzettséget több dichotóm változó formájában vittem be a regressziós egyenletekbe. A szubjektív osztályhelyzet esetén a referencia kategória az alsó osztály volt, az iskolai végzettség esetén a diploma.

2. mikro-hipotézis: Bizonytalanság, mint az anómia és az elidegenedés következménye

20. táblázat: Az anómia és elidegenedés változói

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül	N
<i>1. A hatalomnélküliség dimenzió</i>			
a jövő irányíthatóságának az érzete	1 – egyáltalán nem ért egyet 2 – nem ért egyet 3 – egyet is ért meg nem is 4 – egyetért 5 - teljesen egyetért az állítással, hogy irányítani tudja mi történik vele a jövőben	20,8 % 28,5 % 33,2 % 14,3 % 3,2 %	1476
<i>2. Az izoláció dimenzió</i>			
barátok	0 – nincsenek barátai 1 – vannak barátai	15,3 % 84,7 %	1494
élettársi kapcsolat és házasság	0 – nem él élettárssal vagy házastárssal 1 – házastárssal vagy élettárssal él	39,7 % 60,3 %	1500
magányosság érzet	1 – egyáltalán nem igaz, 2 – inkább nem igaz 3 – inkább igaz 4 – teljesen igaz, hogy gyakran érzi magányosnak magát	45,8 % 29,5 % 14,8% 9,9 %	1497
<i>3. Az értelemnélküliség dimenzió</i>			
az élet érthetősége	1 – egyáltalán nem igaz 2 – inkább nem igaz 3 – többé-kevésbé igaz 4 - inkább igaz 5 – teljesen igaz szerinte az állítás, hogy az élet manapság nem bonyolult, könnyen érthető.	27,8 % 44,0 % 22,0 % 5,0 % 1,3 %	1462
<i>4. Az önelidegenedés dimenzió</i>			
templomba járás	0 – soha, illetve kevesebbszer, mint havonta egyszer jár templomba 1 – legalább havonta jár templomba	81,7 % 18,3 %	1492
<i>5. A normátlanság dimenzió</i>			
szabályszegésről vélemény	1 – egyáltalán nem igaz 2 – inkább nem igaz 3 – inkább igaz 4 – teljesen igaz, hogy aki vinni akarja valamire, az rákényszerül arra, hogy bizonyos szabályokat áthágjon	10,5 % 24,5 % 46,3 % 18,0 %	1414

Az anómia és az elidegenedés operacionalizálásához Seeman (1959, 1983) és Mirowsky és Ross (1986) konceptualizálását vettem alapul. A kérdéskört részben standard, a magyarországi empirikus vizsgálatokban rendszeresen előforduló kérdésekkel mértem (például szabályszegéssel kapcsolatos vélemény, magányérzet). A társadalmi izoláció dimenzióját Seeman (1983) későbbi konceptualizálása alapján operacionalizáltam, tehát nem a közös kultúrától való elkülönülést, hanem az

elmagányosodást tekintetem az izoláció dimenziójának. A disszertációban korábban már bemutatott mindkét szokásos módon operacionalizáltam a kapcsolatokból származó támogatást: objektív társadalmi helyzet felől közelítve is (párkapcsolati státusz) és a válaszadó szubjektív szemszöge szempontjából is (magányosságérzet).

Az önelidegenedés dimenzióhoz sorolt templomba járás gyakorisága mutatót több külföldi kutatás használta már, mint a tág értelemben vett önelidegenedés indikátorát. Ugyanakkor, a dimenzió megfelelő operacionalizálásához más tevékenységekre is kellett volna kérdések, illetve a szűkebb értelemben vett önelidegenedést is célszerű lett volna mérni egy munkához való viszonyulást kifejező változóval. Erre azonban nem volt mód jelen kutatás során.

Seeman (1959) azt feltételezi, hogy az anómia és elidegenedés dimenziói egymástól logikailag függetlenek, de adott konkrét helyzetekben összefügghetnek. Ha a magyar adatokat nézzük azt találjuk, hogy szignifikáns kapcsolat van a legtöbb dimenzió között, bár ezek a kapcsolatok nem túl erősek. Az önelidegenedés dimenziót sikerült a legkevésbé operacionalizálni, és az ahhoz tartozó templomba járás változó kapcsolódik a leggyengébben a többi dimenzióhoz, egyes esetekben nincs szignifikáns kapcsolat közte és a másik dimenzió között.

21. táblázat: Az anómia és elidegenedés dimenziók közötti Pearson-féle korrelációk (zárójelben a szignifikancia szint)

	a jövő irányíthatóságának az érzete	magányosság érzet	az élet érthetősége	templomba járás	szabályszegésről vélemény
a jövő irányíthatóságának az érzete	1,000	-0,203 (0,000)	0,176 (0,000)	0,066 (0,011)	-0,111 (0,000)
magányosság érzet	-0,203 (0,000)	1,000	-0,060 (0,023)	0,040 (0,127)	0,144 (0,000)
az élet érthetősége	0,176 (0,000)	-0,060 (0,023)	1,000	0,040 (0,131)	-0,143 (0,000)
templomba járás	0,066 (0,011)	0,040 (0,127)	0,040 (0,131)	1,000	-0,111 (0,000)
szabályszegésről vélemény	-0,111 (0,000)	0,144 (0,000)	-0,143 (0,000)	-0,111 (0,000)	1,000

3. mikro-hipotézis: Bizonytalanság, mint a bizalomhiány következménye

22. táblázat: A bizalom változói

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül	N
általános bizalom	4 – majdnem mindig meg lehet bízni az emberekben 3 – általában meg lehet bízni az emberekben 2 – az ember általában nem lehet elég óvatos másokkal kapcsolatban 1 – szinte soha nem lehet elég óvatos másokkal kapcsolatban.	2,0 % 31,7 % 52,0 % 14,2 %	1481
bizalom a politikai pártokban	1-5-ig skála: 1 – egyáltalán nem bízok meg 2 - 3 - 4 - 5 – teljesen megbízok	23,9 % 22,4 % 45,1 % 7,1 % 1,4 %	1419
bizalom a rendőrségben	1-5-ig skála: 1 – egyáltalán nem bízok meg 2 - 3 - 4 - 5 – teljesen megbízok	11,9 % 18,5 % 43,4 % 21,3 % 4,9 %	1464
bizalom a kormányban	1-5-ig skála: 1 – egyáltalán nem bízok meg 2 - 3 - 4 - 5 – teljesen megbízok	18,5 % 19,0 % 39,1 % 16,3 % 7,1 %	1454
intézmények iránt érzett bizalom (pártok, kormány, rendőrség)	főkomponenselemzéssel a három fenti változóból előállított változó		

A bizalom a nemzetközi vizsgálatok során elterjedt módon lett lekérdezve. Mivel erős korreláció mutatkozott egyes intézmények iránt kifejtett bizalom között, faktoranalízissel létrehoztam egy intézményi bizalom változót.

23. táblázat: Az intézmények iránti bizalom változó komponens mátrixa

	Intézmények iránti bizalom faktor
bizalom a politikai pártokban	0,779
bizalom a rendőrségben	0,791
bizalom a kormányban	0,885

4. mikro-hipotézis: Bizonytalanság, mint a rendszerváltás szelektív következményeinek és megítélésének a függvénye

24. táblázat: A rendszerváltás szelektív következményeinek és megítélésének változói

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül	N
<i>1. Vesztesek és nyertesek</i>			
életszínvonal esés	0 – nem volt olyan időszak az utóbbi évtizedben, hogy életszínvonala jelentősen visszaesett volna 1 – volt olyan időszak az utóbbi évtizedben, hogy életszínvonala jelentősen visszaesett	40,9 % 59,1 %	1484
szubjektív nyertes	1 – egyáltalán nem igaz 2 – inkább nem igaz 3 – is-is 4 - inkább igaz 5 – teljesen igaz, hogy úgy érzi a rendszerváltás több nyereséget, mint veszteséget hozott a számára	22,7 % 27,4 % 28,8 % 15,7 % 5,4 %	1342
<i>2. A rendszerváltás megítélése</i>			
régi rendszer megítélése	1 – egyáltalán nem ért egyet 2 – nem ért egyet 3 – egyet is ért meg nem is 4 – egyetért 5 - teljesen egyetért az állítással, hogy a régi rendszer rosszabb volt, mint a mostani	20,0 % 31,7 % 29,6 % 13,0 % 5,8 %	1360
lehetőségek megítélése	1 – egyáltalán nem ért egyet 2 – nem ért egyet 3 – egyet is ért meg nem is 4 – egyetért 5 - teljesen egyetért az állítással, hogy most több lehetőség van az emberek számára, mint a rendszerváltás előtt.	11,8 % 20,1 % 32,4 % 28,5 % 7,2 %	1367
rendszerváltás megítélése	főkomponenselemzéssel a fenti két változóból előállított változó		1298

A veszteségnél a relatív vesztes fogalmát próbáltam az operacionalizálással közelíteni. Az abszolút vesztes koncepciót tulajdonképpen már mérem a gazdasági erőforrások következményeit vizsgáló hipotézisnél.

A rendszerváltás és az előző rendszer megítélését sok különféle módon mérték Magyarországon és a többi posztoszocialista országban. Ezek között voltak ahhoz hasonló operacionalizációk is, mint ahogy én mértem ezeket az attitűdöket a kérdőívben. Tipikusak voltak például olyan kérdések a rendszerváltással kapcsolatban, amelyek arra kérdeztek rá, hogy több hasznot vagy több kárt hoztak az 1989 utáni változások (Csizér 2000). Több felmérés során különféle részterületek alakulásának

megítélését is kérték a válaszadóktól. Erre jelen felmérés során nem volt lehetőség. Feltételezhető, hogy a rendszerváltozás egészét, illetve az előző rendszer egészét firtató kérdésekre inkább ideologikus választ adnak az emberek, mintha az egyes részterületekre vonatkozik a kérdés.

Mivel erős korreláció mutatkozott a két kérdésre adott válaszok között, amelyek a rendszerváltás megítélésére vonatkoztak, erre a két kérdésre adott válaszok alapján főkomponenselemzéssel létrehoztam egy rendszerváltás megítélésé változót.

25. táblázat: A rendszerváltás megítélésé változó komponens mátrixa

	A rendszerváltozás megítélésé faktor
A régi rendszer megítélésé	0,876
A lehetőségek megítélésé	0,876

5. mikro-hipotézis: Bizonytalanság, mint a kulturális torzítások következménye

26. táblázat: A kulturális torzítások változói

A változó jelentésé	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül	N
egalitárius kulturális torzítás	0 – nem egalitárius kulturális torzítású 1 – egalitárius kulturális torzítású	95,6 % 4,4%	1318
individuális kulturális torzítás	0 – nem individuális kulturális torzítású 1 – individuális kulturális torzítású	95,9 % 4,1 %	1357

A kulturális elmélet és a kulturális torzítások koncepció nehezen operacionalizálható. Mindazonáltal történt már néhány operacionalizálási kísérlet az elmélethez köthetően, a kulturális torzításokkal kapcsolatos változók megfogalmazásá során ezeket is felhasználtam. Ugyanakkor mivel a kulturális torzításokat csak öt item alapján volt lehetőség mérni, rendkívüli mértékben korlátozottak az eredményekből levonható következtetések. Az öt kérdés során a válaszadóknak az alábbi állításokkal kapcsolatban kellett nyilatkozniuk, hogy mennyire értenek egyet vele:

1. A kormánynak úgy kellene a jövedelmeket szabályoznia, hogy a gazdagabbaktól elvegyen és a szegényebbeknek adjon.
2. A gazdag embereket hagyni kellene, hogy élvezzék a pénzüket.
3. Az emberek nem sokat tehetnek azért, hogy megváltoztassák az életüket.
4. Inkább a saját személyes véleményünket kell követnünk, mint az előirt szabályokat.
5. A közintézmények nem sok jót tesznek az emberekért és általában véve a társadalomért.

A kulturális elmélet alapján az első állítás elfogadása az egalitáriusokat jellemzi leginkább, a másodiké az individualistákat, a harmadik a fatalistákat (ez itt nagymértékben hasonlít az általam használt anómia és elidegenedés koncepció hatalomnélküliség dimenziójához), az ötödiket leginkább a hierarchisták utasítják el, míg a hatodikat leghangsúlyosabban az egalitáriusok képviselik. Az elmélet legmarkánsabban az individualista és az egalitárius kulturális torzítással rendelkezőket különíti el a bizonytalanság mértékével és fókuszával kapcsolatban, ezért ezt a két kulturális torzítást operacionalizáltam. Egalitárius kulturális torzításúnak azokat tekintetem, akik egyetértettek az egalitáriusokat az elmélet szerint leginkább jellemző állítással, ugyanakkor nem értettek egyet a többi kulturális torzítást jellemző állításokkal. Az individuális kulturális torzítás esetén hasonlóan jártam el. Látható, hogy nagyon kevés emberre jellemző bármelyik kulturális torzítás.

A munkahelyzet kockázatosságát az alkalmazottak populációján belül vizsgáltam a munkaszerződés meglétével, határozott illetve határozatlan voltával. A határozatlan idejű munkaszerződéssel rendelkezőket tekintetem referenciakategóriának.

27. táblázat: A munkaszerződés változó

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás az alkalmazottak populációján belül	N
munkaszerződés	1 – határozott idejű munkaszerződése van 2 – határozatlan idejű munkaszerződése van 3 – alkalmazott, de nincs munkaszerződése (két dichotóm változóként szerepel a regressziós egyenletekben: referencia a határozott idejű munkaszerződés)	8,1 % 89,4 % 2,6 %	575

A kontrollváltozók jellemzése**28. táblázat: A kontrollváltozók jellemzése**

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül ⁴⁶	A kontrollváltozó eset-száma	Függő változó: Bizonyos-sághiány* Béta paraméterek és szignifikancia szintjük	Függő változó: Bizton-sághiány* Béta paraméterek és szignifikancia szintjük
nem	0 – férfi 1 - nő	46,8% 53,2%	1502	0,667** (k.R ² =0,022)	0,553** (k.R ² =0,017)
kor	30 év alatt 30-39 éves 40-49 éves 50-59 éves 60-69 éves 70 éves vagy idősebb (öt dichotóm változóként szerepel a regressziós egyenletekben, referencia a 30 év alattiak)	21,8 % 17,9 % 17,2 % 18,2 % 12,2 % 12,7 %	1499	0,241 0,587** 0,974** 0,776** 0,985** (k.R ² =0,026)	0,500** 0,671** 1,136** 0,504** 0,930** (k.R ² =0,033)
település-típus	község város (kivéve Budapest) Budapest (két dichotóm változóként szerepel a regressziós egyenletekben, referencia a község)	36,3 % 45,2 % 18,5 %	1502	-0,221 -0,161	-0,143 -0,027

Megjegyzés: **: szignifikáns 0,01-es szinten, *: szignifikáns 0,05-ös szinten.

A kort nem folytonos változóként, hanem korcsoportokra bontva szerepeltettem a modellben, mert elképzelhető, hogy nem lineáris a hatása (voltak olyan szubjektív jóléttel foglalkozó vizsgálatok, amelyek arra az eredményre jutottak, hogy nem lineáris a viszony a kor és a szubjektív jólét között, és olyanok is amelyek lineáris kapcsolatot mutattak ki (Argyle 1999)). Mivel ezeket a kontrollváltozókat nem vizsgálok egyenként külön regressziós modellben az elemzések során (ellentétben a hipotézisek magyarázó változóival), ezért esetükben itt közlöm a külön regressziós egyenletek legfontosabb adatait.

⁴⁶ Az érvényes válaszokon belül.

A fenti táblázat által tartalmazott kontrollváltozókon kívül az első mikro-hipotézisben szereplő gazdasági és kulturális erőforrásokat is bevonom kontrollváltozóként az elemzésbe a többi mikro-hipotézis tesztelésének harmadik lépésében.